УДК 336;336.01;336.11;336.741.28;336.7,336;336.01;336.11;336.741.28;336.7
УКПП
№ державної реєстрації 0120U100473
Інв. №

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет (СумДУ)
40007, м. Суми, вул. Р.-Корсакова, 2, тел. (0542) 66-51-10, факс (0542) 33-40-49

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з наукової роботи
д-р. фіз.-мат. наук, професор
_____ А.М.Чорноус

ЗВІТ
ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ
Формування інструментарію детінізації економіки України на основі каузального моделювання траєкторій взаємодії фінансових посередників

ФОРМАЛІЗАЦІЯ ТА ОЦІНКА ЯКІСНИХ І КІЛЬКІСНИХ ПАРАМЕТРІВ ВЗАЄМОДІЇ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ У МЕЖАХ ТІНЬОВИХ СХЕМ

(проміжний)

Керівник НДР
докт. екон. наук, с. н. с. Т.Г. Савченко

2020

Рукопис закінчено 15 грудня 2020 р.

Результати роботи розглянуто науковою радою СумДУ, протокол від 25 листопада 2020 р. № 4

СПИСОК АВТОРІВ

Керівник НДР, головний науковий співробітник, докт. екон. наук	_____ (14.12.2020)	Т.Г. Савченко (підрозділи 1.3, 2.4, 3.1)
Відповідальний виконавець, провідний науковий співробітник, канд. екон. наук	_____ (14.12.2020)	А.Г. Бухтіарова (підрозділи 1.1, 2.1, 2.3, 3.2)
Старший науковий співробітник, докт. екон. наук, доцент	_____ (14.12.2020)	І.В. Тютюник (підрозділ 3.3)
Старший науковий співробітник, канд. екон. наук, доцент	_____ (14.12.2020)	Є.Ю. Мордань (підрозділ 2.1)
Старший науковий співробітник, канд. екон. наук	_____ (14.12.2020)	В.В. Кубатко (підрозділ 2.2)
Старший науковий співробітник, канд. екон. наук, доцент	_____ (14.12.2020)	А.Ю. Семеног (підрозділ 2.3)
Фахівець, канд. екон. наук	_____ (14.12.2020)	А.С. Ласукова (підрозділ 1.1)
Старший науковий співробітник, канд. екон. наук, доцент	_____ (14.12.2020)	М.М. Бричко (підрозділ 1.2)
Фахівець	_____ (14.12.2020)	С.В. Чорна (підрозділ 1.3)

Фахівець	_____ (14.12.2020)	Ж.О. Кобець (підрозділ 1.1, 2.1)
Фахівець	_____ (14.12.2020)	В.Г. Федорченко (підрозділ 1.1)
Виконавець за договором підряду	_____ (14.12.2020)	Ю.Л. Білик (підрозділ 3.1)
Виконавець за договором підряду	_____ (14.12.2020)	М.С. Мартишко (підрозділ 2.4)
Виконавець за договором підряду	_____ (14.12.2020)	А.С. Михальова (підрозділ 2.3)

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 174 с., 16 табл., 15 рис., 3 дод., 189 джерел.

БАНКІВСЬКІ ГРУПИ, ДЕТІНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ, КРИЗА ДОВІРИ, НЕЛЕГАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ, НОВІ ФІНАНСОВІ ТЕХНОЛОГЇ, ТІНЬОВІ ОПЕРАЦІЇ, ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА, ТІНЬОВІ СХЕМИ, ФІНАНСОВИЙ КОНСАЛТИНГ, ФІНАНСОВИЙ МОНІТОРИНГ, ФІНАНСОВІ ПОСЕРЕДНИКИ.

Об’єкт дослідження – економічні відносини між фінансовими посередниками та суб’єктами фінансового й реального секторів економіки у процесі їх взаємодії при реалізації тіньових економічних схем.

Мета роботи полягає у науковому обґрунтуванні системи макроекономічних та мікроекономічних інструментів детінізації економіки України на основі врахування закономірностей обумовлених взаємодією фінансових посередників із іншими учасниками нелегальних економічних схем фінансового та реального секторів економіки.

Під час дослідження використано такі методи як логіко-історичний, наукова абстракція, індукція та дедукція, аналіз та синтез, багатофакторний регресійний та кореляційний аналіз, кластерний аналіз, метод головних компонент, VAR моделювання, аналіз часових рядів, векторне моделювання, метод Гаррінгтона.

Розроблено каталог тіньових схем. Проранжовано найбільш поширені інноваційні фінансові технології за ризиком їх впливу на розширення методів легалізації злочинних доходів. Сформовано базу даних показників, що дозволяють оцінити ймовірність участі фінансових посередників у тіньових операціях. На основі розрахунку інтегрального показника оцінки рівня ефективності системи фінансового моніторингу банківських установ встановлено, що дана система в Україні має середній рівень ефективності і потребує подальшого реформування. Підтверджено гіпотезу, що ймовірність участі фінансових посередників у тіньових операціях збільшується при загостренні кризи довіри до фінансового сектору економіки.

ЗМІСТ

ВСТУП…… 6
1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УЧАСТІ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ У ТІНЬОВИХ ОПЕРАЦІЯХ…… 8
1.1 Причини тінізації та шляхи детінізації економічних процесів.. 8
1.2 Криза довіри до фінансового сектору економіки та участь фінансових посередників у тіньових операціях: концептуалізація зв'язків …… 22
1.3 Показники оцінки ймовірності участі фінансових посередників у тіньових операціях…… 27
2 АНАЛІЗ ЯКІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК НЕЛЕГАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ …… 34
2.1 Аналіз схем нелегальної взаємодії фінансових посередників …… 34
2.2 Взаємозв'язок фінансових посередників із тіньовою економічною діяльністю на різних етапах становлення національної економіки.. 46
2.3 Взаємозв'язок нових фінансових технологій та схем нелегальної взаємодії фінансових посередників …… 54
2.4 Фінансовий консалтинг як інструмент детінізації економічних відносин…… 70
3 ОЦІНКА КІЛЬКІСНИХ ПАРАМЕТРІВ ВЗАЄМОДІЇ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ У МЕЖАХ ТІНЬОВИХ ОПЕРАЦІЙ …..…….. 80
3.1 Оцінка ризиків використання банківських груп у тіньових операціях…… 80
3.2 Оцінка рівня ефективності системи фінансового моніторингу банківських установ…….....……... 87
3.3 Векторна модель впливу тіньових операцій за участі фінансових посередників на показники соціального розвитку країни …...…… 96
ВИСНОВКИ……... 109
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ…..…….. 111
ДОДАТОК А…….. 132
ДОДАТОК Б…… 136

ВСТУП

За оцінками авторитетних закордонних науковців усереднений рівень тіньової економіки в Україні протягом останніх 30 років становить біля 35-40% ВВП, що є одним із найбільших показників серед країн із перехідною економікою. Результати масштабного наукового проекту «Форсайт економіки України: 2015-2020 і 2020-2030» засвідчили, що тіньовий сектор та корупція визначені експертами як перші серед 5 найбільш критичних факторів, що стримують розвиток України. Масштабна тінізація економіки України негативно впливає на динаміку усіх макроекономічних показників, а також унеможливлює ефективне виконання державою притаманних їй функцій. Тіньові схеми в умовах відсутності сталої ринкової інфраструктури, незрілого громадянського суспільства та корумпованої судової системи становлять критичну загрозу для національної економічної безпеки держави. Дана теза набирає особливого значення в умовах економічної кризи обумовленої пандемією. Відтак, актуалізується завдання пошуку шляхів детінізації економічних відносин в Україні. Вирішення даної проблеми дозволить сформувати надійну основу для сталого зростання добробуту громадян.

У ринковій економіці будь-який рух товарів робіт та послуг супроводжується еквівалентним зворотнім рухом фінансових ресурсів. Як наслідок, фінансові посередники стають прямими чи опосередкованими учасниками більшості тіньових схем. Зважаючи на банкоцентричність фінансового сектору економіки України, банки є критично важливим елементом тіньових операцій. На рівні окремих банків в Україні налагоджено достатньо ефективну систему фінансового моніторингу та нагляду з боку Національного банку України. Однак, простір для реалізації тіньових схем залишається при конструюванні складних фінансових операцій до яких залучаються кілька банківських та небанківських установ. Крім того, поява та стрімкий розвиток фінтех компаній, які фактично не підпадають під вимоги банківського регулювання та нагляду, а також популяризація фінансових

продуктів і послуг розроблених на їх основі, збільшують потенційні можливості використання новітніх фінтех розробок у тіньових схемах. Відповідно, у даному дослідженні істотна увага приділятиметься аналізу банківської системи, інноваційних технологій банківської діяльності та банківських груп. Також цікавим є вивчення ефективності нових підходів до регулювання діяльності небанківських фінансових установ, більшість з яких починаючи з середини 2020 року перейшли під нагляд Національного банку України.

Мілітаризація економіки, зростання частки держави у банківській системі, суттєвий рівень олігархізації є чинниками, що потенційно можуть сприяти подальшому зростанню тіньової економіки у нашій державі. Все це свідчить про необхідність розробки ефективних інструментів боротьби з даним явищем з метою суттєвого зниження рівня тіньової економіки України у середньостроковій перспективі. Дане завдання переважно вирішувалось дослідниками шляхом вивчення операцій окремих учасників тіньових схем. Крім того, більшість досліджень вітчизняних науковців спрямовуються на вивчення макроекономічних аспектів даної проблематики, коли вивчаються узагальнені способи оцінки рівня тінізації національної економіки. З іншого боку, інструментарій каузального моделювання дозволить за чітким алгоритмом на мікроекономічному рівні кількісно проаналізувати причинно-наслідкові взаємозв’язки потенційної нелегальної взаємодії фінансових посередників, класифікувати їх та розробити відповідний інструментарій детінізації для найбільш ризикових патернів.

Для формування необхідних передумов застосування зазначеного інструментарію економіко-математичного моделювання, на першому етапі дослідження необхідно вирішити ряд завдань спрямованих на формалізацію та оцінку якісних і кількісних параметрів взаємодії фінансових посередників у межах тіньових схем. Зокрема, створити каталог тіньових схем та формалізувати взаємозв’язки між фінансовими посередниками, а також сформувати базу даних для оцінки ймовірність участі фінансових посередників у тіньових операціях.

1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УЧАСТІ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ У ТІНЬОВИХ ОПЕРАЦІЯХ

1.1 Причини тінізації та шляхи детінізації економічних процесів

З моменту отримання Україною незалежності, почався довгий та болючий процес становлення власної економічної структури. І відповідно з цього моменту з'явилися перші аспекти тінізації економіки. Якщо аналізувати останні роки, то дана проблема стає критично-значущою та потребує вирішення, оскільки тінізаційні процеси несуть значну загрозу національній економіці України. Крім того дана проблема є маркером невирішених питань в економіці та структурі управління нею, оскільки кожна проблема має власну причину. Саме тому розгляд проблематики тіньової економіки є настільки важливим кроком для покращення економічного стану країни в складні кризові часи.

Детінізація національної економіки є одним з пріоритетних напрямків державної політики України. Тінізаційні процеси створюють перешкоди в побудові ефективної економіки та гальмують її зростання. Крім того, тінізація економіки свідчить про порушення прав працюючих людей, легального чесного бізнесу та створює соціальну нерівність та напругу в суспільстві, провокуючи економічну незахищеність неформально зайнятих людей. Водночас необхідно зазначити, що тіньова економіка пом'якшує ефект слабкості економіки України, створюючи робочі місця та надаючи дешеві товари і послуги.

Рівень тінізації економіки 10-12 % від основної частки ВВП вважається нормальним, 20 % – критичним для основної економіки, 40 % – катастрофічним. Тінізація економічного сектору за допустимого рівня має й позитивний ефект: відкриваються нові можливості для зайнятості, з'являються нові продукти, які підвищують суспільний добробут, зменшує кризові явища офіційної економіки

Але загалом вплив тіньової економіки на економічне середовище та суспільство є скоріше негативним, аніж позитивним. Зазначаємо, що катастрофічним рівнем тінізації економіки вважається показник 40-50 %, оскільки суперечності між легальним і тіньовим бізнесом спостерігається майже в усіх сферах життя суспільства і не держава керує економікою, а тіньові структури [159].

Треба розуміти, що є чіткий зв'язок між легальною (основною) економікою та тіньовою. Так у країнах де спостерігається повільне зростання основної економіки стрімко зростає частка тіньової, і навпаки, в країнах де основна економіка стрімко зростає, ріст тіньової значно менший. Таким чином, тіньова економіка є своєрідним стабілізатором економіки, а саме: чим повільніший приріст виробництва в офіційному секторі, тим більший підйом в нелегальному, і навпаки [110].

На жаль, тіньова економіка не є хворобою винятково України, будь яка країна світу має певний рівень тінізації економіки.

В умовах глобалізації економічних відносин загальний рівень тіньової економіки у світі зростає незалежно від рівня розвитку економіки держави. Деякі вчені вказують на існування тіньової економіки не лише в межах окремих країн, але й в умовах існування глобальних гравців (держав, організацій), які і є носіями тіньових процесів у світі [157].

Світова історія вказує наступні «класичні» причини формування тіньової економіки:

– складна ситуація на ринку трудових ресурсів, що сприяє формуванню малого та середнього бізнесу, які є осередком розвитку та діяльності тіньових економічних відносин;

– швидкі процеси переселення людей з сільський та депресивних регіонів в міста, з подальшим формуванням тіньових економічних відносин;

– високий рівень втручання державних регуляторів в економіку, а саме високий рівень оподаткування та корупції;

– гостра конкурентна ситуація на ринку, що спонукає виробників знижувати вартість ресурсів усіма доступними способами, у тому числі нелегальними;

– надмірна інституціоналізація і регламентація трудових відносин, що викликає їх перехід у більш неформальний та гнучкий вияв [146].

Будь яка з цих причин стосується і України за останні роки незалежності, що у поєднанні з кризовими явищами призвели до загострення ситуації з тінізацією економіки.

Також, на жаль лібералізація української економіки грає велику роль у формуванні тіньової економіки. Таким чином, унаслідок послаблення вертикального контролю і за сталих складностей з входу на ринок та корупційності складу владних органів місцевої влади – тінізація ринку стрімко почала зростати, оскільки почала виконувати роль соціального амортизатору, який нівелював вище зазначені проблеми [159].

Важливо розуміти, що найважливіший показник, що впливає на рівень тінізації економіки – гранична податкова ставка. Будь який підприємець при вирішенні вести бізнес діяльність порівнює дохід від легальної діяльності, та діяльності з тіньовим економічним елементом. Таким чином, чим більша різниця, тим вища вірогідність, що суб'єкт вирішить «зекономити». І найбільше на дану різницю впливає податковий тягар, тобто можна зробити висновок, що чим вищий рівень граничної податкової ставки – тим вищий рівень тінізації, і навпаки. Аналізуючи ситуацію з податковим тягарем, а саме його знана величина в розмірі 28% у 2019 р. в Україні, саме високі податки змушують підприємців часто виходити в тінь [117].

На сьогоднішній день рівень обігу тіньових операцій в національному економічному середовищі України становить 23,8 % від ВВП, або ж приблизно 846 млрд грн. Такі результати по стану тіньової економіки в Україні надала компанія Ernst & Young за підтримки Mastercard. Також в дослідженні вказано, що 19,7 % ВВП – неофіційна готівкова економіка, 4,1 % ВВП – товари для власного вжитку [117].

Дослідження свідчить, що більше чверті обсягу готівкової тіньової економіки є наслідковою тіньовою економікою, де ініціаторами розрахунку готівкою і продавець, і покупець. А решта загального обсягу української тіньової економіки – це «пасивна тіньова економіка», ініціатором якої є продавець [121].

Варто виокремити наступні галузі економіки України, в яких спостерігається високий рівень тінізації економіки:

– нафтогазодобувна галузь, є однією з найбільш корумпованих та тіньових галузей України ще з 90-х років 20-го століття. саме корумпованість галузі призвела до її надмірної тінізації та легалізації доходів;

– агропромисловість, основною причиною тінізації промисловості є незаконне відчуження земель, заниження кількості посівних площ та завищення втрат врожаю, для отримання доходу на тіньовому ринку. Також важливо зазначити що висока корумпованість при отриманні дозволів і квот тільки підвищу рівень тінізації галузі;

– малий і середній бізнес України через надмірний податковий тягар, нестабільність національної валюти та свавілля адміністративних органів.

Крім того саме недовіра до національної валюти та банків призводять до виходу великої кількості готівки в тінь. Так за підрахунками, здійснюючи розрахунки у національній валюті з умовами відстрочення платежу, підприємець може недоотримати 5 % доходу через інфляційні процеси, що призводить до того, що в тіні між компаніями малого та середнього бізнесу присутні операції в іноземній валюті.

Тож якщо комплексно виділити причини проблеми тінізаці економіки, можна виділити наступні фактори:

– надмірний податковий тягар та нерівномірне податкове навантаження;

– високий рівень корупційності економічного сектору;

– втручання владних структур у процеси діяльності суб’єктів господарювання;

– непрозорість приватизаційних процесів;

– висока монополізація ринків [117].

Основною ціллю розкриття причин тінізації економіки України було формування підґрунтя методів зменшення рівня тіньового сектору. Таким чином, можна сформувати наступний комплекс заходів, які покликані вирішити наведені вище проблеми:

– податкова реформа, з податковими пільгами або централізована на малому та середньому бізнесу, з включенням прогресивної системи оподаткування. Дане впровадження надасть можливість малому та середньому бізнесу, при розрахунку планового результату їхньої діяльності, не застосовувати «тіньові економічні інструменти». Крім того, керуючись досвідом західноєвропейських країн та США, побудова економіки на основі малого та середнього бізнесу, дозволить економіці бути більш мобільною і не такою вразливою до кризових явищ. Також залучення прогресивної системи оподаткування дозволить нівелювати податкове навантаження на малий та середній бізнес та стане фундаментом їх економічного зростання;

– збільшення значущості безготівкових платежів та їхньої відсоткової кількості в розрахунках, покращення моніторингу над розрахунками посадових осіб та їх майнового стану. Посилення міри покарання за корупційну діяльність та ухилення від податків. Це дозволить зменшити обіг готівки, яка є основним способом розрахунку в тіньовій економіці та зменшити кількості корупційних дій через загострення моніторингу над посадовими особами;

– забезпечення незалежності суб’єктів господарювання від діяльності владних структур для забезпечення ефективності функціонування як перших так і останніх;

– з метою підвищення прозорості приватизаційних процесів необхідно вводити новітні технології в дану галузь, які дозволять відслідковувати поетапно процеси переходу об’єктів у майно домашніх господарств та відслідковувати кінцевого власника майна ще на етапі торгів. Також необхідно вводити нові підходи до проведення приватизації, з ціллю залучення більш широкого кола інвесторів;

– моніторинг цін виробників, для відстеження та контролю над присутністю економічного обґрунтування в ціноутворенні, з ціллю протидії монополізації ринків та штучного заниження вартості ресурсів;

– забезпечення виконання всіх пунктів земельної реформи та спостереження за можливими обходами правил, з ціллю отримання земельних ділянок злочинним шляхом, як наприклад, за допомогою інструменту передачі земельних ділянок у спадщину;

– створення позитивного іміджу офіційного працевлаштування, як для працівників так і підприємців, за допомогою податкових пільг та додаткових фінансових інструментів, з ціллю подолання неофіційного працевлаштування.

Для сталого розвитку економіки України та входження її до світового співтовариства суттєвою перешкодою є поширення тіньової економіки. Вона негативно впливає на всі економічні процеси, а саме сприяє скороченню в структурі бюджету податкових надходжень за рахунок розвитку та вдосконалення різних схем ухилення від сплати податків, що призводить до: ускладнення виконання фінансових зобов'язань державою; зниження рівня фінансової безпеки; зростання корупції в органах державної влади; підвищення рівня криміналізації суспільства через збільшення кількості економічних злочинів; зниження конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості держави; поширення відтоку вітчизняного капіталу за кордон тощо.

З огляду на вищезазначене, тіньова економіка є однією з істотних загроз національній безпеці держави в економічній сфері. Масштаби тіньової економіки досягли критичного рівня, тому актуальним є пошук напрямів мінімізації тіньової економіки як важливих передумов зростання економічної безпеки держави.

Дослідженням проблеми тінізації економіки займалися як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Теоретико-методичні основи тіньової економічної діяльності розглядали у своїх працях Юринець В., Лондар С., Турчинов О., Шматковська Т., Заверуха М., Фейг Е., Танзі В. та інші учені-економісти.

Поширення тінізації економічних відносин в Україні розпочалося ще за часів СРСР. Тіньова економіка в Україні – це результат системної кризи економіки, що виникла через невідповідність методів здійснення ринкових перетворень. Поширення тіньової економіки в Україні відбулося на базі руйнації діючих розподільних відносин і побудови нових, які істотно порушили усталений баланс інтересів суб'єктів економіки, паритетність розвитку окремих її сфер, мотивацію ефективного господарювання [188].

До сьогодні в науковому світі немає єдиного підходу до трактування сутності категорії «тіньова економіка» (з англ. Black economy, Ghost economy, Shadow economy).

Одне з перших визначень тіньової економіки запропонував Віто Танзі, економіст МВФ: тіньова економіка – це частина валового національного продукту, яка через її відсутність у звітності та/або заниження її величини не відображена в офіційній статистиці [90].

Згідно визначення, яке запропонував Мазур І. тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище представлене сукупністю неконтрольваних і нерегульованих, як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності [141].

Найбільш поширеніше визначення запропонував Фейг Е. Згідно з ученим до тіньової економіки належить уся економічна діяльність, що з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою [25].

Турчинов О. визначає тіньову економіку як вид економічної діяльність, яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства [183].

На думку Варналія З., тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, яке представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих (як протиправних, так і законних, але аморальних) економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання

надприбутків за рахунок приховування доходів та ухилення від сплати податків [123].

За версією Системи Національних Рад (СНР) Організації Об'єднаних Націй (ООН) тіньова економіка – це нелегальна, неврахована, фіктивна, корислива діяльність спрямована на отримання доходу, приховуваного від офіційної влади будь-яким, навіть кримінальним або протизаконним шляхом [126].

Отже, можна сказати, що тіньова економіка – це економічна діяльність прихована від офіційної влади, яка спрямована на отримання доходу злочинним шляхом.

Рисунок 1.1 – Структура тіньової економіки [126]

В економічній літературі існують різні погляди на визначення складових частин тіньової економічної діяльності. Зокрема, складові елементи тіньової економіки, які використовуються в низці країн, за версією Системи

Національних Рад (СНР) Організації Об'єднаних Націй (ООН) проілюстровано на рис. 1.1.

Наведена структура тіньової економіки являє собою процес виробництва, який охоплює перший і другий блоки («прихована» і «неформальна» діяльність). Тому, при визначенні масштабів тіньового сектору розраховуються саме ці дві складові. Третій блок – це кримінальна, антизаконна діяльність, в межах якої відбувається лише перерозподіл раніше створеного продукту.

Турчинов О. у своїх працях виділяє чотири складові елементи тіньової економіки [183]:

– не приховувана від державних органів економічна діяльність, але через об’єктивні й суб’єктивні причини не врахована, не контрольована і не оподатковувана державою;

– легальна економічна діяльність, у процесі якої відбувається повне або часткове ухилення від сплати податків, зборів, штрафів та інших обов’язкових платежів, а також порушення її державної регламентації (тобто суб’єкт тіньової економічної діяльності отримує додатковий дохід шляхом порушення чинного податкового та іншого законодавства, що регламентує економічну діяльність);

– незаконна, навмисно приховувана від державних органів економічна діяльність;

– діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом скоєння чи сприяння скоєнню злочинів, що тягнуть за собою кримінальну відповідальність.

Зробивши огляд даних підходів на визначення тіньової діяльності та її складників, можна використовувати для здійснення ґрунтовного аналізу тіньової економіки таку класифікація за характером діяльності суб’єктів:

– «прихована» («сіра») тіньова економіка – цілком дозволена економічна діяльність, пов’язана з виготовленням легальних товарів і наданням легальних послуг (будівельно-монтажні, побутові, медичні, послуги

оренди тощо), які частково не обліковані офіційною статистикою та, відповідно, приховані від оподаткування;

– «підпільна» («темно-сіра») тіньова економіка – незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємницької діяльності;

– «злочинна» («чорна») тіньова економіка – заборонена законом економічна діяльність, пов'язана з виробництвом та реалізацією заборонених товарів і послуг (наприклад, корупція, наркоторгівля).

Варто зазначити, що тіньовий сектор економіки існує в будь-якій країні незалежно від рівня розвитку національної економіки. Проте, в одних країнах тіньова економіка перебуває на рівні, що не має суттєвого впливу на економіку (5-12% ВВП), а в інших – на рівні, що згубно впливає на всі соціально-економічні процеси (понад 30% ВВП). Україна відноситься саме до другої групи країн з високим рівнем тіньової економіки.

За попередніми розрахунками Мінекономрозвитку рівень тіньової економіки в Україні у 2018 році склав 30% від обсягу офіційного ВВП, що на 2 в. п. менше за показник 2017 року і є найнижчим рівнем, починаючи з 2009 року [177].

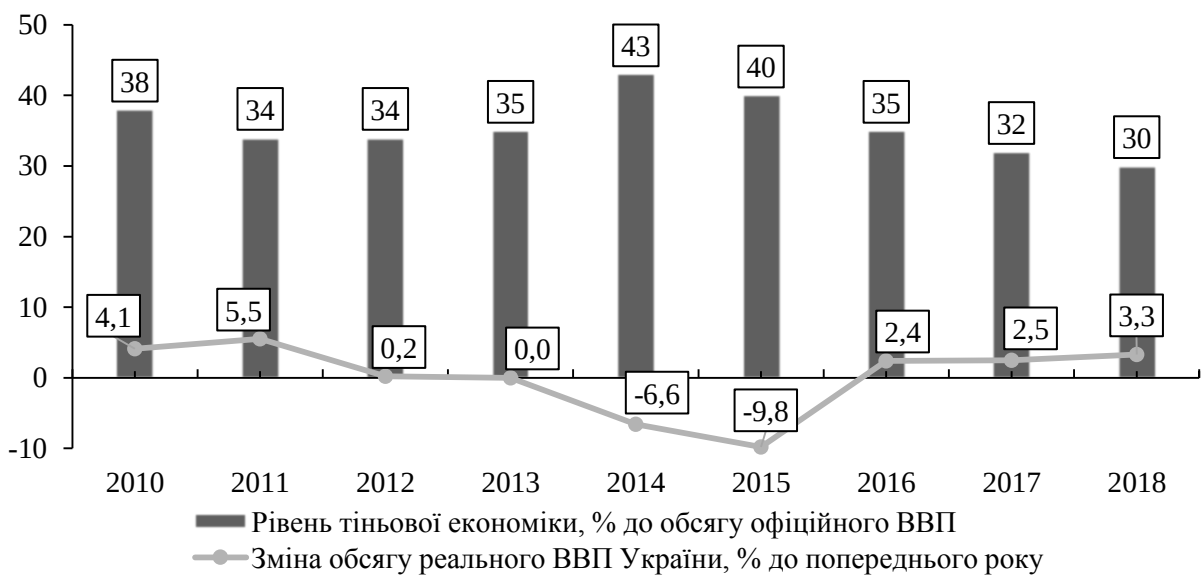

Рисунок 1.2 – Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від офіційного ВВП) [177]

Серед основних чинників, які призводять до тінізації економіки можемо визначити такі [186]:

– кризи фінансової системи;

– високі ставки, велика кількість та складний механізм розрахунку податків;

– встановлення пільгових умов функціонування окремим суб'єктам господарювання;

– прагнення підприємцями отримати надприбутки;

– занадто високий рівень податків;

– взаємозв'язок бізнесу з кримінальними структурами;

– низький рівень життя населення;

– високий рівень безробіття та орієнтація частини населення на те, щоб отримати дохід будь-яким способом;

– нерівномірний розподіл ВВП;

– корумпованість державних служб різноманітних владних структур, контрольних служб: податкової, санепідемконтролю, пожежної безпеки тощо;

– умови, що дають змогу використовувати державне майно та майно організаційних структур заради одержання неофіційного приватного доходу державними чиновниками та управлінцями;

– можливість лобіювання власних інтересів суб'єктами господарювання у державних інстанціях.

Все це об'єктивно зумовлює необхідність активних дій щодо детінізації економіки. Стратегічною метою детінізації економіки має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку. Це сприятиме відчутному збільшенню національного інвестиційного потенціалу, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме збільшенню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на стратегічний розвиток і зростання. Зарубіжний досвід боротьби з тіньовою економікою показує, що найпоширенішими методами протидії тіньовій діяльності є правове забезпечення і створення відповідних органів контролю

для впровадження заходів спрощення процедур сплати податків і ліквідації причин, що змушують підприємців переводити свій бізнес у «тінь».

Загалом, нами було виділено три основні блоки пропозицій щодо детінізації економіки.

Блок 1. Податкова політика

До основних інструментів детінізації фінансових потоків відносять мінімізацію податкових зобов'язань, ухилення від оподаткування, виведення коштів за межі України, легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та порушення бюджетних видатків [112]. Головні причини тінізації економіки можуть бути наступні: занадто високі податки, марнотратство у витрачанні коштів платників податків, моральне самовиправдання тих осіб, що ухиляються від сплати податків, нікчемністю держави («провалами уряду»).

Основні заходи:

1) Зменшення податкового навантаження, в т. ч. скорочення кількості обов'язкових платежів і податкових пільг.

Очікувані наслідки: забезпечення рівних умов для всіх платників податків і зменшення стимулів до зменшення випадків мінімізації податкових зобов'язань;

2) Оптимізація повернення податку на додану вартість ПДВ для підтримки експорту та підвищення довіри бізнесу до держави.

Очікувані наслідки: зменшення стимулів до фальсифікацій та корупційних схем.

3) Зменшення єдиного страхового внеску (ЄСВ).

Очікувані наслідки: збільшення надходжень до бюджету, підвищення бази для нарахування пенсій.

4) Виявлення уповноваженими органами найманих працівників, які працювали без укладання трудових угод з працедавцями.

Очікувані наслідки: рахунок легалізація зайнятості, збільшення надходжень до відповідних державних фондів.

5) Легалізація реальних оборотів бізнесу шляхом створення економічних стимулів, зниження ставок оподаткування, разова податкова амністія.

Очікувані наслідки: за оцінками, легалізація доходів суб`єктів підприємництва дасть збільшення ВВП країни на 15-20%, забезпечить підвищення культури бізнесу, захищеності найманих працівників.

Блок 2. Боротьба з корупцією

6) Застосування публічних тендерних процедур у закупівлі державних та комунальних підприємств.

Очікувані наслідки: зниження цін на закупівлю товарів і послуг на 30-50%, підвищення прибутковості підприємств постачальників, зниження соціальної нерівності у розподілі доходів та зростання інвестиційної привабливості національної економіки.

7) Публічні процеси над корупціонерами з винесенням суворих вироків залежно від масштабу злочину.

Очікувані наслідки: зниження мотивації посадових осіб на вчинення порушень закону та зростання інвестиційної привабливості національної економіки.

8) Розмежування держави й бізнесу, в т. ч. шляхом заборони пов’язаних осіб державних посадовців та народних депутатів на ведення підприємницької діяльності, спрощення реєстрації бізнесу та підвищення прозорості дозвільної системи, розвитку партнерства держави і бізнесу.

Очікувані наслідки: зниження мотивації посадових осіб на вчинення порушень закону та зростання інвестиційної привабливості національної економіки.

9) Реформування судової та правоохоронної системи задля забезпечення гарантій справедливого суду та виконання судових рішень ефективна державна програми боротьби з організованою злочинністю, в тому числі і в економічній сфері, підвищення професіоналізму судових та правоохоронних органів, посилення незалежності від політичних процесів,

зміцнення ролі конституційного правосуддя та забезпечення прозорості та неупередженості судових процесів.

Очікувані наслідки: захист прав власності, боротьба з рейдерством, зростання інвестиційної привабливості національної економіки, соціальна стабільність.

10) Впровадження моделі відкритого електронного уряду.

Очікувані наслідки: підвищує прозорість рішень урядових структур та знижує ймовірність корупції.

11) Підвищення рівня правової культури населення, в т. ч. налагодження нещодавно створеного інституту фінансового омбудсмена, вдосконалення діяльності інститутів громадянського суспільства антикорупційної спрямованості, удосконалення співпраці державних органів з громадськими інститутами.

Очікувані наслідки: захищення прав громадян, підвищення інвестиційної привабливості України.

Блок 3. Реформа регулювання банків

12) Стимулювання поширення безготівкових розрахунків

Очікувані наслідки: контроль джерел доходів, виявлення фактів перевищення витрат приватними особами над доходами.

13) Підвищення прозорості діяльності Національного банку України, Фонду гарантування вкладів та Міністерства фінансів у питаннях державної підтримки банків, включаючи рефінансування банків, заходи впливу, націоналізацію банків, розпорядження активами неплатоспроможних банків, залучення до відповідальності банкірів (власників і керівників) неплатоспроможних банків, тимчасову адміністрацію.

Очікувані наслідки: створення стимулів для відповідальної діяльності банкірів, підвищення стійкості банків до стресів, зміцнення довіри до банків.

14) Розбудова ефективної системи повернення з-за кордону коштів та активів, отриманих злочинним шляхом внаслідок операцій з легалізації (відмивання) коштів та фінансування тероризму.

Очікувані наслідки: збільшення надходжень до державного бюджету.

Міжнародні експерти звертають увагу на те, що підвищення «податкової моралі» є «м'яким», але дуже важливим елементом у системі заходів зі збору бюджетних надходжень, особливо в довгостроковому періоді. Як тільки люди отримають краще і пряме розуміння вартості та ролі їх платежів, вони будуть більш схильними до участі в системі [112].

Вони також зазначають, що боротись із тіньовою економікою слід із застосуванням правильного набору інструментів. Ці інструменти можна описати як метод поєднання «батогів та пряників»: заходи, що роблять дотримання правил легшим і привабливішим («пряники») та заходи, що роблять зловживанням важчими та дорожчими («батоги»).

Органам влади слід прагнути побудувати тонкий баланс між цими двома широкими інструментами. Будь-який дисбаланс між ними, наприклад через поставлення занадто великого акценту на один із них, може виявитись непродуктивним і не допоможе в досягненні бажаного результату.

1.2 Криза довіри до фінансового сектору економіки та участь фінансових посередників у тіньових операціях: концептуалізація зв'язків

В історії економіки розвитку тіньовий банкінг розглядався як ключовий фактор зростання тривожності та негативних настроїв економічних агентів щодо поточного фінансово-економічного становища багатьох країн, особливо ОЕСР. В даний час з ряду досліджень добре встановлено, що в більшості випадків тіньові банківські операції пов'язані з корупцією, низькою якістю установ та відмиванням грошей, що і стало підґрунтям національної та світової економічної та фінансової криз. Незважаючи на численні дослідження, які намагалися ідентифікувати та пояснити значні обсяги, катастрофічні наслідки, першопричини та проблеми, породжені тіньовим банкінгом, розуміння шляхів (схем) посередницької участі у незаконній діяльності фінансових посередників досить обмежене.

Оскільки нелегальна діяльність фінансових посередників менш регламентована і, отже, менш підтримується та захищається центральними банками, вона надто крихка до наслідків поведінкових настроїв на фінансовому ринку. Коріння залучення фінансових посередників до тіньових операцій можуть відображатися банківськими та іншими фінансовими установами, що працюють поза регульованим банківським сектором, одночасно знижуючи довіру до фінансової системи. Цей факт підтверджує вплив кризи довіри до фінансового сектору на незаконну діяльність фінансових посередників, що допомагає пояснити логіку зростання залученості фінансових банківських та небанківських фінансових установ до тіньових операцій.

Кількість публікацій, присвячених проблемам існування чорних ринків [99, 7], тіньової економіки [104, 58] та тіньового банкінгу [85, 70, 53], щороку збільшується.

Окремим напрямом досліджень у цій сфері є питання щодо підтримки та сприяння незаконним фінансовим потокам банківським сектором. Зокрема, одне з основних теоретичних питань, яке домінувало у цій галузі протягом багатьох років, стосується впливу незаконних фінансових потоків на макроекономічну ситуацію. Спираючись на тематичне дослідження швейцарського банку HSBC, Naheem [57] продемонстрував, як банківські установи були пов'язані з незаконними рухами фінансових потоків через своїх клієнтів. В даному дослідженні було показано як фінансові посередники можуть сприяти різним типам незаконної фінансової діяльності, зокрема: відмиванню грошей, ухиленню від сплати податків, корупції, хабарництву, втечі капіталу та витікання фінансових ресурсів з економіки через незаконні фінансові потоки. Дослідниками було встановлено, що існують різні засоби для співучасті у незаконній діяльності фінансових посередників, що підтримують нелегальні фінансові потоки. Проте основним шляхом, за допомогою якого фінансові посередники можуть бути використані як канал для підтримки незаконної діяльності, є захист конфіденційності клієнтів (банківська таємниця).

На основі обов'язкових звітів російських банків, які надаються до Центрального банку Російської Федерації, Chernykh та Mityakov [15] розробили індекс офшорних банків. Ґрунтуючись на його розрахунку було виявлено, що на відміну від звичайних фінансових посередників, банки, які задіяні у тіньових операціях, концентрують основну діяльність на міжнародних електронних переказах. Більше того, дослідниками емпірично підтверджено те, що офшорна діяльність банків та ухилення від сплати податків компаній, тісно пов’язаних із цими банками, позитивно корелюють. Результати дослідження також показують, що в офшорних банках частіше ведеться кримінальне розслідування проти топ-менеджерів з боку Центрального банку, і, врешті-решт, діяльність цих банків, швидше за все, буде розглядатися як незаконна, і процес відкликання ліцензії буде розпочато.

Другий напрям літератури про нелегальну діяльність фінансових посередників зосереджується на визначенні її розміру та масштабу. Враховуючи те, що незаконна діяльність фінансових посередників за своєю суттю є прихованою, а тому її важко ідентифікувати, відповідно, правильно виміряти та узагальнити. Тим не менше, в економічній літературі були зроблені деякі спроби розробити різні науково-методичні підходи щодо вимірювання тіньових операцій фінансово-кредитних установ [8, 51, 69, 46, 103].

У зарубіжній та вітчизняній науковій літературі існують декілька науково-методичних підходів щодо вимірювання обсягів незаконних фінансових потоків. Найбільш поширенішими для визначення та дослідження неформальної діяльності, включаючи участь фінансових посередників у тіньових операціях виявилися методи засновані на статистиці платіжного балансу [38, 35], аналізі відхилення торгових цін [105], аналізі трансфертних цін [3], міжнародних даних про портфель та депозити [106], відхилення від традиційних гравітаційних моделей фінансових потоків [67], модель Уокера [96, 97] тощо. Особливу увагу слід приділити побудові індексів, що використовуються як проксі для вимірювання незаконних фінансових потоків, таких як Індекс фінансової таємниці (FSI) та Базельський індекс боротьби з

відмиванням грошей. Вони базуються на підкатегоріях і представляють ризик відмивання грошей або фінансування тероризму, ризик корупції, фінансову прозорість, стандарти, політичний та правовий ризик тощо.

Інший напрямок наукової літератури аналізує чинники незаконної діяльності. Серед головних першопричин участі фінансових посередників у тіньових операціях були спонукані складною взаємодією структурних факторів, пов'язаних із підпільною економічною діяльністю в країні в цілому, а також ослабленням управління та розвитку інституцій (у тому числі хабарництво), підривом фінансових систем, деформацій фінансових інститутів та ринків, а також унікальні симбіотичні комбінації цих чинників [37, 39, 76].

Cong та Chen [17] зробили значний внесок та відкрили нові перспективи щодо причин незаконної діяльності фінансових посередників. На основі динамічної загальної системи рівноваги, яка широко використовується для аналізу фінансових посередників, вони дослідили канал, через який впевненість економічних агентів впливає на тіньову діяльність банківських установ. Незважаючи на зростання кількості наукової літератури про роль людського капіталу [11], фінансової грамотності [27, 18] рішень економічних агентів в умовах невизначеності [16], довіри [86, 10, 66, 1, 14], досить мало уваги було приділено впливу соціально-економічних детермінант, зокрема кризи довіри до фінансового сектору, на участь фінансових посередників у незаконній діяльності.

Починаючи з фінансової кризи 2007–2009 років, фінансові сектори у всьому світі стикаються з низьким рівнем довіри економічних агентів. Разом із появою цих загроз за останні роки окремі складові діяльності фінансових установ та функціонування фінансових ринків піддалися значним деформаціям. Доступ, прибутковість, глибина фінансового сектору опинилися під загрозою. Тим часом обсяг та вартість операцій, що мають ознаки підозри або незаконності, розширились. Крім того, у ЗМІ частіше з'являються заголовки про розслідування кримінальних справ проти вищого керівництва фінансових посередників. Дані закономірності дозволяють розробити

наступну концептуалізацію зв'язку кризи довіри до фінансового сектору економіки та участі фінансових посередників у незаконній діяльності (рис. 1.3). Дана концептуальна модель дозволяє оцінити прямий та медіаторний вплив кризи довіри до фінансового сектору на незаконні дії фінансових посередників, що допомагає пояснити логіку все більшої участі небанківських фінансових установ та комерційних банків у тіньових операціях.

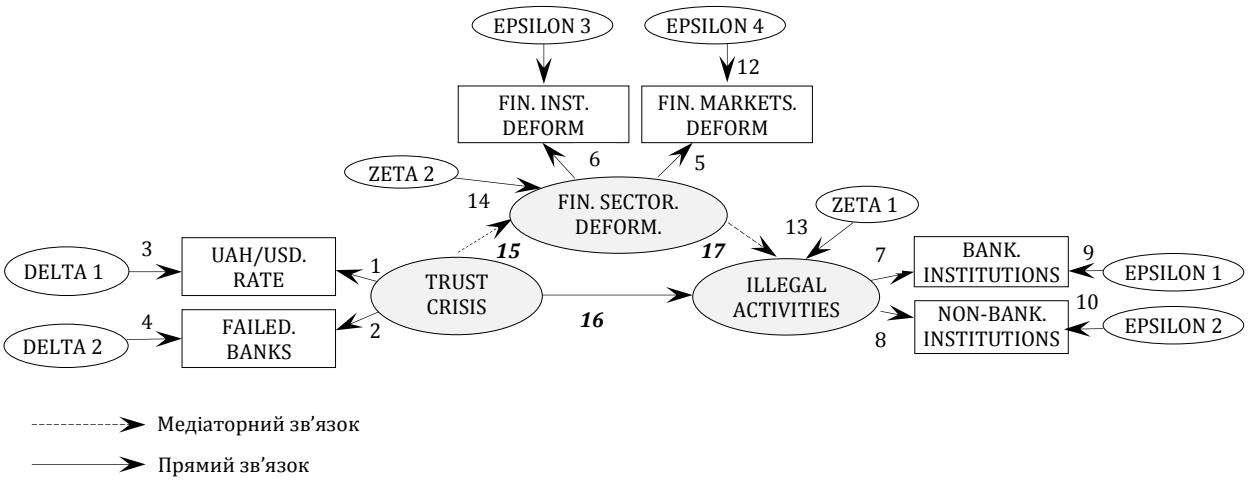

Рисунок 1.3. – Криза довіри до фінансового сектору економіки та участь фінансових посередників у тіньових операціях: концептуалізація зв'язків.

Примітки: ILLEGAL ACTIVITIES – нелегальна діяльність фінансових посередників, BANK.INSTITUTIONS – повідомлення про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу з боку банківських установ, NON-BANK.INSTITUTIONS – повідомлення про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу з боку небанківських фінансово-кредитних установ; FIN.SECTOR.DEFORM – рівень нестабільності фінансової системи, FIN.INST.DEFORM – рівень деградації фінансових інститутів, FIN.MARKETS. DEFORM – рівень деградації фінансових ринків; TRUST CRISIS – криза довіри до фінансового сектору економіки, UAH/USD.RATE – курс гривні на міжбанківському валютному ринку до долара США, FAILED.BANKS – кількість банків у яких відкликано банківську ліцензію.

По-перше, така концептуалізація зв'язків дозволяє сформувати гіпотезу про існування прямої залежності між кризою довіри до фінансового сектору та незаконною діяльністю фінансових посередників (модель прямого ефекту). Таким чином, збільшення підозрілих операцій, що підлягають фінансовому моніторингу, про які повідомляють банківські та небанківські фінансові установи можна пояснити за допомогою поведінкових деформацій, пов'язаних

з недостатнім рівнем довіри, що сформований до фінансового сектору економіки.

По-друге, емпіричні результати за розробленою концептуальною моделлю сприяють поясненню та висвітленню медіаторної ролі деформацій фінансових ринків та установ щодо їх глибини, доступу та ефективності. Іншими словами, криза довіри до фінансового сектору спричиняє погіршення стану і розвитку фінансового сектору економіки, який, у свою чергу, призводить до стимулювання участі фінансових посередників у незаконних операціях. Таким чином, загострення кризи довіри до фінансового сектору формує причинно-наслідковий ланцюг, який через деформації фінансового сектору за своєю глибиною, доступом та ефективністю призводить до збільшення кількості, обсягів та масштабу незаконної діяльності фінансових посередників.

Таким чином, запропонована концептуалізація зв’язків між кризою довіри до фінансового сектору економіки та участю фінансових посередників у тіньових операціях дозволяє сформувати емпіричне підґрунтя для ідентифікації характеру та оцінки ступеня взаємозв’язку досліджуваних секторів для будь-якої країни.

1.3 Показники оцінки ймовірності участі фінансових посередників у тіньових операціях

Ефективність економіки держави визначається багатьма факторами одним з яких є її тіньовий рівень. Поряд із поняттям «тіньова економіка» вживають категорії: сіра економіка, неформальний сектор, підпільне господарство, брудні гроші і т.д. Всі вони мають подібні значення, а саме характеризують економічну діяльність, що існує та розвивається поза контролем держави і наглядових органів. Основною метою тіньового сектору

є ухилення від податків та інших фіскальних платежів, а також приховування незаконно отриманих фінансових та інших економічних ресурсів.

Наразі ведеться багато дискусій з приводу того, що ж стає причиною розробки та реалізації тіньових схем. Чи така діяльність спричинена недостатнім та неефективним наглядом держави, чи навпаки є наслідком зарегульованості економіки. Тіньова складова присутня майже в кожній економіці, але в різних країнах проявляється не однаково і має свою специфіку. Так, наприклад, в розвинутих країнах неофіційний сектор більш присутній в діяльності малого бізнесу та криміналі. Для країн, що розвиваються більш характерною є реалізація тіньових схем як малим, так і великим бізнесом. Країни, що мають надмірний податковий тиск з боку держави, спричиняють приховування бізнесом частини фактичних операцій та прибутків. За даними періодичного оцінювання австрійського професора економіки Ф. Шнайдера, рівень тіньової економіки у світовому масштабі для найбільш розвинених країн перебуває в інтервалі від 14% до 16% ВВП, тоді як для країн, що розвиваються – від 32 до 35% ВВП [81].

Протидія відмиванню коштів з подальшою їх легалізацією, стає пріоритетним напрямком підтримання прийнятного рівня фінансово-економічної безпеки держави. Існування тіньового сектору економіки можна визнати як суспільно небезпечне явище, адже існує реальна загроза для добробуту населення. Кошти, що мали б залучатися в офіційну економіку та до бюджетів різних рівнів, підвищуючи рівень життя населення, насправді використовуються в тіньових операціях. Це порушує нормальне функціонування основних економічних інститутів та перешкоджає налагодженню ефективного державного контролю за фінансовою системою.

Тіньова складова найбільш характерна для діяльності тих агентів, які управляють фінансовими потоками, зокрема, для фінансових посередників. Базельський комітет класифікує основні типи фінансових посередників, щодо яких мають бути застосовані та поширюватися стандарти нагляду за Базелем ІІІ. Відповідно до даної методики всі фінансові інститути в державі можуть бути розподілені на декілька категорій: комерційні банки, фінансові

кооперативи, інші депозитні інститути, установи мікрокредитування і небанківські дистриб'ютори або емітенти електронних грошей [75]. В Україні фінансові посередники поділяються на дві основні категорії: банківська система та небанківські фінансові установи.

Мета участі фінансових посередників у тіньових операціях полягає в перерозподілі незаконно отриманих грошових коштів шляхом конвертації їх в легальний прибуток за допомогою транзитних операцій. Дані операції набувають статусу незаконних у випадку коли відбувається , рух грошових коштів, який не обумовлений економічними причинами [135]. Метою транзитних операцій є переведення грошових коштів від одного суб'єкта господарювання до визначеного бенефіціара через третіх учасників. І чим більше таких транзитних операцій застосовується при легалізації коштів, тим складніше їх виявити. Показовим у даному випадку є кейс ПриватБанку коли через подібні операції незаконно були виведені величезні фінансові ресурси з даного банку до моменту його націоналізації.

На сьогоднішній день немає чіткого механізму контролю за даними видами операцій. Існує лише відкритий перелік операцій, які можна класифікувати як операції, що спрямовані на легалізацію доходів або фінансування тероризму. Тому, постає питання щодо розкриття достовірної інформації про рівень тіньової сфери в економіці України та ефективного виявлення професійних фінансових посередників, які займаються легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом.

Для цього було сформовано базу даних як загальноекономічних, так і показників фінансового посередництва, що прямо чи опосередковано можуть свідчити про залучення суб'єктів господарювання до здійснення тіньових операцій (Додаток А). Зібрані кількісні та якісні показники розподілено на чотири основні групи:

1) загальноекономічні показники прямого впливу;
2) загальноекономічні показники опосередкованого впливу;
3) показники фінансового посередництва прямого впливу;
4) показники фінансового посередництва опосередкованого впливу.

Показники загальноекономічного спрямування, як кількісного так і якісного характеру, використовуються для оцінки впливу тінізації економіки на соціально-економічний розвиток. В цілому може бути проведено групування драйверів тінізації національної економіки наступного вигляду з основними показниками, що демонструють відповідну сферу:

– індикатори інвестиційної привабливості країни: обсяг прямих іноземних інвестицій в країну, рівень інвестиційної привабливості;

– індикатори функціонування податкової системи: обсяг податкових платежів, рівень податкового навантаження на бізнес;

– індикатори відкритості товарного ринку: обсяги імпорту та експорту, обсяг недоотриманих надходжень від імпорту, обсяг недоотриманих надходжень від експорту, обсяг державного боргу;

– індикатори функціонування банківської системи: відсоткова ставка за депозитами, відсоткова ставка за кредитами;

– індикатори якості державного регулювання: дефіцит державного бюджету, рівень інфляції, індекс корупції;

– індикатори розвитку промисловості: обсяг реалізованої промислової продукції, частка прибуткових підприємств, обсяг ВВП.

Сформована база даних складається із показників відібраних з статистичної інформації основних світових баз даних, дев’ять з яких належить Світовому банку (World Bank data bank) та дві Глобальній коаліції проти корупції і Міжнародному Валютному Фонду:

– World Development Indicators [100] – показники світового розвитку – це основна колекція показників розвитку Світового банку, складена з офіційно визнаних міжнародних джерел. У даній базі даних представлені найновіші та найточніші дані про глобальний розвиток, а також національні, регіональні та глобальні оцінки.

– Poverty and Equity [72]– база даних щодо бідності та власного капіталу.

– Doing Business [19] – Ведення бізнесу – розкривається інформація про об'єктивні заходи регулювання бізнесу та їх застосування в економіках та окремих містах на субнаціональному та регіональному рівнях.

– Worldwide Governance Indicators [102] – Світові показники управління – сукупні та індивідуальні показники управління для шести вимірів управління: голос та підзвітність; політична стабільність та відсутність насильства /тероризму; ефективність уряду; нормативна якість; верховенство права; контроль корупції.

– Jobs [34] – Робота – глобальні дані про приватних осіб, фірми та бізнес-середовища.

– Economic Fitness [21] – Економічна пристосовуваність – міра диверсифікації країни та здатність виробляти складні товари на глобальній конкурентній основі. Країни з найвищим рівнем EF мають можливість виробляти різноманітний асортимент продукції, здатність переходити на постійно зростаючі складні товари, мають тенденцію до більш передбачуваного довгострокового зростання та досягнення гарних конкурентних позицій порівняно з іншими країнами. Країни з низьким рівнем EF, як правило, страждають від бідності, низьких можливостей, менш передбачуваного зростання, низької доданої вартості та проблем з модернізацією та диверсифікацією швидше, ніж інші країни. Порівняння «придатності» з ВВП виявляє приховану інформацію щодо розвитку та зростання країн.

– Economic Fitness 2 [20] – Економічна пристосовуваність 2 – друга версія економічної придатності, включаючи Універсальну економічну пристосовуваність (UEF), яка одночасно є мірою диверсифікації країни та здатності виробляти складні товари на глобальній конкурентній основі.

– Environment Social and Governance (ESG) [22] – дані щодо соціального середовища та управління. Показники беруться з багатьох баз даних Світового банку та зовнішніх постачальників даних.

– Global Financial Development [28] – Глобальний фінансовий розвиток – великий набір характеристик фінансової системи для 203 економік. База

даних включає показники розміру фінансових установ та ринків (фінансова глибина), ступеня, до якого фізичні особи можуть і використовують фінансові послуги (доступ), ефективності фінансових посередників та ринків (ефективність) та стабільність фінансових установ та ринків (стабільність).

– Transparency International the global coalition against corruption [93] – Глобальна коаліція проти корупції – глобальний рух, що працює у понад 100 країнах, щоб припинити несправедливість корупції. Індекс сприйняття корупції, провідний дослідницький продукт Transparency International, став провідним світовим показником корупції у державному секторі. Індекс пропонує щорічний огляд відносного ступеня корупції за рейтингом країн та територій з усього світу.

– World Economic Outlook Database International Monetary Fund [101] – Світова економічна база даних Міжнародного валютного фонду – містить вибрані ряди макроекономічних даних про національні рахунки, інфляцію, рівень безробіття, платіжний баланс, фіскальні показники, торгівлю для країн та груп країн, дані яких повідомляє МВФ.

Зараз в Україні час законодавчих перетворень, які також стосуються і діяльності сектору небанківських фінансових посередників. 16 жовтня 2019 року президент Володимир Зеленський підписав так званий закон про «спліт», який набув чинності 1 липня 2020 року. Страхові, фінансові, лізингові компанії, ломбарди та кредитні спілки, пенсійні фонди та їхні адміністратори тепер перейшли від Нацкомфінпослуг під нагляд Національного банку України [128]. Станом на 31.12.2019 до небанківського фінансового ринку належать: 233 страхові компанії; 337 кредитних спілок; 324 ломбардів; 986 фінансових компаній; 65 недержавних пенсійних фондів; 22 адміністраторів НПФ; 2 довірчі товариства.

Звітування за 2019 рік здійснювалося ще перед попередніми регулятором, тому основні показники діяльності небанківських фінансових установ, на основі поданої ними звітності відображаються в реєстрі наборів відкритих даних Національної комісії, що здійснює державне регулювання ринку фінансових послуг в Україні [150]. Однак, починаючи з третього

кварталу 2020 року на сайті Національного банку України починають з'являтись статистичні дані щодо небанківських фінансових установ.

Основним органом, що здійснює регулювання й нагляд у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів та фінансуванню тероризму є Державна служба фінансового моніторингу України. Звітно-статистична інформація даної служби відображає показники щодо:

– інформування про фінансові операції банківського та небанківського фінансового сектору;

– повідомлення у загальному обсязі повідомлень про фінансові операції;

– кількість суб'єктів первинного фінансового моніторингу, які перебувають на обліку у розрізі їх видів;

– дані щодо отриманих повідомлень про фінансові операції за 2014-2020 роки [130].

Також показники секторальної оцінки ризиків використання суб'єктів первинного фінансового моніторингу з метою відмивання коштів / фінансування тероризму представлено у звітах про проведення національної оцінки ризиків за 2016 та 2019 рр. Звіт розкриває показники у розрізі всіх секторальних складових економіки [131].

Дані щодо нелегальної діяльності посередників фінансових послуг та контекстуальних факторів тіньової економіки зведено у Збірці матеріалів щодо представлення результатів Національної оцінки ризиків у сфері боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму [129].

Показники представлені Державною службою фінансового моніторингу України не дають можливості в повній мірі оцінити нелегальну діяльність фінансових посередників. Тому, постає питання ефективного виявлення ймовірності участі фінансових посередників в неформальному секторі економіки. Узагальнені у показники та сформована база даних будуть слугувати інформаційною основою для апробації математичних моделей спрямованих на прогнозування ризиків виникнення тіньових схем за участі фінансових посередників.

2 АНАЛІЗ ЯКІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК НЕЛЕГАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ

2.1 Аналіз схем нелегальної взаємодії фінансових посередників

Легалізація (відмивання) доходів отриманих злочинним шляхом становить серйозну загрозу для всіх країн світу, завдає величезної шкоди національним економікам та сприяє зростанню корупції. Сучасні економічні та фінансові умови, нові фінансові технології і засоби зв'язку надають широкі можливості для приховування походження коштів, отриманих у результаті незаконної діяльності.

За даними опублікованого щорічного рейтингу «Індекс сприйняття корупції-2019», що укладається організацією Transparency International та визначає рівень корумпованості країн світу, Україна посіла 126 місце серед 180 країн, що вказує на досить високий рівень корупції в країні [133]. У той же час, за дослідженнями Київського міжнародного інституту соціології рівень тіньової економіки України у 2018 році склав 47,2 % від загального обсягу ВВП, тобто майже половина економіки країни знаходиться в тіні. За результатами дослідження компанії Ernst & Young, яке здійснювалося у рамках укладеного Меморандуму про співробітництво з Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Національним банком України та Державною службою статистики України, в 2018 році українська економіка, а саме 23,8 % ВВП або 846 млрд гривень, перебуває в тіні, з них 19,7 % ВВП (702 млрд грн) становить готівкова тіньова економіка та 4,1 % ВВП (144 млрд грн) – домашнє виробництво товарів для власного кінцевого використання, тобто – негрошова тіньова економіка [122].

За даними Нацкомфінпослуг, більше чверті (26,2 %) обсягу «готівкової тіньової економіки» (це 5,3 % ВВП або 190 млрд грн) – це «наслідкова тіньова економіка», де ініціаторами розрахунку готівкою є обидві сторони – і продавець, і покупець. А решта (73,8 %) загального обсягу української тіньової

економіки (або 14,4 % ВВП – 512 млрд. грн.) – це «пасивна тіньова економіка», ініціатором якої є продавець [154].

Зазначимо, що прийнятним з точки зору його негативного впливу на економіку держави вважається рівень тінізації, який складає не більше 10 % від ВВП країни. Незважаючи на відмінності у методиках визначення, на сьогодні, рівень тіньової економіки України є критичним, що загрожує економічній безпеці країни та гальмує розвиток інвестиційних процесів, як основи фінансового оздоровлення реального сектору економіки.

Первинною ланкою кримінального сектора економіки, її джерелом – є тіньові процеси, і в міру їх зростання, зміцнення, формування зв'язків між ними, зароджується тіньова економіка. Тіньові процеси – це відносини, що носять перерозподільчий характер, в основі яких лежать грошові потоки, що утворюються внаслідок проведення тіньових операцій по формуванню прихованих грошових фондів, доходів і капіталу, отриманих злочинним шляхом, і подальшої трансформації їх за допомогою різноманітних фінансових інструментів і методів в реальні активи з метою легалізації та залучення в нормальну економічну діяльність.

Тіньові схеми можуть формуватися у всіх сферах фінансово-кредитної системи, зачіпаючи такі її ланки, як державні та муніципальні фінанси, фінанси суб'єктів господарювання, банківську систему, систему страхування, інвестиційну сферу і фондовий ринок.

Мінекономрозвитку розглядає тіньову економіку як незареєстровану в установленому порядку економічну діяльність суб'єктів господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт і надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо) [147].

Відповідно, учасниками тіньових процесів можуть бути:

– суб’єкти реального сектору економіки, які виробляють та реалізують товари і послуги;

– бюджетні та некомерційні організації, які, як правило, надають послуги за рахунок зовнішнього фінансування;

– населення, яке отримує значну частина первинних і вторинних доходів, утворює більшу частину кінцевих доходів і формує основну масу грошових накопичень;

– держава, яка приймає закони, перерозподіляє доходи, регулює грошовий оборот, платіжний баланс, валютний курс;

– грошовий сектор, який надає фінансові послуги суспільству в цілях найбільш вигідного розміщення вільних фінансових ресурсів.

Наведені групи учасників тіньових схем відображають найбільш загальну структуру фінансових потоків з метою впорядкування руху доходів, частина яких може бути тіньовими, що проходять як всередині цих секторів, так і між ними, оскільки кордони між цими секторами визначаються в деяких випадках досить умовно.

Одним з найнебезпечніших наслідків розвитку тіньової економіки є підвищення вразливості фінансової системи до використання її злочинцями для легалізації доходів отриманих злочинним шляхом.

Легалізація доходів отриманих злочинним шляхом – складний процес, що включає безліч різних операцій, що здійснюються різноманітними незаконними методами, які постійно удосконалюються. Не зважаючи на величезне різноманіття механізмів і схем легалізації, в їх основі лежить по суті одна технологія, яка базується на перетворенні незаконно отриманих грошей, у готівковій та/або безготівковій формі, в легальні доходи, тобто в такі, що не викликають підозр з точки зору законності походження.

Дієвість механізму запобігання цій проблемі залежить безпосередньо від інститутів банківської та комерційної таємниці. За час незалежності українською владою було запроваджено систему організаційно-правових заходів, що спрямовані на протидію відмиванню доходів. До неї відносять наступні елементи:

– юридичне забезпечення протидії відмиванню доходів;

– заходи з ідентифікації клієнтів фінансово-кредитних установ;

– організація фінансового контролю;

– повідомлення банківськими установами про підозрілі операції;

– зберігання інформації про фінансово-господарські операції;

– діяльність правоохоронних органів з метою боротьби з із легалізацією доходів [136].

Для вироблення ефективних заходів протидії даному процесу необхідно більш детально розглянути схеми використання фінансових посередників, а особливо банків, як ключових гравців фінансового ринку, в процесі легалізації злочинних доходів. Для цього необхідно тіньові схеми класифікувати за низкою ознак та визначити місце та роль фінансових посередників у них (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 – Класифікація тіньових схем відмивання доходів одержаних злочинним шляхом

Класифікаційна ознака	Вид
Залежно від місця виникнення у відповідних ланках фінансової системи	– у сфері державних фінансів, що охоплюють державний бюджет, позабюджетні фонди цільового призначення, державні запозичення, фінанси державного сектора економіки; – у сфері місцевих фінансів, що охоплюють місцеві бюджети, регіональні фонди, місцеві позики, фінанси муніципальних підприємств; – у сфері фінансів комерційних організацій; – у сфері фінансів некомерційних організацій; – у сфері фінансів населення.
Залежно від ставлення до законодавства	– приховані (законна діяльність, яка приховується або применшується); – нелегальні (діяльність, заборонена законом).
Залежно від місця легалізації	– на національному фінансовому ринку; – на міжнародному фінансовому ринку.
Залежно від використання зв’язку з окремими ланками фінансової системи і використання різних фінансових інструментів	– розгалужені (задіяні одночасно декілька ланок фінансової системи з належними їм фінансовими інструментами); – нерозгалужені (в рамках однієї сфери).

Продовження табл. 2.1

Класифікаційна ознака	Вид
За видами тіньових операцій	– тіньові процеси, обумовлені застосуванням «сірих» податкових схем; – тіньові процеси, обумовлені легалізацією (відмиванням) грошових коштів; – тіньові процеси, обумовлені переказом коштів за кордон; – тіньові процеси, зумовлені фактом здійснення шахрайських дій.
Відповідно до кінцевої мети	– ухилення від сплати податків; – легалізація (відмиванням) грошових коштів; – виведення коштів за кордон; – збагачення через шахрайські дії.
У залежності від сфери економіки, в якій функціонують тіньові схеми	– тіньові схеми у фінансово-кредитній сфері; – тіньові схеми в банківській сфері; – тіньові схеми в інвестиційній сфері; – тіньові схеми у сфері страхування; – тіньові схеми на фондовому ринку.
Залежно від масштабу проникнення в різні галузі економіки	– тіньові схеми, які мають малий масштаб проникнення; – тіньові схеми, які мають середній масштаб проникнення; – тіньові схеми, що мають великий масштаб проникнення.
У залежності від величини збитку для економіки країни	– тіньові схеми, що завдають великий збиток; – тіньові схеми, що завдають середній збиток; – тіньові схеми, що завдають незначної шкоди.
У залежності від кількості учасників	– малі (до 10 учасників) – середні (від 10 до 50 учасників) – великі (понад 50 учасників)
За рівнем залученням учасників до тіньових схем	– участь в тіньових схемах без їх відому; – цілеспрямована участь у тіньових схемах.
За терміном реалізації повного циклу тіньової схеми	– короткотермінова (до 6 місяців); – середньотермінова (від півроку до 1 року); – довготермінова (більше року).

В. А. Журавель, узагальнюючи практичну діяльність правоохоронних органів, виокремив такі типові злочинні схеми легалізації (відмивання) доходів кримінального походження:

– «змішування» законно грошових коштів із злочинними надходженнями (злочинні гроші вкладаються в підприємства побутового обслуговування, закладів шоу-бізнесу, спорту та ін.;

– укладення фіктивних правочинів (договори куплі-продажу, аренди, страхування та ін.);

– проведення операцій із цінними паперами; застосування псевдоекспортних операцій (безтоварних операцій, під час документального оформлення);

– здійснення операцій з реалізації контрабандних, контрафактних або незаконно привласнених товарів, майна, підпільно виготовленого в Україні;

– використання механізмів псевдоінвестування та використання приватизаційних процесів;

– використання підконтрольних нерезидентських компаній (де основними сферами є імпортні та експортні операції із завищенням або заниженням вартості товарів (послуг, робіт), а також фальсифікація їхньої поставки (надання, виконання);

– використання штучного банківського кредиту;

– використання благодійних та неприбуткових організацій – коли за рахунок надходження коштів злочинного походження, організуються удавані благодійні акції та заходи, а розрахунки за них проводяться через фіктивні фірми [125].

Баранов Р. О. групує типові злочинні схеми легалізації (відмивання) доходів за наступними критеріями:

а) за призначенням:

– з метою ухилення від сплати податків;

– з метою приховування злочинних операцій;

б) за типами систем розрахунків:

– готівкові;

– безготівкові;

в) за організацією управління:

– з централізованим управлінням;

– з децентралізованим або розподіленим управлінням;

г) за способом організації передачі інформації:

– з маршрутизацією інформації;

– з селекцією інформації;

д) за технічним забезпеченням проведення фінансових розрахунків (методами доступу для проведення електронних трансакцій):

– з єдиними методами доступу, орієнтованими на електронні розрахунки (система «клієнт-банк», пластикові картки тощо);

– з використанням різних носіїв грошових коштів (готівка, пластикові картки, цінні папери) [109].

Методи і способи, що застосовуються при відмиванні «брудних» грошей, відрізняються великою різноманітністю і постійно удосконалюються на базі сучасних технологій, нових фінансових інструментів та правових механізмів, забезпечуючи високу швидкість переміщення будь-якої суми грошових коштів. Однак, в діяльності так званих злочинців, які акумулюють значні обсяги «брудних» грошей, проявляються певні типові прийоми. Одним із методів вивчення особливостей тіньового сектору економіки, моніторингу та аналізу підозрілих фінансових операцій є типологічні дослідження тіньових схем.

Типологічним дослідження приділяється велика увага з боку міжнародних структур, включаючи ФАТФ, та регіональних структур, таких як Європейська група з протидії легалізації злочинних доходів і фінансування тероризму (MONEYVAL) та Євразійська група з протидії легалізації злочинних доходів і фінансування тероризму (EAG). Національна система фінансового моніторингу також використовує метод типологізації злочинних операцій. Державна служба фінансового моніторингу України публікує матеріал конкретних кримінальних справ з виявлення сучасних схем та методів, які були використані злочинцями для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансування тероризму. Оприлюднення результатів дослідження типових схем спрямоване на підвищення ефективності виявлення даних злочинів як співробітниками правоохоронних і наглядових органів, так і суб’єктами первинного фінансового моніторингу.

З огляду на значущість вивчення існуючих типових схем, сформуємо їх каталог (Додаток Б). Представлені типові схеми дають можливість візуалізувати процес відмивання коштів, виявити способи та методи використання різних фінансових інструментів, а також визначити місце фінансових посередників та інших суб'єктів господарювання в тіньових процесах.

Визначено, що застосовувані для відмивання злочинних доходів схеми залежать від багатьох факторів, включаючи специфіку, масштаби і географію злочинної діяльності. У рамках однієї схеми можуть комбінуватися традиційні і нові платіжні методи, різні види операцій, включаючи готівку, банківські перекази, системи грошових переказів, електронні гроші та інші електронні платіжні системи. Проте, основне завдання злочинців при формуванні та реалізації будь-якої схеми є необхідність забезпечення таємниці злочинного походження коштів або іншого майна і збереження контролю над ними на всіх етапах цього процесу.

Наведений каталог типових тіньових схем в додатку Б не є вичерпними. Однак їх можна віднести до числа найбільш розповсюджених моделей відмивання грошей, які можуть в подальшому проявлятися на практиці. Тому, типологізація злочинних операцій є необхідним кроком у напрямку своєчасно виявлення та запобігання відмиванню незаконних доходів, а також є основою для формування законодавчих змін у сфера фінансового моніторингу.

Фізичні й юридичні особи за допомогою своїх банківських рахунків намагаються відмивати кошти надаючи своїм фінансовим операціям вигляду звичайних трансакцій. Тому, перед банківськими установами постає завдання завчасно відрізнити законні операції від злочинних.

Найважливішим елементом управління ризиком є розуміння його природи і виявлення джерел формування ризику. У відсутності правильного методологічного підходу до розуміння суті явищ ризику залучення банків в процеси відмивання грошей, діяльність регулюючих і наглядових органів може перетворитися в просте фіксування злочинного факту. У той час як найбільш важливе соціальне значення має саме можливість превентивного

впливу на ділянки потенційного ризику з метою недопущення залучення банків в сумнівні схеми. Саме тому, Національний банк України (далі – НБУ), як одним з органів державного фінансового моніторингу, здійснює фінансовий моніторинг на основі ризик-орієнтованого підходу, щоб запобігти використанню банківської системи України для легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. НБУ діє відповідно до Міжнародних стандартів з протидії відмиванню доходів та фінансуванню тероризму і розповсюдженню зброї масового знищення FATF [153] та в рамках Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 № 361-IX [160].

Фінансовий моніторинг – діяльність із виявлення незаконно отриманих доходів та запобігання фінансуванню тероризму. НБУ встановлює до банків та небанківських установ, як суб'єктів первинного фінансового моніторингу, вимоги щодо протидії відмиванню незаконно отриманих доходів та перевіряє їх дотримання. Здійснюючи фінансовий моніторинг, банки і небанківські фінансові установи перевіряють клієнтів та аналізують їхні фінансові операції. У разі виявлення підозрілих операцій банки інформують Державну службу фінансового моніторингу та правоохоронні органи України.

Ризик-орієнтований підхід – це аналіз на постійній основі фінансових операцій клієнта щодо відповідності його фінансовому стану, змісту діяльності та наявності економічного сенсу операції. Використовуючи ризик-орієнтований підхід як механізм запобігання легалізації кримінальних доходів/фінансування тероризму, а також попередження здійснення ризикової діяльності, банк самостійно визначає відповідні показники та перелік клієнтів, до яких не застосовуються посиленні заходи з фінансового моніторингу.

Ризик-орієнтований підхід спрямований на підвищення прозорості фінансового сектора держави, виявлення банків і їх клієнтів, залучених в здійснення сумнівних операцій, а також припинення діяльності кредитних організацій, задіяних в обслуговуванні тіньового сектора економіки.

Головна увага під час реалізації ризик-орієнтованого нагляду приділяється готівковим та схемним операціям, фіктивним підприємствам, публічним діячам, ідентифікації кінцевих бенефіціарних власників та фінансування тероризму.

Ключовими завданнями, що стоять перед національною системою оцінки ризиків легалізації доходів отриманих злочинним шляхом, є визначення найбільш часто використовуваних методів відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, і слабких місць національної системи фінансового моніторингу, формування однакового розуміння ризиків серед всіх учасників системи фінансового моніторингу, а також вироблення конкретних заходів щодо мінімізації та усунення виявлених ризиків.

Національним банком України у процесі фінансового моніторингу банківської діяльності з питань дотримання вимог законодавства, що регулює відносини у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, виявлені наступні типові схеми відмивання коштів за участю банків та інших фінансових посередників:

– фіктивні (транзитні) операції;

– незаконне зняття готівки;

– незаконне виведення капіталу;

– фіктивне формування доходів від продажу цінних паперів для подальшого декларування та легалізації доходів;

– виведення мільярдів у тіньовий сектор економіки з використанням послуг банків;

– отримання інвестиційного прибутку.

Національний банк, за результатами опрацювання виявленої під час здійснення нагляду інформації, виявив ряд ознак, які можуть свідчити про здійснення клієнтами банків фінансових операцій, що містять ознаки фіктивності.

Ознаки, що характерні для фіктивних фінансових операцій, проведених на користь клієнта, характеризуються:

– видом діяльності;

– періодом існування;

– місцезнаходженням;

– офшорним статусом засновника/учасника;

– змінами в діяльності;

– невідповідністю ресурсів обсягам здійснюваної діяльності;

– схемними розрахунками;

– спільним зв'язком діяльності;

– негативною інформацією;

– підробленими документами та неправдивою інформацією;

– «штучно» сформованим статутним капіталом;

– належністю керівника до соціально вразливих верств населення або особи, яка зареєстрована на непідконтрольній Україні території;

– наданням права управління рахунком третім особам;

– значним обсягом операцій з готівкою;

– зовнішньоекономічними розрахунками [187].

Банки, які є об’єктами нагляду, наражаються на ризики порушення певних вимог законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, а відтак, до них можуть застосовуватись санкції, що полягають у накладенні штрафу або обмеженні чи анулюванні ліцензії.

За даними Національного банку України обсяги виявлених схемних операцій за результатами 2017-2018 року склали 38,66 млрд грн, зокрема незаконне виведення капіталу – 0,96 млрд грн, транзитні операції – 23,76 млрд грн, незаконне зняття готівки – 13,94 млрд грн [153].

Протягом 2019 році Національним банком України застосовано до фінансових установ заходи впливу за порушення законодавства у сфері фінансового моніторингу у вигляді попереджень та штрафних санкцій на суму 51 млрд грн., що втричі менше порівняно з попереднім роком. У переважній більшості, підставою накладання штрафів є проведення банками ризикових фінансових операцій з видачі готівкових коштів групі фізичних осіб-клієнтів банку, характер та наслідки таких фінансових операцій дають підстави

вважати, що вони можуть бути пов’язані, зокрема, з легалізацією кримінальних доходів, переведенням безготівкових коштів у готівку, здійсненням фіктивного підприємництва, уникненням оподаткування тощо.

Можливості страхового ринку також активно використовуються для проведення схемних операцій, які спрямовуються на мінімізацію оподаткування суб’єктів господарювання, виведення грошових коштів з обороту та перерахування за кордон або одержання інших економічних переваг як страховиками, так і третіми особами. Більшість повідомлень про підозрілі фінансові операції від небанківських установ було зафіксовано саме страховими компаніями. Основними інструментами на страховому ринку, в схемах відмивання злочинних доходів, є:

– укладання договорів страхування за малоймовірними ризиками;

– фіктивні документи щодо настання страхового випадку;

– укладання агентських договорів із завищеною комісією;

– перестрахування у компаній з незадовільним фінансовим станом;

– «сміттєві» цінні папери (акції, векселі, інвестиційні сертифікати); конвертування коштів у готівку.

За 2019 рік Державна служба фінансового моніторингу України підготувала і направила в різні силові, фіскальні та антикорупційні органи понад 1,1 тис матеріалів, пов’язаних з відмиванням «брудних» грошей, на загальну суму понад 134 млрд грн [152].

Застосування комплексного ризик-орієнтованого підходу фінансовими організаціями дозволить знизити ризики здійснення сумнівних операцій, підвищити прозорість банківського сектора, зменшить обсяг вивезення капіталу за кордон, тим самим забезпечить економічну безпеку держави.

Отже, зважаючи на сформовану тенденцію органам державного регулювання та контролю варто сьогодні посилювати увагу щодо запобігання використанню національної фінансової системи з метою відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом. Зокрема, політика сучасних фінансових установ в Україні повинна бути націлена на запобігання використання його продуктів в злочинних цілях, шляхом здійснення превентивних заходів щодо

виявлених потенційних ризиків та недопущення залучення фінансової установи у сумнівні схеми.

2.2 Взаємозв'язок фінансових посередників із тіньовою економічною діяльністю на різних етапах становлення національної економіки

Тіньова економіка останніми роками надійно вкорінилася в економічній системі нашої держави, вона проникла майже в усі сфери суспільної діяльності та завдає державі значної шкоди: істотно зменшує бюджет країни, знижує інвестиційну привабливість, сприяє відпливу вітчизняного капіталу за кордон, стає реальною загрозою національній безпеці України.

Втрат від тіньової діяльності зазнають не просто окремо взяті одиниці господарювання чи господарські комплекси, а вся країна в цілому. Оскільки діяльність суб'єктів тіньового сектору економіки спрямована в основному на отримання нелегального доходу, то першочергово від цього страждає економічна система. Тіньовий сектор деформує структуру економіки, стає причиною зростання інвестиційних ризиків та зниження інвестиційної активності, що призводить до зниження попиту на інвестиційні ресурси. Зростання тіньового сектору призводить до розвитку спекулятивних торговельних та фінансових операцій, що завдають збитків розвитку реального виробництва. Суб'єкти тіньового сектору економіки зацікавлені в інвестуванні тіньового капіталу в легальні види діяльності, але лише ті, які сприяють швидкому здійсненню тіньових операцій (сектор інформаційних, розподільчих послуг, торгового бізнесу).

До сфери найбільш вагомих економічних наслідків від тінізації національної економіки належать операції, пов'язані із тінізацією капіталу, зокрема: втрата державним бюджетом частини надходжень унаслідок несплати податків суб'єктами тіньової діяльності, відмивання «брудних»

грошей, нелегальний експорт капіталів, незаконні операції з капіталом у сфері фінансового посередництва, розвиток спекулятивних операцій тощо.

Рівень тінізації фінансових потоків в Україні залишається стабільно високим. За даними Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України найвищий рівень тіньового сектору зафіксовано за видом економічної діяльності «Фінансова та страхова діяльність», цей показник складає близько 40 % від обсягу валової доданої вартості даного виду економічної діяльності. Окрім того, результати оцінювання нашої держави у рейтингу Глобального індексу конкурентоспроможності свідчать про те, що серед найбільш критичних «провалів» конкурентоспроможності в Україні є сегмент «Фінансова система». У 2019 році наша держава серед 140 аналізованих країн посіла 131 місце за рівнем макроекономічної стабільності [158].

Зважаючи на ці факти, одним із актуальних напрямків фінансової політики держави щодо протидії тінізації національної економіки повинно бути формування комплексу заходів, пов’язаних із детінізацією у сфері фінансового посередництва.

Фінансове посередництво пов’язане з акумуляцією вільних грошових коштів та їх розміщенням серед позичальників. Виділяють дві групи фінансових посередників: банки та небанківські фінансово-кредитні установи. Перші беруть активну участь в перерозподілі позичкового капіталу та формуванні пропозиції грошей, мають вплив на кон’юнктуру ринку та економічне зростання, а також на становище інших фінансових посередників у багатьох питаннях. До найважливіших посередницьких операцій банків відносять приймання грошових вкладів клієнтів, надання позичок, створення нових платіжних засобів та здійснення розрахунків між клієнтами. Основними завданнями небанківських фінансово-кредитних установ є отримання грошових вкладень від клієнтів, яке не є депозитним. До цієї групи фінансових посередників відносять страхові компанії, ломбарди, пенсійні та інвестиційні фонди, кредитні спілки і товариства, фінансові компанії.

Приклади тіньових схем за участі фінансових посередників наведено у Додатку В.

Окремих суб'єктів грошового ринку прийнято розглядати як відокремлені одна від одної структури, що мають автономні економічні сфери функціонування. Проте діяльність фінансових посередників відбувається на одному грошовому ринку, а їх спільним об'єктом залишаються вільні грошові кошти. Роль фінансового посередництва у функціонуванні грошового ринку та ринкової економіки в цілому залишається досить важливою, оскільки воно забезпечує максимально сприятливі умови для успішного функціонування базових суб'єктів грошового ринку.

Серед основних функцій фінансових посередників виділяють такі:

– участь у перерозподілі капіталу, зокрема акумулювання фінансових заощаджень населення у грошових фондах та надання кредитів фірмам;

– зниження рівня фінансового ризику шляхом здійснення інвестиційних вкладень окремих суб'єктів господарювання у диверсифіковані портфелі цінних паперів;

– фінансове посередництво в діяльності суб'єктів господарювання, що здійснюють короткотермінові вкладення, та беруть позики на довготривалій основі;

– мінімізація видатків через зниження вартості фінансових угод шляхом надання недорогих послуг щодо забезпечення взаємодії вкладників та позичальників;

– здійснення фінансового консультування вкладників та позичальників.

Окрім того, фінансові посередники спостерігають за інвестиціями і мають вплив на управління компаній, а також виконують важливу інформаційну функцію, оскільки володіють інформацією щодо можливого інвестування та розміщення капіталу суб'єктів господарювання. На сьогоднішній день власники грошових коштів не мають достатньої інформації про фінансовий стан позичальника та впевненості в отриманні економічної вигоди. Завдяки фінансовим посередникам, що накопичують на постійно аналізують таку інформацію, суб'єкти господарювання мають змогу

реалізовувати фінансові операції з мінімальним рівнем ризику. Важливим напрямком діяльності фінансових посередників є і мобілізація та накопичення капіталу, сприяння торгівлі та обміну товарами і послугами.

Функціональні обов'язки посередників фінансового ринку стосуються як макро-, так і мікрорівнів. До першої групи функцій відносять сприяння ефективному розподілу капіталу, акумуляцію фінансових накопичень населення та суб'єктів господарювання, управління ризиками в операціях інвестування, забезпечення розвитку фінансового ринку. До другої групи відносять зниження рівня невизначеності при здійсненні фінансових операцій, трансформацію активів, відбір надійних об'єктів інвестування, підвищення ліквідності капіталовкладень та ін [140, с. 230-231].

Широке коло функціональних можливостей фінансових посередників та значний рівень конкуренції між фінансовими інститутами вимагають забезпечення дієвого моніторингу у цій сфері, адже фінансова система є не лише найбільш інноваційною, але і досить ризиковою галуззю. Нечесні практики у сфері фінансового посередництва (цінові трансферти, тіньове обслуговування монополій, операції з тіньовими чи кримінальними капіталами, виведення їх в офшори, завищення торговельної націнки, викривлення та приховування інформації, що міститься в податковій, фінансовій та іншій звітності, підроблення банківських гарантій, фальсифікація платіжних документів, розкрадання коштів, ухилення від оподаткування, відмивання «брудних грошей», їх підроблення, одержання пільгового кредитування на незаконній основі, шахрайство та махінації з бюджетними коштами тощо) існували в Україні ще з часу набуття нею незалежності і сьогодні є досить поширеним явищем.

На формування особливостей тіньової складової економічної системи України вплинуло її радянське минуле. У період активного реформування економічної системи відсутність державного втручання на етапі формування ринкової економіки посилювало стихійний характер розвитку. Це сприяло монополізації процесів виробництва та прояву нових методів протистояння. Ще наприкінці 80-х років XX ст. був розпочатий активний процес легалізації

підприємницької діяльності. Верховна Рада України ухвалила низку законів щодо передавання частини державного майна у власність приватних підприємців. Це стало однією з причин стрімкого розвитку тіньової економіки, що уразила майже всі сфери життя суспільства. Найвищим рівень тінізації економіки був у 1992 році і становив майже 80 % від ВВП. Характерними рисами цього періоду були діяльність товарних бірж та укладання посередницьких угод, що давали можливість отримувати надприбуток за рахунок вкладення значних коштів кримінального капіталу. У цей час значно зріс рівень державної заборгованості за рахунок іноземних кредитів, виданих під гарантію уряду, та кредитів НБУ [168, с. 128; 9, с. 341‑342].

Одним із перших та важливих етапів появи тіньових операцій з капіталом в Україні стала державна приватизація підприємств та організацій, що офіційно розпочалася у 1992 році. Найбільш інтенсивним процес приватизації державних підприємств в Україні був у період 1991-1994 рр., так звана перша хвиля приватизації. Саме в цей час більше половини підприємств виробничої сфери та сфери послуг перейшли у приватну власність. Процеси приватизації державної власності не завжди проходили відповідно до нормативних документів, і зустрічалася значна кількість повторних приватизацій одних і тих же об’єктів промисловості чи інших сфер діяльності в тому числі за сприянням фінансових посередників. Етап первинного накопичення капіталу у національній економічній системі відбувся менше, ніж за одне десятиліття, водночас у розвинених країнах світу зазначені процеси затягувалися на півтора, а то і два століття. Проведена модель приватизації державної власності в Україні була не досконалою і створювала значну кількість передумов для появи незаконних схем отримання в приватну власність суб’єктів господарювання.

Інтенсифікація процесів приватизації на початку 90-х років XX століття супроводжувалася гіперінфляційними процесами і втратою реальної купівельної спроможності заробітної плати. У зазначених умовах виникло підґрунтя для розвитку бартерних операцій, що з боку держави відслідкувати, а тим більше проконтролювати просто не можливо. Виникнення бартерних

операцій було необхідним кроком виживання не просто економічної системи країни, а і людей зокрема, коли гроші втрачали купівельну спроможність.

У період 1994–2005 рр. спостерігалися призупинення спаду виробництва і зростання надходжень до бюджету, сформувалася тенденція до економічного зростання й розпочалася діяльність щодо детінізації національної економіки та боротьби з корупцією. На цей час Рада ЄС прийняла рішення щодо виключення України зі списку країн із неринковою економікою. Проте попри зниження рівня безробіття та інфляції, а також підвищення пенсій і заробітних плат істотного покращання рівня життя населення не відбулося. Стабільно високим залишався показник тінізації національної економіки (близько 49 %), а незаконний експорт капіталу з України у 2001 році становив близько 20 млрд. дол. У цей період було проголошено нову соціально-економічну стратегію, що передбачала прискорене реформування (активізація інвестиційної політики, прискорена приватизація, інтенсифікація зовнішньої торгівлі та ін.) задля економічної стабілізації та виходу з кризи.

Період 2005–2010 рр. характеризується зростанням дохідної частини державного бюджету без залучення позики, збільшенням податкового навантаження, зменшенням суми державного боргу, покращанням умов для бізнесу, створенням єдиної системи оподаткування, збільшенням пенсій та заробітних плат. У цей період рівень тіньового сектору скоротився до 41 % [119, с. 77]. Проте на цей час зростає залежність економічної системи держави від олігархічних кланів, а також вплив останніх на комерційні банки. Це давало можливість «відмивати» «брудні» гроші та мати повну інформацію про рахунки фізичних і юридичних осіб. У досить вигідній позиції опинилися господарська еліта та керівники державних підприємств, які мали прямий доступ до майна, що підлягало приватизації. Це дало можливість директорам безперешкодно переводити в приватну власність очолювані ними підприємства, відтак, ще одним джерелом корупції та сферою розвитку тіньового сектору економіки став процес приватизації.

На четвертому етапі (2010–2014 рр.) урядом було розроблено Програму економічних реформ на 2010–2014 роки, в якій було зазначено основні

економічні, політичні й соціальні проблеми України та шляхи їх подолання. Проте положення цієї Програми виявилися недієвими, адже не мали достатньо обґрунтованого наукового механізму їх реалізації. Попри плани покращання позицій України в міжнародному рейтингу простоти ведення бізнесу та зниження рівня тіньової економіки значної детінізації не спостерігалося. Рівень тіньового сектору становив близько 40 %.

Було проведено громадську антикорупційну перевірку з використанням комплексу міжнародних стандартів і напрацювань у рамках Програми розвитку ООН в Україні. Результати показали, що третина законопроєктів, зареєстрованих Кабінетом Міністрів України впродовж 2013 року, містила корупційні ризики. Зростанню тіньового сектору економіки сприяло збільшення обсягів кредитування без установлення рамок відповідальності позичальників за ресурси, отримані під гарантію уряду. Це ще більше посилило позиції тіньового сектору не лише в економічній, а й політичній та соціальній сферах життя країни і суспільства [168, с. 132].

Для сучасного етапу характерним є загострення економічної й політичної ситуації в Україні. Ведення військових дій на сході країни з 2014 року спричинило дисбаланс усіх макроекономічних показників. Стабільними залишаються низький рівень зовнішнього та внутрішнього попиту, відплив інвестицій унаслідок загострення відносин із торговельними партнерами, погіршення рівня купівельної спроможності населення, зниження реальних доходів, відмивання «брудних грошей». Усі ці фактори за відсутності належних заходів призводять до посилення занепаду економіки України.

Детінізація національної економіки полягає у виведенні економічної діяльності в легальну площину шляхом створення сприятливих умов для ведення законної діяльності. При цьому інтереси суб’єктів економічної діяльності повинні бути враховані максимально. Детінізація передбачає скорочення обсягів тіньового сектору економіки через формування єдиної системи дій, покликаних усунути та попередити основні причини й передумови виникнення тіньової діяльності, або ж переведення коштів, отриманих незаконним шляхом, у легальну площину. При формуванні

державної політики протидії тінізації діяльності фінансових посередників особливу увагу слід приділити таким напрямкам: проведення відкритих та прозорих тендерних процедур стосовно закупівель у державних та комунальних організаціях, що дозволить знизити ціни на товари і послуги, підвищити дохідність постачальників, знизити соціальну диспропорцію в розподілі доходів та покращити інвестиційну привабливість; запровадити відкритість та прозорість діяльності Національного банку України, що створить додаткові стимули для доброчесної діяльності банкірів та зміцнить довіру населення до банків; розробити заходи щодо повернення в державу коштів, отриманих внаслідок незаконної діяльності шляхом їх відмивання, це дозволить населенню краще розуміти значущість їх платежів та заохотить до участі в системі; забезпечення ефективного управління державними фінансами, що передбачає розроблення заходів для кожного окремого етапу планування та використання бюджетних коштів; створення ефективного правового поля діяльності небанківських фінансово-кредитних установ та формування інформаційної бази про результати їх діяльності; реформувати законодавство щодо приватизації державного майна з метою недопущення заниження його вартості; введення обмежень для використання в розрахунках фінансових установ офшорних зон, що суттєво знизить можливість відмивання тіньового капіталу [118, с. 69-73; 171, с. 201]. Для протидії зростанню тіньового сектору, зокрема в частині легалізації коштів, отриманих незаконно, в праці С. Лєонова пропонується удосконалити роботу Державної служби фінансового моніторингу шляхом її співпраці з банківськими установами та правовими органами [143]. Більше того, для вирішення проблеми відмивання коштів необхідно впровадити систему оцінювання роботи фінансового моніторингу на різних рівнях економічної діяльності (від окремої фірми до національного рівня) та проваджувати кращі світові практики щодо фінансового моніторингу.

Таким чином, з урахуванням вітчизняної специфіки ведення господарювання необхідним є перехід від застарілих радянських методів

регулювання фінансово-економічних процесів до нових принципів, що істотно підвищить ефективність контролю держави за тіньовими операціями.

2.3 Взаємозв'язок нових фінансових технологій та схем нелегальної взаємодії фінансових посередників

Світ змінюється дуже швидко останнім часом: глобалізація та цифровізація суттєвим чином вплинули на те як ми живемо, працюємо, обираємо товари. Доступність смартфонів та постійного доступу в Інтернет відкрили споживачам доступ до безмежної кількості товарів та послуг, які можна придбати як у найбільшому он-лайн маркеті світу, так і в маленькому магазинчику поблизу будинку. Парадоксально, але незважаючи на зручності цифрових технологій при обранні товару, у момент його купівлі як споживачі, так і представники бізнесу досить часто віддають перевагу готівковим розрахункам. Незручні та витратні, вони стримують розвиток цифрової економіки в країнах світу, зберігаючи підґрунтя для функціонування тіньової економіки. У цьому контексті поява цифрових платіжних фінансових технологій може слугувати фактором формування попиту споживачів на безготівкові розрахунки, що сприятиме в цілому детінізації економічної діяльності.

Питання дослідження тіньової економіки перебувають у фокусі уваги багатьох науковців з 70-х років XX століття. Так, серед закордонних науковців варто виділити напрацювання Беккер Г., Фейг Е., Танзі В, Туроу Л. Теоретико-методологічні основи тіньової економічної діяльності в Україні розглядали у своїх працях Юринець В., Лондар С., Турчинов О., Шматковська Т., Заверуха та інші. Крім того, причинам та методам детінізації економіки країни присвячено роботи Джонса Дж., Базилюк А., Филпа М., Варналій З., Турчинова О., Предборського В. та ін.

Хоча співвідношення між готівковими платежами та тіньовою економікою широко обговорюється в науковій літературі, вплив нових фінансових технологій у сфері електронних платежів на рівень тіньової економіки поки що не отримував відповідного обґрунтування.

Бурхливий розвиток технологічних та фінансових інновацій зумовив появу технологічних компаній, які надають традиційні фінансові послуги (фінтех-компанії). Категорія «фінтех» є скороченням від «фінансові технології», що є центральною концепцією структурних змін, спричинених трансформацією галузі фінансових послуг в межах формування цифрової економіки. За визначенням Базельського комітету з банківського нагляду «фінтех – це технологічно забезпечені фінансові інновації, які можуть призвести до нових бізнес-моделей, застосувань, процесів чи продуктів із супутнім істотним впливом на фінансові ринки та установи з надання фінансових послуг» [31]. Під колективною категорією «фінтех» розуміються усі цифрові фінансові послуги та супутня інфраструктура, що дозволяє пропонувати цифрові продукти у класичних сферах банківської діяльності, таких як кредитування, інвестиційна діяльність та платежі.

Глобалізація, цифровізація, автоматизація, висока мобільність, мережева зв‘язаність користувачів послуг, спрощений доступ для кінцевих користувачів через Інтернет або мобільні додатки, висока швидкість обробки автоматизованих процесів, висока прозорість та експлуатація мережевих ефектів зумовили успішний розвиток фінтех-індустрії останніми роками. А зростання покоління цифрових людей, що завжди в Інтернеті чи соціальних мережах, сприяло формуванню попиту на нові способи здійснення фінансових операцій та отримання фінансових продуктів, що за своєю сутністю є зручними у користуванні, доступними 24/7, високоперсоналізованими та адаптованими під потреби студента, робітника, самозайнятої особи чи суб‘єкта малого підприємництва.

Більшість фінтех-компаній взаємодіють зі своїми клієнтами в межах цифрових платформ чи екосистем, що доступні через Інтернет-браузери та мобільні додатки. Дизайн та експлуатація цих платформ залежать від сучасних цифрових та інформаційних технологій, серед яких API, агрегатори, хмарні обчислення, машинне навчання, аналітика великих даних, штучний інтелект,

криптографія, біометрія, блокчейн, аналітика Великих даних та Інтернет-речей. Найбільш розповсюдженішими прикладами фінансових продуктів та послуг, в основі яких цифрові фінансові технології є електронні платежі й електронні гроші, мобільний банкінг, цифрові гаманці, криптовалюти, платформи рівноправного кредитування (P2P), краудфандингові платформи, робо-едвайзери тощо.

Узагальнення наукових досліджень та експертних оцінок свідчить, що фінансові технології можуть як сприяти скороченню тінізації економіки, так і, навпаки, виступати інструментом її нарощення. В табл. 2.2 наведено класифікацію фінтех-послуг за ступенем впливу на тінізацію економіки.

Найбільш ризиковим видом фінтех-послуг в контексті зростання тіньової економіки є операції з криптовалютою. Враховуючи відсутність контролю збоку регулюючих органів, транзакції в криптовалюті є суттєвим викликом для органів фінансового моніторингу. Натомість, цифрові та мобільні платежі є майже безризиковим інструментом для національної економіки. Виступаючи інструментом нарощення безготівкого обігу, потенціал їх застосування в контексті боротьби з тіньовою економікою є дуже високим.

Таблиця 2.2 – Класифікація фінтех-послуг за ступенем впливу на тінізацію економіки

Фінтех-послуги та продукти з високим ступенем ризиковості стосовно тінізації економіки	Фінтех-послуги та продукти з низьким ступенем ризиковості стосовно тінізації економіки
Криптовалюти – 100 % (відсутність контролю за переміщенням коштів, волатильність курсу)	Цифрові валюти центральних банків (CBDC) – 0 % (переваги криптовалют, водночас є контроль центрального банку за випуском та обігом)
Краудфандинг – 50 % (імовірність відмивання коштів через завищення сум фінансування)	Цифрові платежі в магазинах е-комерції – 0 % (здійснюються в партнерстві з банками, підпадає під фінансовий моніторинг)
Фінтех-послуги та продукти з високим ступенем ризиковості стосовно тінізації економіки	Фінтех-послуги та продукти з низьким ступенем ризиковості стосовно тінізації економіки
Мікрокредитування, P2P – кредитування – 20 % (відсутність фінансового моніторингу за обігом коштів, так як платформи, що його здійснюють не є банківськими установами)	Мобільні платежі в магазинах е-комерції – 10 % (здійснюються операторами мобільного зв’язку в партнерстві з банками, підпадає під фінансовий моніторинг). Існують певні ризики через відсутність обов’язкової реєстрації абонентів зв’язку в окремих країнах
	Іншуртех – 0 % (здійснюється в партнерстві з банками та страховими компаніями)

Згідно з табл. 2.2, найбільш ризиковим видом фінтех-послуг в контексті зростання тіньової економіки є операції з криптовалютою. Враховуючи відсутність контролю збоку регулюючих органів, транзакції в криптовалюті є суттєвим викликом для органів фінансового моніторингу. Натомість, цифрові та мобільні платежі є майже безризиковим інструментом для національної економіки. Виступаючи інструментом нарощення безготівкого обігу, потенціал їх застосування в контексті боротьби з тіньовою економікою є дуже високим.

Загалом, зростаюча популярність цифрових фінансових технологій може слугувати вагомим фактором скорочення тіньового сектора економіки, передусім у сферах торгівлі та оплати праці. У цьому контексті найбільшим потенціалом характеризується сфера цифрових платежів, яка є найбільш розповсюдженим видом фінансових технологій у світі. Згідно опитування компанії Ernst&Young у 2019 році 75 % людей користувалися цифровими грошовими переказами та платежами. Причому їх кількість зросла в 4 рази за період 2015-2019 рр. (рис. 2.1).

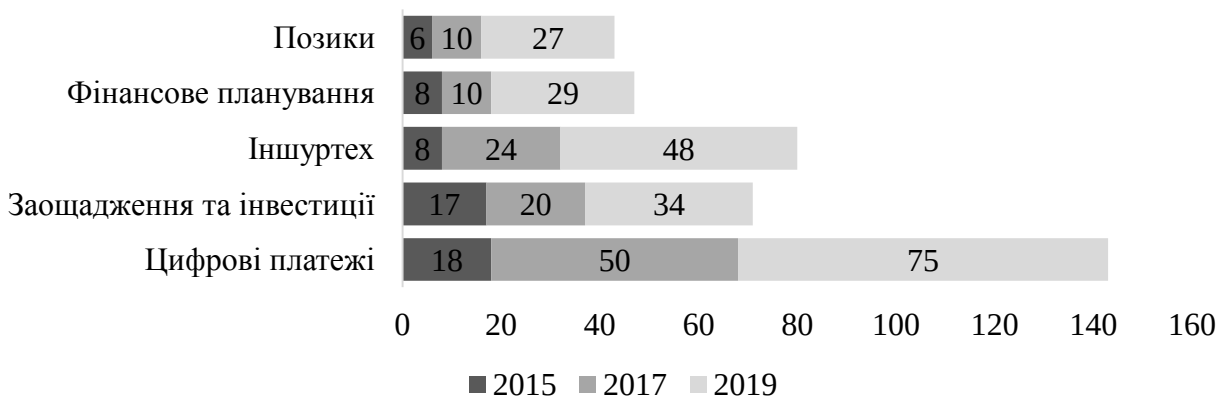

Рисунок 2.1– Середня кількість людей, які використовували принаймні одну фінтех-послугу у світі у 2015-2019 рр., % [29]

Як стверджують дані аналітичної компанії Statista [26] цифрові платежі за вартістю здійснених операцій є найбільш успішною послугою фінтех-компаній. Так, у 2019 році у світі було здійснено цифрових платежів на суму в понад 3,9 трлн. дол. США, що становило 72 % від вартості усіх транзакцій в межах різних видів фінтех-послуг (рис. 2.2).

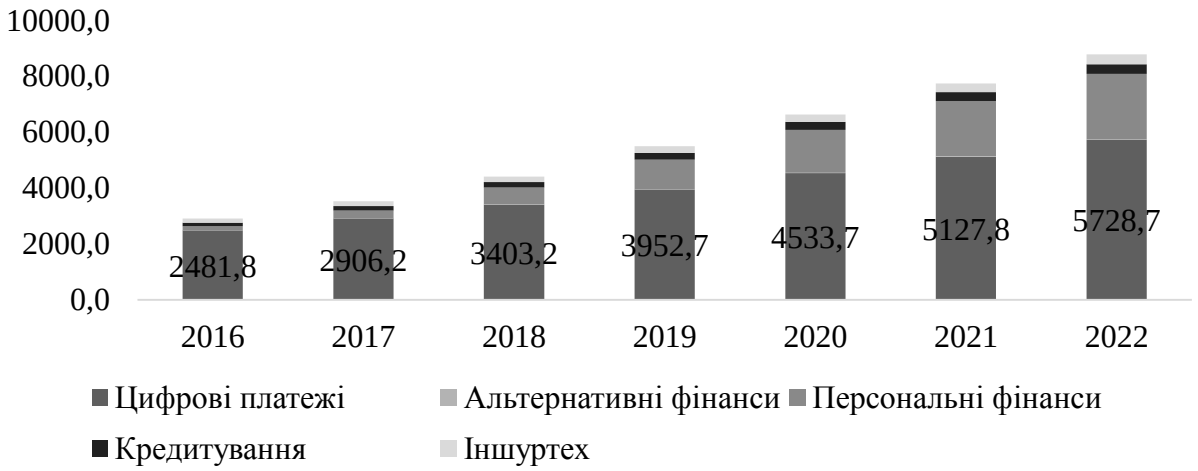

Рисунок 2.2 – Глобальна динаміка вартості транзакцій в межах видів фінтех-послуг за 2016-2022 рр., млрд. дол. США

Відзначимо, що розвиток фінтех-індустрії цифрових платежів є невід‘ємною частиною розбудови безготівкового суспільства (cashless society), як всесвітньо відомого способу зниження тіньового сектора в економіках країн світу. Так, наприклад, вже зараз у Швеції лише 2 % усіх транзакцій здійснюються в готівковій формі, а країна за даними огляду Світового банку із рівнем 11,7 % тіньової економіки від ВВП країни входить до топ-20 країн з найнижчим рівнем. Одним із факторів зростання безготівкових операцій стало зростання популярності он-лайн та мобільного банкінгу (85 % населення регулярно користуються он-лайн банкінгом, понад 50 % використовують національний платіжний мобільний додаток Swish). Звісно, приклад Швеції не завжди може бути релевантним для інших країн, особливо для перехідних країн Центрально-Східної Європи, серед яких і Україна.

Утім, спільне дослідження компаній Mastercard та Ernst&Young, присвячене оцінці впливу електронних платежів на рівень тіньової економіки у таких країнах Центрально-Східної Європи як Боснія та Герцеговина, Сербія, Болгарія, Хорватія, Польща, Словаччина, Словенія та Чехія засвідчило наявність позитивного кореляційного зв‘язку між заходами держави по стимулюванню безготівкового обороту та зниженню рівня пасивної тіньової економіки та зростання державних доходів у цих країнах за період 2000-2015

рр. Зазначимо, що під пасивною тіньовою економікою розуміється ситуація, коли лише одна сторона угоди зацікавлена у приховуванні доходу, тоді як інша сторона безпосередньо не зацікавлена в шахрайстві (і не отримує від цього ніякої користі). Вона притаманна легально діючим суб‘єктам господарювання та проявляється у недооцінці доходів від споживчих роздрібних операцій легальними товарами чи послугами [77]. Головним способом скорочення – є збільшення безготівкової електронної оплати. У цьому контексті варто зауважити, що розвиток необанків та фінтех-компаній, що пропонують зручні форми он-лайн оплати чи оплати за допомогою мобільного телефону та привчають споживачів до легкості, доступності та зручності саме цифрової безготівкової оплати, слугують сильним додатковим стимулом для підприємців до приймання безготівкової оплати.

Однак, не варто й применшувати стимулюючу роль держави, заходи якої, на думку дослідників компаній Mastercard та Ernst&Young, повинні включати комбінацію механізмів примусового виконання зобов‘язань з наданням відповідних стимулів споживачам і торговцям. Серед них основними є:

– обов‘язкова виплата заробітної плати, соціальної допомоги (включаючи пенсії та допомогу по безробіттю) у безготівковій формі. Вважається, що робітникам чи пенсіонерам, які отримують виплати на картку необхідно буде зробити додаткові дії для того, щоб отримати готівку (зняти в банкоматі чи касі банку), що в цілому заохочуватиме їх здійснювати більше розрахунків карткою;

– введення порогових значень максимально дозволеної суми для оплати товару в готівковій формі для споживача. Функціонує у більшості країн для операцій на суму від 5 до 15 тис. євро. Враховуючи, велику суму обмеження, вона майже не впливає на рівень тіньової економіки. Тому, авторами дослідження було запропоновано знизити цю суму до розміру 47,3 євро, що включають 93 % усіх торгівельних транзакцій в Польщі. Для інших країн ця сума була перерахована відповідно до рівнів номінального ВВП;

– обов‘язкове користування касовими апаратами для підприємців. Призначене для відслідковування розрахункової дисципліни. Функціонує у більшості країн світу. У Боснії та Герцеговині, Хорватії, Словаччині та Сербії касові апарати повинні бути підключеними до Інтернету для безперервної передачі даних про операції до податкових органів;

– обов‘язкова наявність POS-терміналів (для окремих видів бізнесу - продуктові магазини, торгівля алкоголем та тютюном, ресторани, АЗС, готелі, транспортні послуги, заклади культури та відпочинку). Найбільш ефективний спосіб збільшення безготівкових операцій. Як зобов‘язання діє лише в одній країні світу – Південній Кореї;

– надання споживачам податкових пільг за картковими платежами. Формує мотивацію споживачів до надання переваги електронним платежам у порівнянні з готівковими за рахунок отримання знижок, повернення грошових коштів чи зарахування балів, які можна використати на покупки. Такі методи широко використовуються приватними фінансовими установами по картковим рахункам. За аналогією, така фінансова мотивація може бути надана урядом. Наприклад, надання податкових пільг з ПДВ чи акцизу, за умови, що споживач здійснює електронний платіж у місці продажу чи на сайті компанії через фінтех-платіжні рішення;

– надання торговцям податкових пільг за прийняття карткових платежів. Враховуючи досить високу комісію за використання POS терміналів для підприємців з невеликим оборотом покупців, держава може стимулювати їх до використання POS терміналів за рахунок надання знижок по ПДВ чи податку на прибуток. На постійній основі даний захід функціонує в Південній Кореї, де рівень знижки по сплаті ПДВ залежить від типу товару, а також в Уругваї, де діє стандартна знижка в 2 % від суми ПДВ, що був сплачений споживачем товару в електронній формі;

– участь споживачів у чековій лотереї з розіграшем цінних подарунків. Мета – зменшити пасивну тіньову економіку, обмеживши незареєстровані транзакції за рахунок збільшення видачі касових чеків. Зокрема, споживачам пропонується стимулювати запит на отримання квитанції, надаючи його

власнику можливість виграти привабливі призи. Цей захід спрямований на те, щоб споживачі звикли вимагати касові чеки. Даний метод заохочення на постійній основі діє у Словаччині, Мальті та Португалії.

Моделювання впливу вищенаведених заходів на рівень пасивної тіньової економіки у країнах Центрально-Східної Європи представлено в табл. 2.3.

Так, якщо ми поглянемо на вплив вищенаведених заходів стимулювання безготівкової оплати, то побачимо, що їх вплив на скорочення тіньової економіки змінюється залежно від аналізованого інструменту. Найефективнішим інструментом є надання фінансових стимулів споживачам використовувати електронні платежі у вигляді пільг. Це може сприяти зменшенню пасивної частини тіньової економіки від 0,88 % ВВП у Словенії до 2,0% ВВП у Боснії та Герцеговині.

Цікаво, що фінансові стимули споживачам також є найбільш вигідними з точки зору їх впливу на зростання державних чистих доходів, зростання яких варіюється від 0,1% ВВП у Словенії до 0,63% ВВП у Чехії. Досить ефективним заходом є обов‘язкова наявність в точках продажу товарів чи послуг POS терміналів, адже якщо його фізично не має, споживач ніяким чином не розрахується без готівки.

У комбінації з податковою знижкою для торговців ці два інструменти сприяння безготівковому обігу можуть скоротити обсяг пасивної тіньової економіки від 1,57 % у Сербії до 0,63 % у Болгарії.

Найменш ефективними є заходи, що передбачають обов‘язковість виплати заробітної плати, пенсій та соціальної допомоги на карткові рахунки. За розрахунками цей інструмент стимуляції безготівкових розрахунків краще спрацював би на скорочення тіньової економіки у Польщі (-0,87 % від ВВП) та Чехії (-0,6 % від ВВП). Водночас, найгірше у Болгарії (-0,26 % від ВВП). На нашу думку результати залежать від частки офіційного працевлаштування країни, наявності банкоматної мережі в країні та заохочень від фінансових установ по використанню банківських карт для розрахунків.

Таблиця 2.3 – Вплив заходів держави зі стимулювання безготівкових розрахунків у країнах Центрально-Східної Європи на рівень пасивної тіньової економіки

Заходи держави	Країна							
	Сербія	Словаччина	Болгарія	Чехія	Боснія та Герцеговина	Польща	Словенія	Хорватія
обов‘язкова виплата заробітної плати у безготівковій формі, %	-0,02	-0,10	-0,10	-0,13	-0,16	-0,28	-	-
обов‘язкова виплата пенсії у безготівковій формі, %	-0,37	-0,45	-0,16	-0,47	-0,33	-0,59	-0,18	-0,31
введення порогових значень максимально дозволеної суми для оплати товару в готівковій формі для споживача	-1,3	-1,0	-0,9	-0,9	-1,8	-0,9	-0,8	-1,0
обов‘язкове користування касовими апаратами для підприємців	-	-	-	-0,52	-	-	-0,74	-
обов‘язкова наявність POS-терміналів	-0,82	-0,80	-0,26	-1,14	-0,64	-0,79	-0,63	-0,47
надання споживачам податкових пільг за картковими платежами у вигляді 0,5 % кеш-беку від суми покупок	-0,88	-1,10	-0,99	-0,98	-2,0	-1,01	-0,88	-1,10
надання торговцям податкових пільг за прийняття карткових платежів у формі 0,5 % знижки	-0,75	-0,40	-0,37	-0,42	-0,76	-0,42	-0,38	-0,47

Отримані результати показують, що вплив аналізованих заходів на стимуляцію безготівкових платежів є досить специфічним для країни та залежить від наявності мережі банкоматів, частки магазинів з POS терміналами, частки готівкових та безготівкових платежів у загальних споживчих операціях, загальний розмір пасивної тіньової економіки, фінансових умов банків для споживачів та продавців. Незважаючи на це, для країн аналізу було визначено, що збільшення вартості карткових платежів на 100% призводить до скорочення пасивної тіньової економіки на 0,6-3,7% від ВВП країни та до збільшення державних доходів на 0,1-0,8% від ВВП країни.

Зважаючи на наявність позитивного впливу безготівкових операцій на рівень тіньової економіки в країні, вважаємо за доцільне проаналізувати динаміку ситуації та вплив різних фінтех-рішень в Україні.

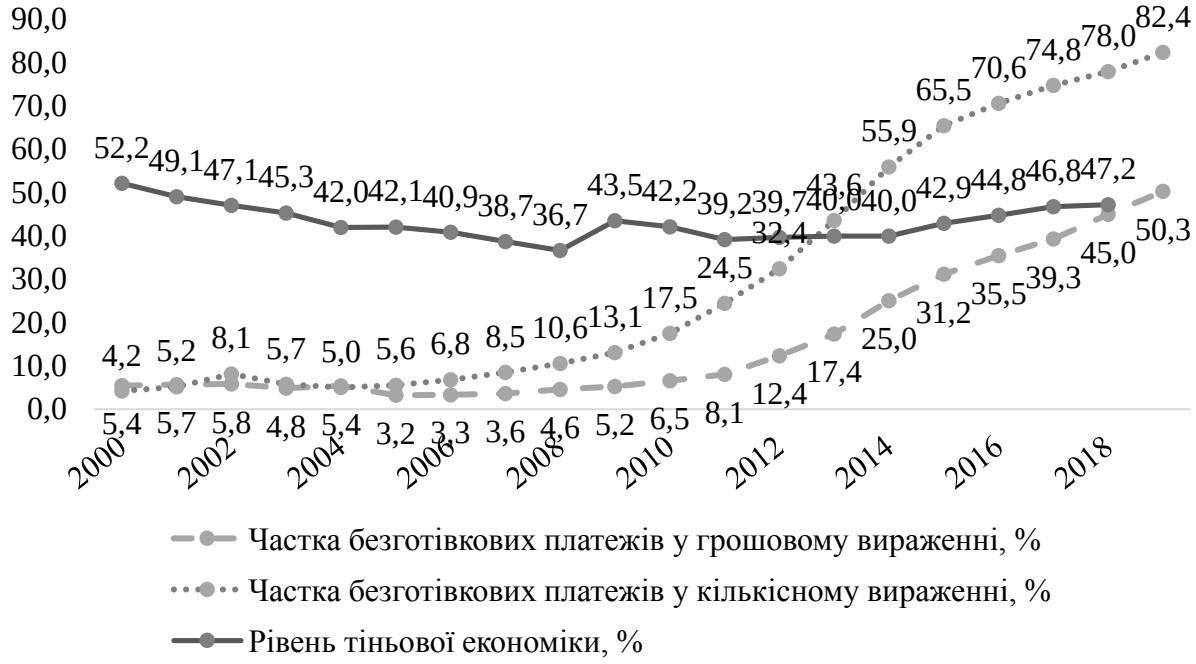

Рисунок 2.3 – Динаміка зміни частки безготівкових платежів та рівня тіньової економіки в Україні за 2000-2019 рр.

Згідно даних НБУ [111], МВФ [50] та Київського міжнародного інституту соціології [73] (рис. 2.3) протягом 2000-2019 рр. частка безготівкових платежів в Україні постійно зростала. Якщо у 2000 році за кількістю транзакцій лише 4,2 % операцій здійснювалися в безготівковій формі, то в 2019 році їх частка зросла до 82 % від кількості операцій. У грошовому вираженні частка безготівкових операцій зросла з 5,4 % до 50,3 % від суми транзакцій. Разом з тим, частка тіньової економіки протягом аналізованого періоду змінилася не суттєво, зменшившись із рівня 52,2 % від ВВП країни до 47,2 %. Також, досить цікаво, що у період з 2000 по 2008 рівень тіньової економіки суттєво знижувався, досягши найнижчого значення у 36,7 % від ВВП на кінець 2008 року, хоча при цьому частка безготівкових операцій за цей період змінилася не суттєво (у кількісному вираженні зросла до 10,6 %, а в грошовому вираженні навіть зменшилася до 4,6 %). Після невеликої волатильності у 2009-2013 рр., коли рівень тіньової економіки підстрибнув до

43,5 % та повернувся на рівень у 40 %, з 2014 по 2019 рр. спостерігалося зростання рівня тіньової економіки на 7,2 % за 5 років при умові, що частка безготівкових платежів у цей період зростала найбільш динамічними темпами (з 40 % до 82,4 % за кількістю транзакцій та з 17,4 % до 50,3 % за вартістю транзакцій). Вищенаведена статистична розбіжність може свідчити або про те, що в Україні на відміну від інших країн Центрально-Східної Європи зростання рівня безготівкових транзакцій не стимулює скорочення рівня тіньової економіки, або, що в Україні частка пасивної тіньової економіки є дуже не суттєвою в структурі тіньової економіки чи розрахунок рівня тіньової економіки від КМІС її не враховує повною мірою. На нашу думку останнє твердження є більш реальним, враховуючи динаміку зниження тіньової економіки (з 43 % у 2014 році до 30 % у 2018 році), яка спостерігалася в Україні протягом 2014-2018 рр. згідно розрахунків Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України [127] (рис. 2.4).

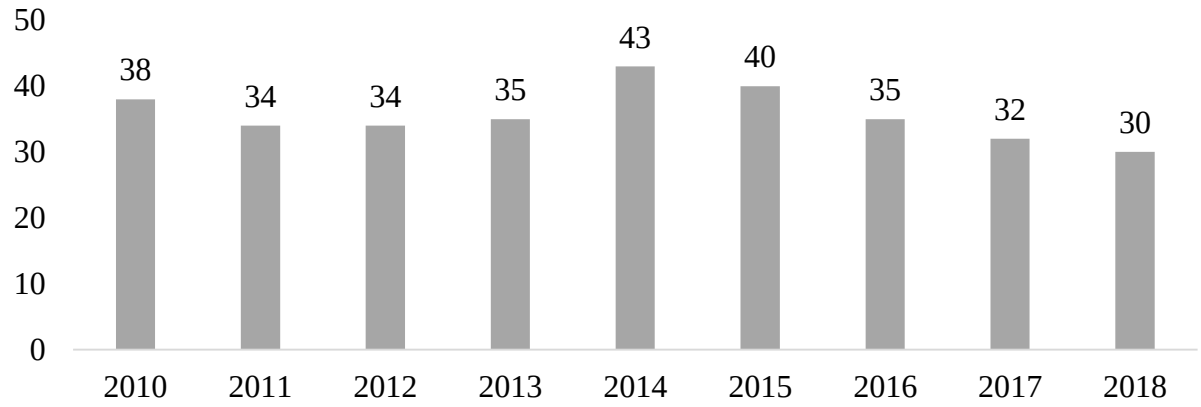

Рисунок 2.4 – Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні за 2010-2018 рр. згідно розрахунків Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України (у % від обсягу офіційного ВВП)

Враховуючи те, що в методиці розрахунку рівня тіньової економіки важливу частину складає метод «витрати населення – роздрібний товарооборот», то інтегральний показник Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України більшою мірою враховує наявність та динаміку пасивної частини тіньової економіки, а отже, і наявність зв‘язку зі зростанням рівня безготівкових операцій є цілком імовірним.

Ми вважаємо, що, незважаючи на суттєвий прогрес у зростанні безготівкових способів оплати в контексті зниження тіньової економіки в Україні останніми роками, усе рівно невикористаною залишається велика частина потенціалу їх подальшого зростання, досягнення якого мають забезпечуватися відповідним розвитком цифрових фінансових технологій у сфері платежів. Яскравим прикладом цього може слугувати дослідження французьких науковців Л. Жаколіна, Ж. К. Массіла та А. Ноаха, які дослідили вплив розповсюдження мобільних фінансових сервісів на рівень тіньової економіки в різних країнах світу [33]. Дослідивши успішний досвід розвитку системи мобільних платежів M-PESA у Кенії, а також дані 72 країн, де існували мобільні платіжні сервіси у період 2000-2015 років, учені виявили, що розвиток мобільних фінансових сервісів може знизити частку неформальної економіки у ВВП країн на 2,4-4,3 %. Це стає можливим за рахунок впливу на економіку через [120]:

– Скорочення попиту на готівкові гроші. Перехід на мобільні фінансові сервіси підвищує продуктивність та безпечність транзакцій, скорочуючи операційні витрати бізнесу, що в цілому збільшує альтернативні витрати перебування в неформальному секторі та сприяє легалізації бізнесу.

– Підвищення рівня фінансової доступності. Як і банки, більшість мобільних фінансових сервісів пропонують додаткові фінансові послуги (кредит, депозит) на максимально зручних умовах для клієнта, що сприяє виходу бізнесу з тіні.

– Зростання формального сектора економіки. Мобільні фінансові сервісі створюють додаткову конкуренцію на ринку фінансових послуг,

стимулюючи банки розширювати спектр своїх послуг та їх доступність легальним, водночас, потребуючим фінансування компаніям.

Відзначимо, що популярність та перспективи мобільних фінансових технологій в Україні підтверджуються даними дослідження Mastercard Digitalization Trust Survey 2019 [48], згідно з яким:

– 87 % українців при можливості надали б перевагу розрахунку за допомогою мобільних фінансових сервісів через смартфон, ніж готівці;

– 58 % українців уже користуються платіжними додатками на смартфоні (2 місце в Європі);

– 67 % українців використовують он-лайн банкінг через додаток на смартфоні;

– Україна входить до топ-5 країн світу за кількістю NFC-платежів з Mastercard;

– у середньому українці здійснюють 8 інтернет-покупок на місяць, при чому кожний сьомий покупець розраховується банківською картою онлайн, а кожний третій за допомогою мобільного гаманця.

У контексті аналізу безготівкових розрахунків за даними Національного банку України [167] на оплату товарів та послуг у мережі Інтернет українці витратили 337,2 млрд. грн або 18 % усіх операцій з платіжними картками. Ще 762,6 млрд. грн – сума переказів з картки на картку у мережі Інтернет чи через веб-додатки, які переважно використовуються для розрахунків за товари, роботи, послуги на сайтах оголошень, частково на маркетплейсах. Загалом було здійснено понад 720 млн. платіжних операцій з оплати товарів чи послуг у мережі інтернет. Середній чек інтернет-оплати становив 463 грн.

Найбільшим гравцем на ринку електронної оплати в Україні у 2019 році був Приватбанк, платіжний сервіс якого Приват24 з обсягом у понад 18 млн. відвідувань користувачів, за популярністю у березні 2020 року займав перше місце в Україні. За кількістю мобільних відвідувань цей сервіс є ще більш популярним – понад 140 млн. відвідувань в місяць. На початок 2019 року 7,8 млн. користувачів здійснювали оплати через додаток не менше 2 разів на місяць. У структурі Приватбанку з 2008 року також існує web-інтерфейс для

інтернет-сайтів Liqpay, що спрощує прийом платежів. Варто відзначити, що інтеграція Apple Pay на платіжну сторінку Liqpay у 2018 році лише за 1 квартал дозволила компанії здійснити понад 179 тис. транзакцій на загальну суму 44,19 млн. грн. Додатково 29,55 млн. грн та 96 тис. транзакцій за підсумками 2018 року компанії принесла інтеграція цифрового гаманця MasterPass, 6,29 млн. грн при 3,7 тис. транзакцій – приєднання платформи VisaCheckout, 2,41 млн. грн – функціонування системи миттєвої оплати на основі QR-кодів та 1,35 млн. грн. – запуск LiqPay в Telegram Payments [176]. Також, до переліку найкращих електронних платіжних сервісів в Україні за версією PaySpace Magazine у 2019 році увійшли такі бренди [149]: Portmone.com, PSP Platon, Concord Bank, Укркарт, Interkassa, UAPAY, eCommerce Connect, Wayforpay, Fondy, IPay.ua, EasyPay, Masterpass, Paycore.io, Plategka, Tranzzo, Visa Checkout, Paytas.com.ua.

На ринку безготівкових мобільних платежів за темпами зростання абонентів лідером є Monobank. З охопленням користувачів смартфонів на Android у 37,7 % у березні 2020 року мобільний додаток цього необанку увійшов до топ-15 найбільш популярних додатків в Україні [162]. Незважаючи на те, що цей фінтех банк запрацював лише з 15 листопада 2017 року, станом на 15 червня 2020 року його мобільним додатком користувалися 2,35 млн. чол. Вони здійснили 662 млн. покупок на суму 285 млрд. грн. серед яких 41 % припав на магазини продуктів, 12 % – кафе та ресторани, 6 % – розваги та спорт, 5 % – заходи краси та медицину, 4 % – послуги таксі. За це клієнти банку отримали 991 млн. грн кешбеку. У розрахунках клієнти банку понад 131,8 тис. разів скористалися послугами електронної платіжної системи uapay.ua, 82,3 тис. – portmone.com.ua, 5,4 тис. – iPay.ua, 5,1 тис. – EasyPay, 2,6 тис. – PayPal. Загалом користувачі додатку здійснили понад 60 млн. вхідних та 78 млн. вихідних платежів карткою Monobank.

Технологією, що може суттєво збільшити частку безготівкових операцій та рівень пасивної тіньової економіки, є платежі на основі QR кодів. Згідно даних компанії Scanova у 2018 році 4 % глобальних споживчих транзакцій здійснювалося за допомогою використання QR кодів [74]. Беззаперечним

лідером з використання цієї технології є Китай, де за допомогою таких платіжних цифрових платформ WeChat Pay та Alipay з 2011 по 2016 рр. було здійснено понад 1,65 трлн. транзакцій з використанням QR кодів, а загальна сума мобільних платежів у 2018 році досягла 40 трлн. дол. США.

Стосовно України – сервіс для приймання платежів завдяки QR кодам пропонує Приватбанк. Станом на кінець 2019 року понад 24 тис. малих підприємців використовували їх як альтернативу POS терміналам [71], кількість яких хоча й зросла за період 2015-2020 рр. з 203,8 до 333,8 тис. штук, що становить 8400 шт. на 1 млн. населення, все рівно є в 4,5 разу меншою, ніж у країнах ЄС [124]. Враховуючи безкоштовність користування (власнику торгової точки необхідно лише роздрукувати плакат з QR кодом, який покупець товару зчитує за допомогою смартфону та розраховується мобільним платежем) та легкість налаштування оплата цим способом є зручною для представників МСБ та ФОП, що здійснюють свою діяльність на ринках чи в маленьких магазинчиках.

Розуміючи перспективи цього способу оплати НБУ розробив єдині підходи до формування та використання QR-коду для оплати товарів та послуг, зокрема комунальних (C2B та C2G) та здійснення переказу коштів зі свого рахунку на рахунок іншої фізичної особи (C2C). Відповідні норми представлені у проєкті постанови Правління Національного банку України «Про затвердження Правил формування та використання QR-коду для здійснення кредитових переказів« [161].

Додатковим механізмом зниження готівкового обігу є зобов‘язання використовувати касові апарати. У цьому контексті фінтех-рішення також можуть сприяти зниженню пасивної частини тіньової економіки. Враховуючи прийняте законодавство, що зобов‘язує усіх підприємців в Україні до 2021 року здійснювати усі платежі через касові апарати (крім СПД першої групи), а також високу вартість касових апаратів (від 5 до 15 тис. грн), ДПС спільно з Офісом ефективного управління та компанією Fintellect у квітні 2020 року запустили безкоштовне програмне забезпечення для реєстрації розрахункових операцій «пРРосто» (програмний додаток з відкритим програмним

інтерфейсом API) – софт для ПК, смартфонів та планшетів, що замінює касові апарати. Також в Україні існують платні сервіси. Наприклад, система iNNOVATE!, що забезпечує фіскалізацію робочих місць касирів, підтримує класичні та програмні РРО та призначена для фіскалізації операцій у фінансових установах; програмний продукт Webkassa для різних сфер застосування (водії таксі, торгівля, оціночна діяльність, готелі, ресторани, салони краси, адвокати, СТО, страхові агенти, нотаріуси) за ціною 2550 грн на рік; комплексний продукт «Смарт Каса», який включає програмний РРО, сканер товарів, принтер чеків, POS-термінал, мобільний додаток та особистий кабінет за ціною – 13 800 грн на рік [184]. Окремо, відзначимо сервіс softPOS від платіжної компанії Visa та партнеру в Україні – Ощадбанку. Цей сервіс дозволяє малим підприємцям використовувати власний смартфон на базі ОС Android з NFC-модулем в якості платіжного терміналу для прийому платежів від клієнтів із безконтактних карток та NFC-пристроїв [88].

Загалом, зарубіжний та вітчизняний досвід засвідчують, що зростаюча популярність цифрових фінансових технологій може слугувати вагомим фактором скорочення тіньового сектора економіки, передусім у секторі торгівлі. У цьому контексті найбільшим потенціалом характеризується сфера цифрових мобільних платежів, успішний розвиток якого сприяє скороченню попиту на готівкові гроші, підвищенню рівня доступності фінансового капіталу та зростанню формального сектора економіки. Однак, окрім позитивних результатів від використання платіжних фінтех-рішень для скорочення рівня пасивної частини тіньової економіки, їх розвиток, враховуючи законодавчу неврегульованість даної сфери, одночасно, може стати й причиною розвитку активної тіньової економіки, зростання електронного шахрайства та відмивання незаконно отриманих доходів, активізації транскордонних переказів електронною та цифровою валютою. Ці питання неодмінно мають стати важливим елементом подальших наукових досліджень.

2.4 Фінансовий консалтинг як інструмент детінізації економічних відносин

Існують різні підходи та методи детінізації економічних відносин. Основним з них є безпосереднє законодавче унормування взаємовідносин між господарюючими суб'єктами. Однак, дотримання законодавчих норм повинно забезпечуватись та контролюватись не лише державними інститутами, а також широким колом недержавних організацій: професійних асоціацій, громадських об'єднань, аналітичних центрів і т.д. До таких організацій ми також відносимо консалтингові та аудиторські компанії які шляхом надання професійних послуг замовникам у відповідності до чітких етичних принципів повинні сприяти підвищенню прозорості операцій своїх клієнтів у межах чинної законодавчої бази, зокрема в аспекті детінізації економічних відносин. На нашу думку, більшість ризиків тінізації економічних відносин лежать у площині здійснення фінансової діяльності суб'єктів господарювання в цілому, зокрема, по'вязані із їх взаємодією з фінансовими посередниками. Відповідно у даному підрозділі ми сфокусуємось на фінансовому консалтингу.

Європейська федерація консалтингових асоціацій (FEACO) періодично проводить дослідження ринку консалтингових послуг та їх видів, у редакції 2014-2015 рр. вони поділяють управлінський консалтинг на сім сегментів: стратегічний, операційний, фінансовий, продажі та маркетинг, управління ризиками, управління персоналом, IT-консалтинг та інші послуги [23].

Сутність фінансового консалтингу полягає у діяльності спрямованої на планування, складання бюджету компанії, управління ефективністю та збільшенні їх конкурентних переваг для оптимізації ризиків підприємства (кредитних, ринкових, операційних, екологічних, якісних та ін.).

Однак, фінансовий консалтинг може й не виділятись у окремий вид консультування, а бути імпліцитно присутнім у межах інших груп послуг, які прямо чи опосередковано стосуватимуться налагодження фінансових

операцій та звітів клієнтів, а також їх взаємодії з фінансовими посередниками. Наприклад, компанія «Deloitte» виділяє наступні основні групи консалтингових послуг: розробка стратегії та бізнес-моделі, взаємодія з клієнтами та маркетингова діяльність, консультації з питань основних бізнес-процесів, технологічний консалтинг [61]. У межах кожного з даних видів консалтингу можуть бути наявні елементи фінансового консалтингу. Зокрема, діяльність щодо розробки стратегії та бізнес-моделі спрямована на прискорення ефективної трансформації на всіх рівнях компанії (у тому числі щодо фінансової структури) допомагаючи створити більшу цінність для бізнесу, використовуючи аналітичні дані про клієнтів, розвиток технологій, екосистеми сектору та джерела створення конкурентної переваги.

Консультаційні послуги у сфері взаємодії з клієнтами у тому числі передбачають налагодження взаємодії клієнта та компанії за допомогою новітніх (зокрема фінансових) технологій. При наданні консультації щодо основних бізнес-процесів консультанти пропонують передові рішення для оптимізації ключових (у тому числі фінансових) операційних процесів. Технологічний консалтинг передбачає допомогу у створенні та розвитку ефективної інформаційно-телекомунікаційної платформи для забезпечення ритмічної, прозорої та керованої діяльності підприємства.

Систему класифікації консалтингових послуг відповідно до підходів компанії «KPMG – Україна» подано рис. 2.5.

Як видно з даного рисунку, ряд консультаційних послуг можна безпосередньо віднести до фінансового консультування.

Певним підвидом фінансового консультування, який має істотний потенціал для сприяння детінізації економічних відносин, можна вважати діяльність консультантів у сфері бухгалтерського обліку та аудиту звітності.

Консалтинг у сфері обліку та аудиту зорієнтований на те, що на підприємстві є власний штат працівників, проте під час виникнення окремих проблем та завдань вони потребують одноразової консультації у професіоналів.

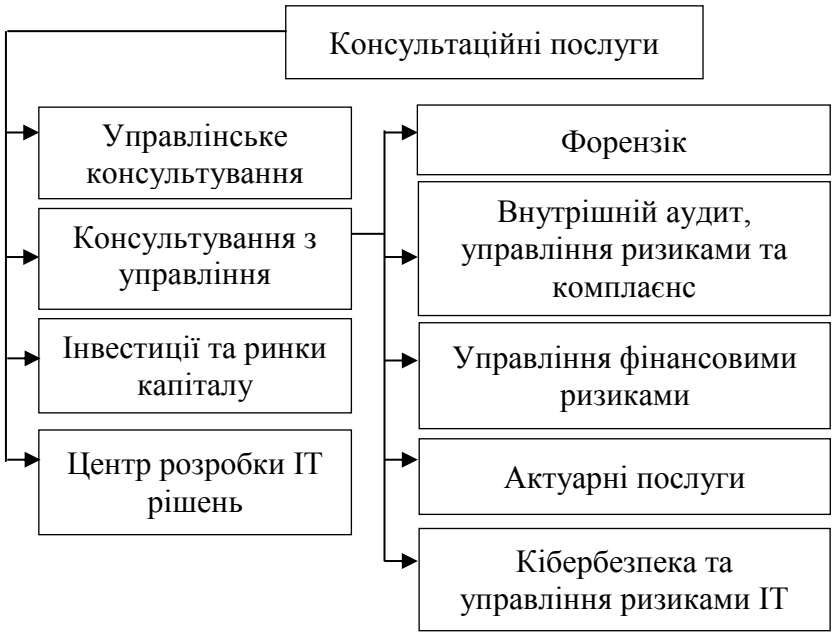

Рисунок 2.5 – Види консалтингових послуг відповідно до компанії «KPMG» [розроблено авторами на основі 59]

Досить часто компанії звертаються до консалтингових компаній для розбудови облікової системи у межах довгострокової стратегії фірми, оптимізації робочого процесу, налагодження автоматизації обліку, складання бізнес- планів, підбору персоналу, вивчення конкурентів та кон'юнктури ринку.

Консалтингова діяльність у рамках виконання проекту, як і будь-яка діяльність повинна бути логічно побудованою, запланованою та контрольованою. Для ефективної взаємодії обох сторін угоди дуже важливо на початковій стадії правильно визначити етапи виконання проекту та методи, які будуть використовуватись на кожному із них. Сфера діяльності компанії замовника, внутрішня структура, цілі та завдання консалтингового проекту, обсяги залученого персоналу тощо це ті фактори, які будуть впливати на успішність програми консалтингової діяльності. Однак, слід обов'язково пам'ятати що зазначені вище аспектів співпраці консультанта та клієнта повинні ґрунтуватись на дотриманні чітких етичних норм, зокрема у аспекті детінізації господарської діяльності.

Досить часто методи або ж форми консультування поділяють на такі категорії: експертне, процесне та навчальне. Експертна форма передбачає те,

що консультант самостійно робить аналіз та синтез інформації, досліджує усі аспекти, що стосуються поставленого завдання та надає у формі порад чи рекомендацій шляхи вирішення проблеми клієнта. При цьому між консультантом та клієнтом немає великої взаємодії, обов'язок консультанта – дати професійну пораду, обов'язок клієнта – дати доступ до інформації, яка б допомогла консультанту зрозуміти суть завдання. Дану форму взаємодії застосовують тоді, коли немає потреби в детальному аналізі зовнішнього середовища клієнта і не вимагається глибинне дослідження. Найчастіше прикладом експертної форми консультування є робота з юридичних, облікових, податкових, фінансових та технічних питань [155].

Процесний метод відрізняється від експертного у першу чергу ступенем взаємодії клієнта та виконавця. На відміну від попередньої форми передбачається активна участь клієнта на всіх етапах виконання проекту. Клієнта спонукають висловлювати свою думку щодо пропозицій вирішення проблеми. Загалом консультування виступає у формі процесу, що проводиться у визначеній послідовності дій, за допомогою спеціальних методів, інструментів та технологій. Дана форма вважається найбільш продуктивною та ефективною [137].

Навчальна форма є досить специфічною, тому що консультант не надає клієнтові готового рішення завдання. Головне завдання консультанта – надання замовнику відповідної теоретичної і методологічної основи для підготовки клієнта до самостійного пошуку варіантів вирішення проблеми. Найбільш популярними методами виступають лекції, семінари, тренінги, підготовка кейсів, розробки навчальних посібників.

На ринку консалтингові послуги пропонують компанії, які умовно можна поділити на п'ять груп. До першої групи можна віднести консалтингові транснаціональні корпорації («Велика четвірка» - Deloitte, PriceWaterhouseCoopers, Ernst & Young, KPMG-Ukraine) вони охоплюють майже 80% наданих консалтингових послуг в Україні та майже 73% від загального обсягу у країнах Європи.

«Deloitte Touche Tohmatsu» - це міжнародна компанія, яка має офіційні представництва у понад 150 країнах світу та налічує більше 286 тисяч працівників. Дана компанія надає послуги у сфері аудиту, оподаткування, консалтингу, корпоративних фінансів, управління ризиками. Станом на 2018 рік їх виручка становила 43,2 млрд. дол., що на 11% більше за попередній рік, та на 17% більше за дохід у 2016 році

Компанія «Deloitte» в Україні є частиною компанії «Делойт СНД Холдингз Лімітед» («Делойт», СНД) – компанії, що входить до складу об'єднання «Deloitte Touche Tohmatsu»« [61].

«PriceWaterhouseCoopers (Прайсвотерхаузкуперс) Україна» є учасницею міжнародної мережі фірм PwC, де у 157 країнах працює близько 276 тисяч фахівців. Фірма PwC присутня на українському ринку з 1993 року. Основні послуги, які надає компанія: аудит, консалтинг, юридичний та податковий супровід, корпоративне навчання та супровід угод. Загальний дохід компанії за 2019 рік становив 42,4 млн. дол [65].

«KPMG» – це міжнародна мережа незалежних фірм, що надають аудиторські, податкові та консультаційні послуги. Консультаційні послуги компанії охоплюють супровід транзакцій у конкретних галузях, що включає управлінське консультування, консультування з питань ризиків, а також послуги із супроводу корпоративних транзакцій і реструктуризації, який дозволить підвищити фінансові результати та вдосконалити систему звітності організації, забезпечити її відповідність вимогам нормативно-правових актів та підвищити вартість бізнесу. Виручка компанії за 2019 рік становила 29,75 млрд. дол., що на 6,2% більше за попередній рік. Частка доходу від консалтингових послуг на європейському ринку становить 43%, від аудиту – 35% [59].

«Ernst & Young» - це британська аудиторсько–консалтингова компанія, загальний дохід якої за 2019 рік становив 36,4 млрд. дол. Корпорація налічує близько 700 представництв у більш ніж 150 країнах. Завдяки чотирьом інтегрованим сервісним лініям - консультаційним службам з питань страхування, управління, податків та транзакцій та великому досвіду роботи у

різних секторах економіки компанія допомагає своїм клієнтам оцінити ризики та управляти ними [62].

Отже, проаналізувавши продуктовий ряд консалтингових послуг компаній великої четвірки можемо зробити висновок, що фінансовий консалтинг (зокрема у сфері оподаткування) є одним із ключових напрямів їх діяльності. Враховуючи високі етичні принципи діяльності даних міжнародних компаній, можна зробити висновок що їх послуги сприяють підвищенню прозорості фінансової діяльності суб'єктів господарювання та опосередковано забезпечують підтримку процесам детінізації функціонування фінансових посередників. Дана ціль може досягатись як через обов'язковий аудит окремих суб'єктів фінансового ринку, наприклад банків, так і через забезпечення прозорої діяльності у межах законодавчого поля клієнтів фінансових організацій.

Потрібно зазначити, що час від часу виникають скандали пов'язані із недотримання високих етичних стандартів окремими міжнародними аудиторами. Зокрема, досить багато питань у Національного банку України виникало до аудиторських звітів «Прайсвотерхаузкуперс» за результатами обов'язково аудиту ПриватБанку до моменту його націоналізації. У 2017 році Національний банк навіть заборонив даній компанії проводити аудити банків. Не зважаючи на дані обставини, все ж зазначені вище аудиторські фірми піклуються про свій імідж і у своїй діяльності керуються міжнародними професійними та етичними стандартами.

До другої групи ми відносимо великі багатофункціональні фірми, в яких працює близько сотні професійних консультантів, котрі спеціалізуються на обслуговуванні великих компаній та пропонують увесь спектр управлінських послуг і вирішення найскладніших проблем. Дані фірми також, зазвичай, діють достатньо прозоро та керуються чіткими етичними стандартами.

Третю групу консультантів складають вузькоспеціалізовані фірми. Вони зазвичай надають консалтингові послуги дрібним і середнім фірмам та пропонують свої послуги в обмеженому секторі управлінського консультування. Зазвичай вони працюють вати у межах певної території та

мають менший досвід та можливості для формування та дотримання етичних стандартів, як наслідок менший вплив на детінізацію фінансової діяльності свої клієнтів.

До четвертої групи відносяться університети та навчальні центри, які проводять підготовку, підвищення кваліфікації та перекваліфікацію майбутніх та існуючих фахівців у сфері фінансів, банківської справи, обліку, аудиту та оподаткування. Наразі в Україні відбувається процес оцінки якості освітніх програм вищих навчальних закладів новоствореним Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти. Маємо надії що протягом наступних кількох років неякісні освітні програми будуть закриті, а на програмах які пройдуть акредитацію готуватимуть фахівців у відповідності до кращих міжнародних стандартів, що дозволить сформувати необхідний кадровий резерв для розвитку фінансового консалтингу в Україні.

До останньої п’ятої групи можна віднести незалежних (індивідуальних) консультантів. Зазвичай це висококваліфіковані спеціалісти, що мають відповідний досвід роботи, і, як правило, дотримуються етичних стандартів. З іншого боку, саме у діяльності індивідуальних консультантів (зареєстрованих як фізичні особи підприємці) ми вбачаємо найбільший потенційний ризик для порушення етичних принципів даного бізнесу, що потенційно може проявлятись у їх діяльності з розробки для клієнтів незаконних схем мінімізації податкового навантаження.

За даними звіту FEACO у сферу консалтингу на європейському ринку залучено близько 650 000 фахівців. Фактичні результати за 2018 – 2019 рр. показують тенденцію до зростання європейської галузі консалтингу [24].

У 2018 та 2019 роках обсяг наданих послуг зріс на 8,4% та на 8,1% відповідно, а зайнятість у даній галузі підвищилась на 5,2% та на 6,3% відповідно.

У розрізі видів консалтингу фінансовий займає біля 11% усього ринку даних послуг. Його цінність обумовлена постійними змінами кон’юнктури ринку, економічної ситуації у компанії та у країні в цілому, постійним

прагненням управлінців підвищити ефективність роботи своїх підприємств та адаптувати їх до чинників зовнішнього середовища.

Розглянемо обсяг ринку консалтингових послуг в Україні відносно номінального ВВП (рис. 2.6). Потрібно зазначити, що дані показники брались у доларах США, відповідно на них впливала динаміка валютного курсу.

На основі розрахунків встановлено, що у середньому обсяг наданих в Україні консалтингових послуг становить протягом останніх п’яти років становить близько 0,7% від обсягу ВВП. Причому спостерігається істотне та стале пожвавлення активності на даному ринку. Це може бути викликане тим, що в період економічної та політичної нестабільності у керівництва підприємств посилюється необхідність у консультантах для оптимізації бізнес-процесів, скорочення витрати, розробки планів та сценаріїв, пошуку джерел додаткового фінансування.

З рис. 2.6 можна зробити висновок, що між рівнем ВВП та обсягом консалтингових послуг існує досить сильний прямий зв’язок. Однак, за результатами 2019 року зростання номінального ВВП у доларовому еквіваленті суттєво у вповільнилось, тоді як доходи від надання консалтингових послуг продовжували стрімко зростати.

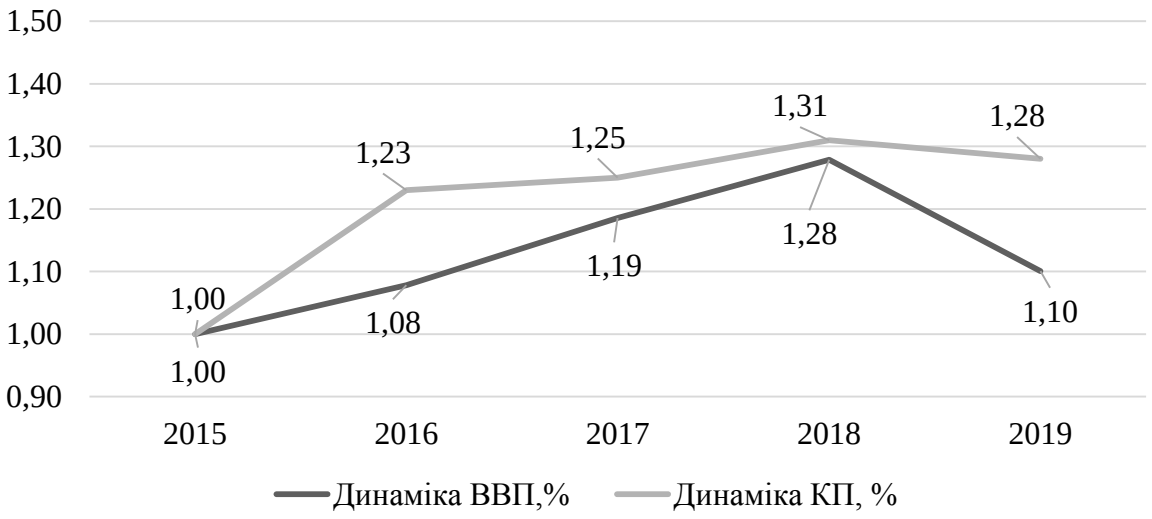

Рисунок 2.6 – Динаміка зростання обсягів консалтингових послуг та ВВП в Україні протягом 2015-2019 рр. [на основі даних 151]

У процесі опрацювання наукових статей та аналітичних досліджень щодо основних тенденцій розвитку галузі нами було прийняте рішення про дослідження факторів, які впливають на попит на консалтингові послуги. Ми припускаємо, що на результативну ознаку, у нашому випадку це обсяг наданих консультацій у грошовому вимірі, впливають такі факторні ознаки, як: обсяг ВВП (млрд. дол.); коливання курсу валют (у % до попереднього року); обсяг податку на прибуток (у % від комерційного прибутку); рівень інфляції (%); розмір тіньової економіки (% від ВВП).

Кількісні показники були отримані з таких джерел, як база даних Світового банку [60], річні звіти компаній «Великої четвірки» [61, 59, 65, 62], звіт Асоціації консалтингових компаній у Європі FEACO [24], звіт про аналіз ринку консалтингових послуг Європейського банку реконструкції та розвитку [63], та з OECD.Stat [64].

Для аналізу було обрано країни Центральної Європи: Австрія, Угорщина, Німеччина, Україна, Словенія, Швейцарія, Румунія, Італія. Для перевірки гіпотези щодо подібності тенденцій розвитку ринку консалтингу у даних країнах нами проведено кластерний аналіз.

Для побудови дендограми використано метод «single linkage», також відомий як найближчий кластер сусідів, це один із найбільш поширених ієрархічних методів. Відстань між двома групами визначається, як відстань між їх двома найближчими членами.

У результаті аналізу побудованої дендограми (рис. 2.7) ми виявили, що до значень України (1) є найбільш наближеними показники Австрії (2), також досить наближеною є ситуація у таких країнах як Словенія (5), Угорщина (3), Швейцарія (6) та Румунія (7). Істотно відрізняються макроекономічні тенденції в Німеччині та Італії.

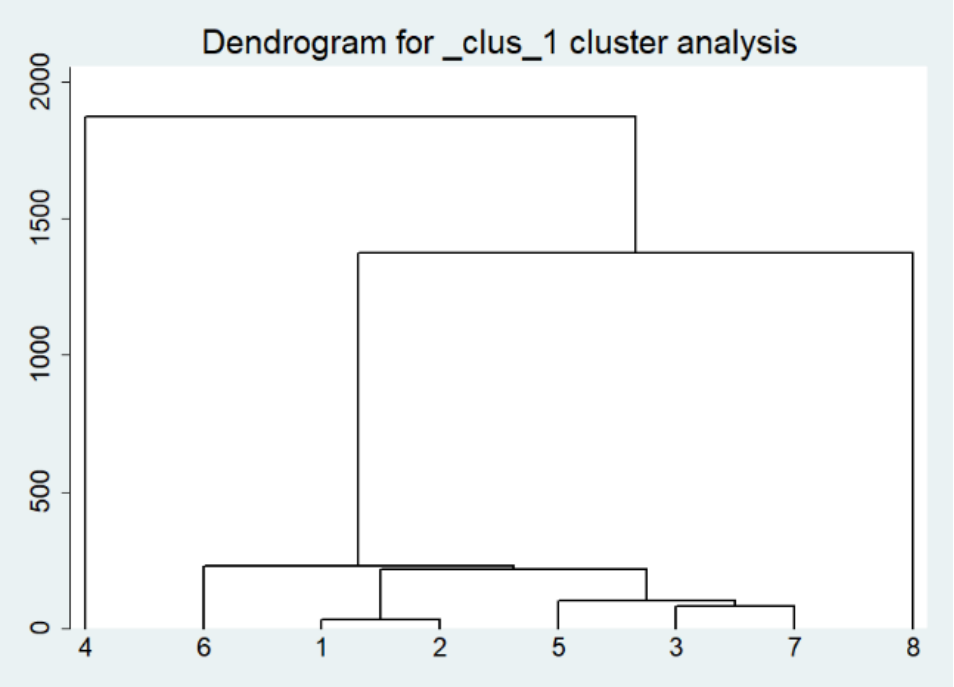

Рисунок 2.7 – Результати кластеризації ієрархічним методом

Надалі отримані при кластеризації результати будуть враховані при проведенні кореляційно-регресійного аналізу впливу визначених вище факторів на розвиток консалтингових послуг.

У межах нашого подальшого дослідження одним із найбільш важливих аспектів буде визначення сили та спрямованості взаємозв’язку між розміром тіньової економіки та обсягом реалізації консалтингових послуг.

Таким чином, у межах даного дослідження ми теоретично обґрунтували наявність взаємозв’язку між консалтинговими послугами та процесами детінізації економічних відносин. Даний взаємозв’язок посилюється при наданні фінансового консалтингу як безпосередньо фінансовим посередникам, так і консультування підприємств реального сектору економіки щодо фінансової діяльності. Наступним кроком, буде встановлення кількісних взаємозв’язків між показниками ринку консалтингових послуг та ключовими макроекономічними параметрами, зокрема, розміром тіньової економіки.

3 ОЦІНКА КІЛЬКІСНИХ ПАРАМЕТРІВ ВЗАЄМОДІЇ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ У МЕЖАХ ТІНЬОВИХ ОПЕРАЦІЙ

3.1 Оцінка ризиків використання банківських груп у тіньових операціях

За оцінками авторитетних закордонних науковців [49] усереднений рівень тіньової економіки в Україні протягом 1991-2015 років становить біля 45% ВВП, що є одним із найбільших показників серед країн із перехідною економікою [82]. Відтак, актуалізується завдання пошуку шляхів детінізації економічних відносин в Україні. У свою чергу, вирішення даної проблеми дозволить сформувати надійну основу для сталого зростання добробуту громадян.

Закордонні та вітчизняні дослідники переважно фокусують увагу на загальних макроекономічних проблемах тінізації економіки [83], тоді як прикладні галузеві та мікроекономічні аспекти даної проблеми залишають не достатньо дослідженими.

У ринковій економіці будь-який рух товарів робіт та послуг супроводжується еквівалентним рухом фінансових ресурсів. Як наслідок, фінансові посередники стають прямими чи опосередкованими учасниками тіньових схем. Зважаючи на банкоцентричність фінансового сектору економіки України, банки є критично важливим елементом тіньових операцій. Дану тезу також підтверджують вітчизняні науковці, які досліджували загальні аспекти залучення банківських установ до тіньових операцій [166], а також їх роль у відмиванні злочинних доходів [165]. Останній аспект банківської діяльності досить ефективно регулюється як на міжнародному, так і на національному рівнях шляхом впровадження відповідної системи моніторингу фінансових операцій [91, 30]. Також ці питання досить ґрунтовно вивчені у науковій літературі.

Закордонні дослідники вивчають взаємозв'язок між фінансовим сектором та тіньовою економікою [36]. Зокрема, науковцями зі США було

проаналізовано 137 країн за період з 1995 по 2007 рр. [6]. За результатами дослідження зроблено висновок, що кращий розвиток банківської діяльності (в аспекті глибини та ефективності банківського сектору) пов'язаний з меншими масштабами тіньової економіки.

На відміну від зазначених вище досліджень, ми фокусуємось на вивченні потенційних ризиків використання банківських груп у тіньових операціях. Даний напрямок досліджень є перспективним з огляду як на істотну роль банківських груп у банківській системі України, так і враховуючи підвищення ефективності наглядових процедур Національного банку України (далі – НБУ) за банківськими групами протягом останніх років. Зокрема, покращення консолідованого нагляду НБУ проявляється у поступальному підвищенні транспарентності даного процесу. Відтак, на офіційному сайті регулятора на системній основі почали оприлюднюватись дані, що можуть використовуватись для проведення наукових досліджень за даним напрямом.

Потенційні ризики участі банківських груп у тіньових операціях вивчались шляхом послідовного застосування трьох економіко-математичних методів: кластерного аналізу, методу головних компонент та кореляційно-регресійного аналізу. Дослідження проведено із використанням програмного забезпечення Statgraphics Centurion.

Формування вхідної статистичної бази дослідження проведено на основі офіційних даних щодо 25 банківських груп, визнаних Національним банком України станом на 01.11.2020 року [108]. В якості індикаторів оцінювання ризиків участі банківських груп у тіньових операціях використано показники: 1) частка у капіталі групи кожного учасника (S); 2) резидентність контролерів (RC); 3) кількість учасників групи (N); 4) наявність резидентів інших країн у складі групи (RM); 5) наявність та кількість інших фінансових установ (крім материнського банку) у складі групи (FI); 6) частка непрацюючих кредитів (NPLs); 7) частка кредитів в активах (SLA).

При інтерпретації даних показників, в аспекті оцінки потенційного ризику участі банківської групи у тіньових операціях, ми виходили з наступних припущень: 1) участь у капіталі групи кількох учасників підвищує

ризик; 2) якщо контролер є нерезидентом це ускладнює нагляд і підвищує ризик; 3) чим більша кількість учасників групи, тим більший ризик; 4) наявність резидентів інших країн у складі групи збільшує ризик; 5) наявність більше трьох фінансових установ (крім материнського банку) у складі групи створює додаткові можливості для реалізації тіньових схем і підвищує ризик.

Окремого пояснення вимагає інтерпретація у межах даного дослідження показників NPLs та SLA. Частка непрацюючих кредитів (NPLs) та частка кредитів в активах (SLA) розраховані через фінансові показники материнського банку групи, оскільки на балансі материнського банк зазвичай знаходиться більше 80% активів, зобов'язань та капіталу групи. Якщо материнський банк має часту непрацюючих кредитів більшу за середню по банківській системі – ризики зростають. З іншого боку, якщо у материнського банку частка кредитів в активах менше середнього значення по банківській системі – ризики зростають оскільки це свідчить, що банківська група концентрується на нетипових для банківського бізнесу операціях. Дана логіка була математично обґрунтована при вивченні бізнес-моделей банківських груп [56].

З метою приведення кількісних та якісних показників до одного виміру застосовувалась бінарна шкала. Обґрунтування доцільності врахування усіх зазначених вище індикаторів підтверджено результатами дескриптивного аналізу засобами Statgraphics Centurion: коефіцієнт варіації для всіх показників перевищує 5%, що підтверджує репрезентативність вхідної вибірки даних.

На першому етапі нами проведено кластерний аналіз. Потрібно зазначити, що питання кластеризації банків досліджувалось вітчизняними науковцями у контексті аналізу використання банківських операцій для легалізації кримінальних доходів або фінансування тероризму [139]. У межах даного дослідження формування кластерів здійснено з метою виявлення однорідних сегментів банківських груп для їх більш глибокого подальшого аналізу. Кластерний аналіз проведено із використанням метрик квадрату евклідових відстаней та суми помилок квадратів (SSE) між двома кластерами

за всіма змінними всередині групи; а також методів «найдальший сусід» (Futhest Neighbor), «групового середнього» (Group Average) та Уорда (Ward's).

Найбільш стійким є розподіл досліджуваних банківських груп на чотири кластери. Оптимальна кількість кластерів підтверджена результатами аналізу протоколу об'єднання, а саме значень коефіцієнтів агломерації. Найбільш схожу кластеризацію отримано за методами «найдальший сусід» (Futhest Neighbor) та Уорда (Ward's). Дендрограма агломерації за методом Уорда наведена на рис. 3.1.

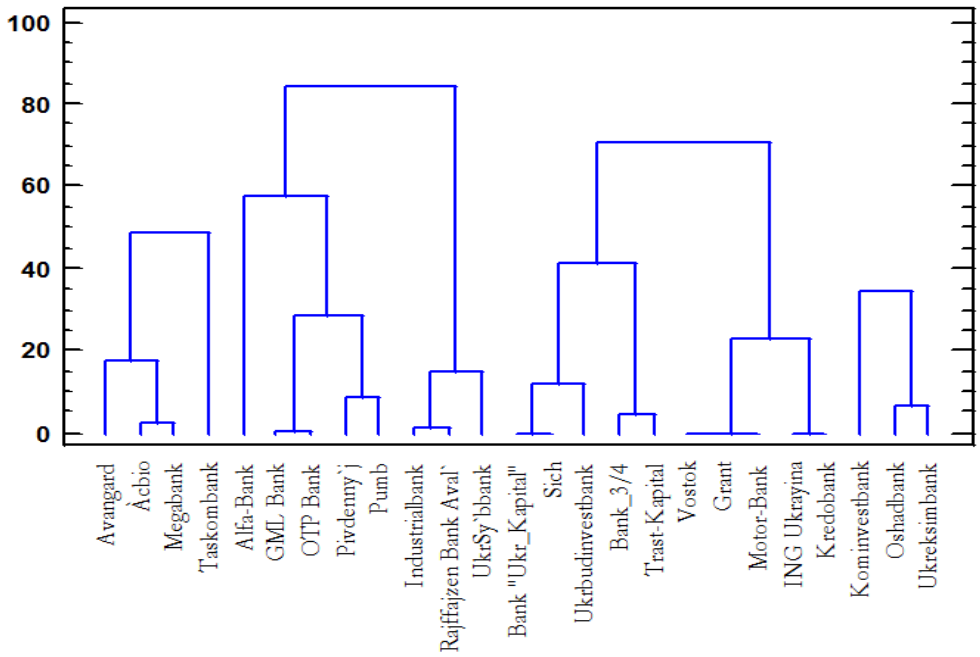

Рисунок 3.1 – Кластеризація банківських груп за методом Уорда (метрика: квадрат евклідових відстаней)

Джерело: сформовано авторами

Отримані результати кластеризації можуть використовуватись регулятором для підвищення ефективності нагляду за банківським групами шляхом певної диференціації інструментарію та способів нагляду у розрізі отриманих кластерів. Також дані результати слугуватимуть основою для подальших наукових досліджень у напрямку аналізу потенційних ризиків участі банків у тіньових операціях.

Наступним етапом дослідження є аналіз головних компонент. Даний метод дозволяє виявити латентні фактори та скоротити початковий

інформаційний простір без втрати репрезентативності. Методику аналізу головних компонент також реалізовано в програмі Statgraphics Centurion.

За результатами аналізу отримано три найбільш впливових фактори, що визначають потенційні ризики участі банківських груп у тіньових операціях. Дані фактори у відповідності до правила Кайзера (Kaiser's rule) характеризуються власними числами більше одиниці ($\lambda_i \geq 1$). Це перші три фактори F1, F2 та F3 із власними числами $\lambda_1 = 2{,}103$, $\lambda_2 = 1{,}513$, $\lambda_3 = 1{,}101$ відповідно. Кожному фактору відповідає своя головна компонента, яка максимально навантажує змінні, що входять до нього. Разом головні компоненти пояснюють 67,381% мінливості вихідних даних. Найбільший внесок має 1-й фактор, який пояснює 30,04% всієї мінливості, другий фактор – 21,61%, а третій фактор – 15,73%. Кінцеві факторні навантаження для трьох найбільш впливових факторів наведено у табл. 3.1.

Таблиця 3.1 – Матриця факторних навантажень

Показник	F1	F2	F3
FI	0,89736	0,0547762	0,0233797
NPLs	-0,265072	0,0344063	0,68338
N	0,906417	0,0482012	-0,105599
RC	-0,121764	0,89681	-0,0978119
RM	0,203006	0,805446	0,310843
S	0,205386	0,0756045	0,580691
SLA	-0,274564	-0,46905	0,488463

Джерело: сформовано авторами

Рівняння моделі ознак першого фактору потенційного ризику (F1) має вигляд :

$$F1 = 0{,}89736\,FI - 0{,}265072NPLs + 0{,}906417N - 0{,}121764\,RC + \\ + 0{,}203006RM + 0{,}205386S - 0{,}274564SLA \quad (3.1)$$

Також були побудовані відповідні моделі для другого (F2) та третього (F3) факторів. Результати оцінювання сукупного впливу вагових коефіцієнтів наведено в табл. 3.2.

Для подальшого аналізу найбільш важливим є показник E.C. (Estimated Communality). Він ілюструє частку дисперсії кожної змінної, яку можна

пояснити відповідними факторами. Отже, найбільш вплив на потенційний ризик участі банківських груп у тіньових операціях здійснюють показники FI, N та RC, які пояснюють 81%, 84% та 83% сукупної дисперсії відповідно.

Таблиця 3.2 – Сукупний вплив показників ризиків у банківських групах

Показник	E.C.	S.V.
FI	**0,808803**	0,191197
NPLs	0,538455	0,461545
N	**0,835066**	0,164934
RC	**0,828662**	0,171338
RM	0,786578	0,213422
S	0,385101	0,614899
SLA	0,533989	0,466011

Джерело: сформовано авторами

Враховуючи результати аналізу головних компонент, нами сформовано регресійну модель. У даній моделі залежна змінна Risk визначалась на основі коефіцієнтів, що відповідають результативним значенням першого фактору потенційних ризиків (F1), отриманих на основі формули (3.1). Перевірка на мультиколінеарність показала, що між показниками FI та RC наявний високий мультиколінарний зв'язок, відповідно фактор RC був виключений. Таким чином, отримано статистично значущу модель потенційних ризиків у банківських групах, що підтверджують критерії Стьюдента (t-statics), Фішера (Fst) та Дарбіна-Уотсона (DW-statistic):

$$Risk = – 2{,}18366 + 1{,}86743\ FI + 0{,}304383N \qquad (3.2)$$

Коефіцієнт детермінації R^2 для цієї моделі дорівнює 94,82%, значення скоригованого коефіцієнта R^2 дорівнює 94,34%. Таким чином, підтверджено гіпотезу, що потенційні ризики участі банківських груп у тіньових операціях зростають при значній кількості інших фінансових установ (більше трьох) у складі банківської групи (FI); а також істотно залежать від загальної кількості учасників банківської групи (N).

Регресійна модель потенційних ризиків у банківських групах, що враховує показники RC та N також є статистично значущою. Це

підтверджують критерії Стьюдента (t-statics), Фішера (Fst) та Дарбіна-Уотсона (DW-statistic):

$$Risk = – 2{,}37488 + 0{,}492144\ N + 0{,}162372RC \qquad (3.3)$$

Коефіцієнт детермінації R^2 для цієї моделі дорівнює 82,89%, значення скоригованого коефіцієнта R^2 дорівнює 81,33%.

Нами проведено аналіз потенційних ризиків участі банківських груп у тіньових операціях шляхом послідовного застосування трьох економіко-математичних методів дослідження. Спочатку шляхом застосування кластерного аналізу було досліджено банківські групи, визнані Національним банком України. За результатами аналізу сформовано чотири кластери, що дозволить у подальшому більш системно та обґрунтовано проводити компаративний аналіз показників банківських груп на предмет виявлення спільних якісних та кількісних характеристик, що описуватимуть їх ризики участі у нелегальних та тіньових операціях. На другому етапі, методом головних компонент виявлено показники, які найбільш істотно впливають на потенційні ризики участі банківських груп у тіньових операціях. До таких показників відносяться кількість фінансових установ у складі групи, резидентність контролерів групи, а також загальна кількість учасників групи. Кожен з даних показників пояснює понад 80% сформованих методом головних компонент основних факторів. На третьому етапі були сформовані регресійні моделі, які підтвердили статистично значимий прямий взаємозв’язок між потенційним ризиком участі банківських груп у тіньових операціях, з одного боку, а також основними факторами визначеними методом головних компонент, з іншого. Отримані результати у подальшому можуть також використовуватись для інтегральної оцінки потенційного ризику участі банківських груп у тіньових операціях, а також для покращення банківського нагляду на консолідованій основі.

3.2 Оцінка рівня ефективності системи фінансового моніторингу банківських установ

За умов глобальних трансформаційних процесів, що відбуваються із світовою економікою, поширення світових господарських зв'язків та реалізації у фінансовій сфері новітніх технологій зростає загальний рівень уразливості міжнародної фінансової системи і, як наслідок, виникають загрози національній безпеці кожної окремої країни. Постійні процеси глобалізації світової економіки приводять до великої кількості проблем, зокрема до проблем, пов'язаних із протидією легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом та фінансування тероризму, та низки предикативних злочинів. Пошук та ліквідація схем відмивання коштів повинні стати основою спільної та цілеспрямованої діяльності уповноважених органів.

Україна йде шляхом економічних перетворень, направлених на максимально ефективну координацію сформованих фінансово-кредитних відносин провідниими країнами світу. Проблема боротьби з відмиванням грошей, одержаних злочинним шляхом, є досить актуальною для України, так як більша частка національного продукту вивозиться закордон. Потім ці ресурси повертаються в Україну у якості іноземних інвестицій які підпадають під відповідні «пільгові» умови. Крім того, також актуальною є проблема формування ефективної системи фінансового моніторингу, діяльність якої покликана сприяти соціально-економічному розвитку України та створить підгрунття для реформування бюджетної системи та в кінцевому результаті вплине на рівень ефективного використання державного майна та забезпечення відповідного рівня національної безпеки країни.

Зазначимо, що процеси зрощування тіньового капіталу з державним управлінням є дуже небезпечним для економіки, так як посилюють вплив тіньових ресурсів на різні сфери суспільно-політичного життя населення. Це стосується діяльності політичних партій, органів місцевого самоврядування,

ЗМІ тощо. Дані процеси впливають на швидкість необхідних перетворень, міжнародний імідж держави та загрожують національній безпеці. Специфікою фінансового моніторингу в Україні є його дворівнева структура: перший рівень, де збирається, обробляється, аналізується і перевіряється інформація по фінансовим транзакціям, потім передається органам фінансового моніторингу (державний фінансовий моніторинг), другий рівень, де здійснюються заходи з ідентифікації фінансових операцій, що містять ознаки відмивання коштів (первинний фінансовий моніторинг, що складається з обов'язкового і внутрішнього фінансового моніторингу).

Система фінансового моніторингу грунтується на швидкісному обміні інформацією, що здійснюється між спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань фінансового моніторингу (Державна служба фінансово моніторингу України). В основі фінансового моніторингу виділяють дві великі категорії: суб'єкти державного та суб'єкти первинного фінансового моніторингу, для яких характерні різні особливості організації фінансового моніторингу, що визначені відповідними регулюючими органами. Так, в українській системі фінансового моніторингу механізм інформування про підозрілі фінансові операції в банках визначено Національним банком України, а для інших фінансових установ відповідні обмеження надходять з Кабінету Міністрів України. Фінансовий моніторинг в цілому і державний фінансовий моніторинг зокрема має розглядатися через призму публічних обов'язків держави, а саме:

– загально-соціальна роль держави, яка полягає у забезпечені добробуту громадян (сприяння мінімізації рівня злочинності, усунення терористичної загрози та загрози використання зброї масового знищення);

– економічна (фінансова) функція держави;

– функціонування системи фінансового моніторингу неможливе без державного регулювання, зокрема з богу правоохоронних органів;

– міжнародні обов'язки країни як члена світового співтовариства та члена міжнаціональних груп через імплементацію міжнародних правочинів, що підтверджують обов'язки держави щодо дотримання взятих зобов'язань.

Постійно зростаюча увага науковців до питань забезпечення ефективності фінансового моніторингу обумовлюється її впливом на рівень економічної безпеки держави. Так, на сьогоднішній день функціонування банківської системи в Україні в певній мірі є стабільним, але її реформування продовжується. Відомо, що дуже небезпечним явищем, що загрожує реформам грошово-кредитної сфери є корупція. Саме вона створює умови різним злочинним групам через банківську сферу відмивати власні кримінальні доходи. Для визначення ефективності оцінки факторів ризику відмивання злочинних доходів для банку використаємо метод зваженої суми.

Так як функціонування системи фінансового моніторингу в українському банківському секторі визначає стан та ефективність протидії відмиванню грошей та формування тіньового сектору, можна зробити висновки щодо її доцільності на основі наступних показників:

– річна сума відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом (% від ВВП). Інформація по даному показнику представлена у річних звітах Державної служби фінансового моніторингу України;

– показники рівня тінізації економіки країни (% від ВВП). Інформація по даному показнику надається Міністерством економічного розвитку і торгівлі України.

З метою оцінки результативності системи фінансового моніторингу розраховано наступні показники, а саме:

– обсяг інформації про підозрілі фінансові операції в українських банках. Даний показник дозволяє оцінити загальний рівень охоплення фінансового моніторингу у банківському секторі;

– кількість повідомлень, одержаних Державною службою фінансового моніторингу України, що використовуються для подальшої роботи (% від загального обсягу повідомлень підзвітних осіб). Даний показник дає змогу оцінити якість роботи окремих суб’єктів первинного фінансового моніторингу, так як враховує абсолютний показник кількості переданих повідомлень до відповідного уповноваженого органу виконавчої влади, а

також загальний обсяг запитів, відправлених по підозрі у відмиванні коштів або фінансуванні тероризму;

– загальн кількість матеріалів, сформованих Державною службою фінансового моніторингу України на основі повідомлень та звернень підзвітних осіб, щодо яких було відкрито кримінальне провадження (% від загального обсягу консолідованих документів). Даний показник дозволить визначити, чи є ефективною діяльність Державної служби фінансового моніторингу України, оскільки враховує динаміку сформованих документів, що були передані правоохоронним органам, та які фактично містили ознаки легалізації злочинних доходів чи/або фінансування тероризму;

– відношення відрахувань до загальної суми «відмитих» злочинних доходів. Даний показник вказує на ефективність роботи судових органів. Та як в Україні банківська сфера є основою фінансової системи, саме вона надає більшість інформації про підозрілі фінансові операції. Тому є необхідність дослідити дотримання Національним банком України законодавства у сфері відмивання доходів отриманих злочинним шляхом та фінансування тероризму;

– обсяг кримінальних проваджень, за якими винесено вирок, (% від загального числа всіх кримінальних проваджень, визначених виконавчими органами на основі звітів, отриманих від Державної служби фінансового моніторингу України). Даний показник дає змогу зробити висновки про ефективність роботи правоохоронних та судових органів влади.

Важливим у розрізі дослідження є критерій прибутковості фінансового моніторингу, який грунтується на тому, що вартість ресурсів, що є необхідними для ефективного функціонування системи фінансового моніторингу має бути максимально низькою. Так як головним у системі відмивання доходів отриманих злочинним шляхом та фінансування тероризму є підрозділ фінансової розвідки, то ми вважаємо, щл необхідно проаналізувати показник суми бюджетних видатків, виділених на підтримку Державної

служби фінансового моніторингу до загального обсягу видатків бюджету України.

Зрозумілим є той факт, що від ефективності роботи системи фінансового моніторингу залежить рівень фінансової безпеки держави, а саме безпеки банківського сектору і його компонентів.

Проведемо оцінку ефективності системи фінансового моніторингу у банківському секторі на основі інтегрального показника ефективності, шляхом побудови лінійної математичної моделі (формула 3.4).

$$I = \sum_{i=1}^{n} a_i z_i, \sum a_i = 1, 0 \leq a_i, z_i \leq 1, \quad (3.4)$$

де z_i – Нормалізовані значення показників ефективності системи фінансового моніторингу;

a_i – вагові коефіцієнти.

Зважаючи на те, що ефективність системи може бути визначена декількома характеристиками, при формуванні елементів ряду виникає необхідність об’єднання всіх характеристик в єдине ціле. Так, необхідно виконати агрегацію відповідно до діючих принципів з використанням методу зважених сум. На першому етапі розрахуємо агреговані показники, а на другому етапі розрахуємо інтегральний індекс, беручи до уваги вагові коефіцієнти.

Динаміка показників ефективності фінансового моніторингу представлена в табл. 3.3.

Таблиця 3.3 – Показники ефективності фінансового моніторингу банківської системи України у 2014-2018 рр., %

Показник	Умовне позначення	Рік				
		2014	2015	2016	2017	2018
Сума потенційної легалізації доходів (% від ВВП)	x_1	17.06	3.42	15.44	10.22	6.35
Загальниц рівень тінізації економіки (% від ВВП)	x_2	31	33	27	24	23
Частка повідомлень від банків (% від загальної кількості)	x_3	97.16	98.2	99.07	99.20	98.66
Частка повідомлень відібраних для активної роботи (% від загальної кількості)	x_4	15.48	6.39	4.52	4.97	5.26
Частка матеріалів, за якими відкрито кримінальні провадження (%)	x_5	75.45	52.19	28.79	21.57	32.09
Частка кримінальних проваджень, за якими винесено вирок (%)	x_6	28.89	19.66	18.29	37.58	5.61
Частка арештованого та вилученого майна (%від загального обсягу відмивання)	x_7	1.15	8.13	5.87	5.63	6.22
Частка обсягів асигнувань для утримання уповноваженого органу (% від видатків бюджету)	x_8	0.006	0.005	0.004	0.017	0.007

Нормалізовані показники ефективності фінансового моніторингу банківської системи в Україні у 2014-2018 рр. представлено у табл. 3.4.

Таблиця 3.4 – Нормалізовані показники ефективності фінансового моніторингу банківської системи України у 2014-2018 рр.

Показник	Умовні позначення	Рік				
		2014	2015	2016	2017	2018
Сума потенційної легалізації доходів	z_1	0.20	1.00	0.22	0.33	0.54
Загальниц рівень тінізації економіки	z_2	0.74	0.70	0.85	0.96	1.00
Частка повідомлень від банків	z_3	0.98	0.99	1.00	1.00	0.99
Частка повідомлень відібраних для активної роботи	z_4	1.00	0.41	0.29	0.32	0.34
Частка матеріалів, за якими відкрито кримінальні провадження	z_5	1.00	0.69	0.38	0.29	0.43
Частка кримінальних проваджень, за якими винесено вирок	z_6	0.77	0.52	0.49	1.00	0.15
Частка арештованого та вилученого майна	z_7	0.14	1.00	0.72	0.69	0.76
Частка обсягів асигнувань для утримання уповноваженого органу	z_8	0.67	0.80	1.00	0.24	0.59

Наступним етапом є розрахунок вагових коефіцієнтів стандартизованих показників. Результати розрахунків представлено в табл. 3.5.

Таблиця 3.5 – Вагові коефіцієнти агрегованих показників ефективності фінансового моніторингу банківського сектору України

Показник	Ранг	Вагові коефіцієнти (a_i)	Агрегований показник	Ранг	Вагові коефіцієнти (a_i)
Сума потенційної легалізації доходів	1	0.667	доцільність	1	0.500
Загальниц рівень тінізації економіки	2	0.333			
Частка повідомлень від банків	1	0.333	результативність	2	0.333
Частка повідомлень відібраних для активної роботи	2	0.267			
Частка матеріалів, за якими відкрито кримінальні провадження	3	0.200			
Частка кримінальних проваджень, за якими винесено вирок	4	0.133			
Частка арештованого та вилученого майна	5	0.067			
Частка обсягів асигнувань для утримання уповноваженого органу	1	1.000	економність	3	0.167

Результати розрахунків рангових та вагових коефіцієнтів загального інтегрального показника ефективності системи моніторингу банківського сектору України наведено в табл. 3.6.

Таблиця 3.6 – Рангові та вагові коефіцієнти інтегрального показника ефективності системи фінансового моніторингу банківського сектору України

Показник	Ранг	Вагові коефіцієнти (a_i)
Сума потенційної легалізації доходів	1	0.222
Загальниц рівень тінізації економіки	2	0.194
Частка повідомлень від банків	3	0.167
Частка повідомлень відібраних для активної роботи	4	0.139
Частка матеріалів, за якими відкрито кримінальні провадження	5	0.111
Частка кримінальних проваджень, за якими винесено вирок	6	0.083
Частка арештованого та вилученого майна	7	0.056
Частка обсягів асигнувань для утримання уповноваженого органу	8	0.028

Отже, інтегральні індекси ефективності системи фінансового моніторингу банківського сектору України за 2014-2018 рр.:

$$I_{2014} = 0{,}2222 \times 0{,}2 + 0{,}1944 \times 0{,}74 + 0{,}1667 \times 0{,}98 + 0{,}1389 \times 1 + 0{,}1111 \times 1 + 0{,}0833 \times 0{,}77 + 0{,}0556 \times 0{,}14 + 0{,}0278 \times 0{,}67 = 0{,}6925$$

$$I_{2015} = 0{,}2222 \times 1 + 0{,}1944 \times 0{,}7 + 0{,}1667 \times 0{,}99 + 0{,}1389 \times 0{,}41 + 0{,}1111 \times 0{,}69 + 0{,}0833 \times 0{,}52 + 0{,}0556 \times 1 + 0{,}0278 \times 0{,}8 = 0{,}7783$$

$$I_{2016} = 0{,}2222 \times 0{,}22 + 0{,}1944 \times 0{,}85 + 0{,}1667 \times 1 + 0{,}1389 \times 0{,}29 + 0{,}1111 \times 0{,}38 + 0{,}0833 \times 0{,}49 + 0{,}0556 \times 0{,}72 + 0{,}0278 \times 1 = 0{,}5727$$

$$I_{2017} = 0{,}2222 \times 0{,}33 + 0{,}1944 \times 0{,}96 + 0{,}1667 \times 1 + 0{,}1389 \times 0{,}32 + 0{,}1111 \times 0{,}29 + 0{,}0833 \times 1 + 0{,}0556 \times 0{,}69 + 0{,}0278 \times 0{,}24 = 0{,}6322$$

$$I_{2018} = 0{,}2222 \times 0{,}54 + 0{,}1944 \times 1 + 0{,}1667 \times 0{,}99 + 0{,}1389 \times 0{,}34 + 0{,}1111 \times 0{,}43 + 0{,}0833 \times 0{,}15 + 0{,}0556 \times 0{,}76 + 0{,}0278 \times 0{,}59 = 0{,}6458$$

Загальний інтегральний показник ефективності фінансового моніторингу банківського сектору України у відсотках представлено у таблиці 3.7.

Таблиця 3.7 – Інтегральний показник ефективності фінансового моніторингу банківського сектору України, %

Показник	2014	2015	2016	2017	2018
Інтегральний показник ефективності фінансового моніторингу банківського сектору України	69.25	77.83	57.27	63.22	64.58

Графік інтегрального показника ефективності фінансового моніторингу банківського сектору України представлено на рис. 3.2.

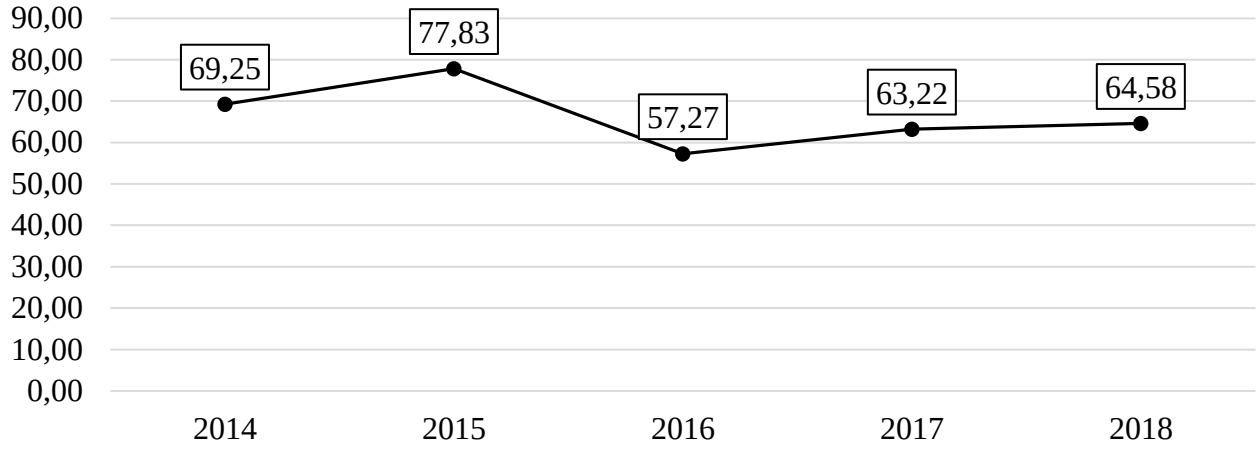

Рисунок 3.2 – Інтегральний показник ефективності системи фінансового моніторингу банківського сектору України, %

Таким чином, на основі проведених розрахунків можна зробити вичновок щодо неоднозначної тенденції інтегрального показника ефективності фінансового моніторингу банківського сектору України. Так, у 2015 році в порівнянні з 2006 роком даний показник сягнув рівня 77,83 %, що є найвищим значенням за досліджуваний період. Цей факт можна певною мірою пояснити створенням у цьому році відповідного центрального органу виконавчої влади – Державної служби фінансового моніторингу України. Щодо показника 2016 року, то рівень ефективності системи фінансовго моніторингу банківського сектору був досить низьким і не перевищив 57,27 %. Проте зазначимо, що показники 2017-2018 рр. (63,22 % і 64,58 % відповідно) мали тенденцію до зростання і вказують на підвищення загального рівня ефективності ситеми фінансового моніторингу банківського сектору України. Дані тенденції можуть бути пов’язані із поступовим зменшенням суми потенційних обсягів легалізації злочинних доходів та із зростанням кількості відкритих кримінальних справ за останні роки.

3.3 Векторна модель впливу тіньових операцій за участі фінансових посередників на показники соціального розвитку країни

Сучасні тенденції світового економічного розвитку свідчать про наявність значної кількості факторів, що негативно впливають на економічний, політичний та соціальний розвиток країни. Одним із джерел постійного негативного багатовимірного впливу на державну політику є тіньовий сектор економіки. Часткове розуміння реальних масштабів та якісних характеристик такого системного явища, як тіньова економіка, негативно впливає на функціонування національної економіки. Не врахування реальних масштабів тіньової економічної діяльності призводить до спотворення макроекономічних показників, що в результаті впливає на достовірність процесів прогнозування та моделювання соціально-економічної ситуації в країні. Без глибокого розуміння обсягу тіньових фінансових операцій практично неможливо оцінити існуючі тенденції та реальні процеси, що відбуваються у формальному секторі економіки.

За оцінками експертів середній рівень тінізації економіки в світі ставить 32% і з кожним роком його значення поступово зростає [52]. Особливо гострою дана проблема є для країн, що розвиваються в яких інституційна складова механізму протидії тіньовим фінансових операціям знаходиться на стадії свого становлення, а отже не в змозі в повній мірі виконувати покладені на неї функції.

Тінізація економіки є комплексним явищем наслідки якого спостерігаються в багатьох сферах розвитку суспільства. Переважна більшість науковців досліджують тінізацію економіки через призму її впливу на показники економічного розвитку країни, ігноруючи при цьому соціальну його складову, яка зазнає впливу тіньових операцій в масштабах не менших ніж економічна.

До найбільших негативних наслідків впливу тіньової економіки на рівень соціального розвитку країни можна віднести ухилення від сплати

соціальних внесків, що призводить до суттєвого зниження обсягу фінансування програм та заходів соціального забезпечення населення, проблем із соціальними виплатами, державною пенсійною системою, страхуванням на випадок безробіття, медичним страхуванням тощо. Знижуються темпи реформування галузей охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення, тощо.

Однак, крім економічних наслідків даного впливу, важливе значення має зв'язок рівня тінізації з показниками соціального розвитку. Дефіцит бюджетних коштів призводить до пониження соціальних стандартів життя населення, погіршення рівня їх матеріального благополуччя. Так, зокрема, для деяких кран (Болгарія, Швеція, Італія, тощо) за аналізований період відбувається поступове зростання коефіцієнта Джині, що є свідченням зростання рівня бідності в країні, низької ефективності роботи державних інституцій, зниження якості життя населення. Однією із причин даної ситуації є існування тіньового сектору економіки, що супроводжується збагаченням учасників тіньових операцій та дефіцитом ресурсів у представників офіційного сектору економіки.

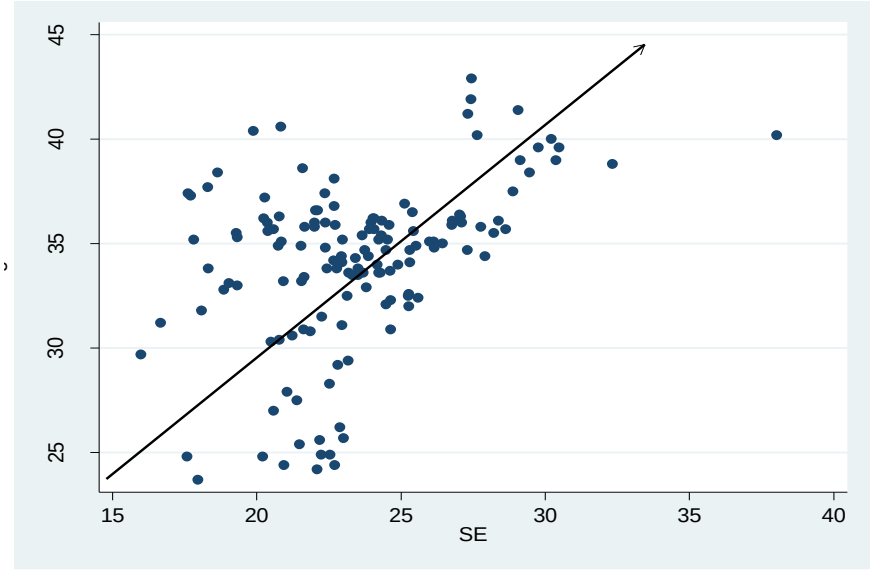

Рисунок 3.3 – Співставлення рівня тіньової економіки та коефіцієнта Джині для європейських країн за період 2005-2018 рр [за даними 22]

Наведене на рис. 3.3 співставлення частки тіньової економіки у ВВП з коефіцієнтом Джині період 2005-2018 років свідчить про те, що зростання

рівня тінізації економіки супроводжується збільшенням нерівності доходів у європейських країнах.

При оцінюванні взаємозв'язку між неофіційною економікою та соціальним розвитком країни більшість авторів в якості результуючих показників, що зазнають найбільшого впливу тіньових операцій використовують такі індикатори якості життя суспільства як кількість закладів середньої та вищої освіти, щільність лікарняних ліжок, дитячих садків, рівень освіченості населення та інші. Однак, на нашу дуку, дані показники характеризують соціальний розвиток країни загалом і не в повній мірі відображають зміну рівня якості життя суспільства під впливом тіньових операцій. Так, наприклад, щільність лікарняних ліжок не може в повній мірі характеризувати рівень соціального забезпечення населення, оскільки в країнах з низьким рівнем матеріального розвитку, недосконалістю медичної системи достатня забезпеченість лікарняними ліжками може відбуватися в умовах низького рівня звернення населення до медичних установ внаслідок відсутності фінансової можливості оплатити лікування тощо.

А. Катречка та С. Дальберг залежність між даними показниками у довгостроковому періоді досліджували за допомогою чотирьох економетричних моделей, в яких в якості факторної ознаки застосовувався рівень тінізації економіки, а в якості результуючих показників – тривалість життя, поширеність ВІЛ, зарахування до школи та смертність до 5 років.

Кількісні емпіричні дослідження для 31 країни з високим рівнем економічного розвитку та 27 країни з середнім рівнем підтвердили, що негативний ефект тіньової економіки переважає над позитивним у соціальній сфері для всіх аналізованих країн. Зміни рівня тіньової економіки на 1% носить більш негативний характер для країн з низьким та середнім рівнем розвитку, ніж для розвинених країн.

Дж. Россер, М. Россер та Е. Ахмед [79] висунули гіпотезу про наявність позитивного впливу тінізації на нерівність доходів. На прикладі 16 країн з перехідною економікою за два періоди (1987–1989 та 1993–1994) автори приходять до висновку про те, що збільшення нерівності спричиняє зростання

обсягів неформальної діяльності через зниження рівня соціальної солідарності та довіри, а розширення неформальної діяльності призводить до зростання нерівності через зменшення обсягів податкових надходжень.

Протилежної думки підтримують Ф. Шнейдер та Х. Домінік [84], які наголошують на тому, що дві третини доходу, отриманого в тіньовій економіці, негайно витрачається в офіційному секторі. Р. Сміт [87] стверджує, що тіньова економіка створює нові робочі місця та підвищує рівень доходу населення.

В. Кім [42] стверджує, що основним мотивом участі у тіньових фінансових операціях є прагнення уникнути бідності. Таким чином, на думку автора, неформальна економічна діяльність використовується як порятунок для бідних від бідності.

К. Мусаєва [55] обґрунтувала позитивний вплив тінізації економіки на рівень матеріального добробуту окремого індивіда та негативний у випадку участі у тіньових операціях двох та більше осіб. Автор обґрунтувала, що високий рівень тіньової економіки посилює соціальну нерівність та розбіжності, пов'язані з доходами та майном населення.

В цілому всі теорії, що описують зв'язок тінізації економіки з показниками соціального розвитку країни можна розділити на три види: теорія дуалізму, волюнтаризму та легалізму. Теорія дуалізму розглядає тіньову економіку як сукупність видів економічної діяльності, що здійснюються з метою формування доходу у бідних членів суспільства. Представники теорії волюнтаризму та легалізму стверджують, що існування тіньового сектору економіки створює недобросовісну конкуренцію для бізнесу та службовців між формальним та неформальним секторами. Таким чином тіньова економіка призводить до зниження частки доходу багатих членів суспільства і як результат – до зменшення нерівності в суспільстві.

Однак, незважаючи на наявність значної кількості підходів до оцінювання впливу тінізації економіки на рівень соціальної нерівності комплексі дослідження зв’язку між даними показниками для європейських країн відсутні, а існуючі напрацювання носять фрагментарний характер.

В рамках дослідження в основі розуміння соціальної нерівності нами положено підхід Світового банку, відповідно до якого її можна розглядати як відхилення розподілу доходів або витрат споживання серед фізичних осіб або домогосподарств у межах країни від абсолютно рівномірного їх значення.

Метою даного дослідження є підтвердження гіпотези про негативний вплив тінізації економіки на індикатори соціальної нерівності як у короткостроковій так і у середньостроковій перспективах. До індикаторів соціального розвитку країни нами віднесено індекс Джині, коефіцієнт співвідношення середнього доходу 10% найбагатших до 10% найбідніших верств населення, співвідношення середнього доходу 20% найбагатших до 20% найбідніших, Індекс людського розвитку.

Тестування гіпотези щодо наявності зв'язку проводиться за допомогою VAR / VEC моделі. Вибір моделей залежить від характеристики індикаторів (стаціонарність, коінтегрованість):

1) У випадку нестаціонарності та не коінтегрованості показників буде використана VAR модель перших різниць;

2) За умови нестаціонарності та коінтегрованості показників буде використана векторна модель корекції помилок (модель VEC);

3) Якщо всі показники стаціонарні буде застосовано VAR модель наступного вигляду:

$$y_t = a_0 + \sum_{m=1}^{p} A_m y_{t-m} + \sum_{n=0}^{q} B_n x_{t-n} + \varepsilon_t \qquad (3.5)$$

Інформаційною базою для розрахунків слугують дані Міжнародного валютного фонду, отримані на основі розрахунків Л. Медіни та Ф. Шнайдера, дані ОЕСР та Світового банку.

На першому етапі проведемо статичний аналіз показників, що характеризує рівень їх стабільності, а саме – стандартного відхилення, коефіцієнта варіації, максимального та мінімального їх значення. Результати розрахунків наведені в табл. 3.8, свідчать про значну варіативність аналізованих показників по рокам та значний ступінь їх мінливості.

Таблиця 3.8 – Описова статистика змінних за період з 2005 по 2018 рр.

Група	Індикатор	Значення	Станд. відхил	Максимальне значення	Мінімальне значення
Країни з рівнем тіньової економіки 0-10 %	H0	0.8275	0.0046291	0.82	0.83
	IN200	5.697692	0.0870971	5.58	5.83
	IN100	4.340769	0.2343239	3.82	4.52
	DG0	32.5675	1.054965	31.2	34.58
	SE0	8.663077	0.7133183	7.75	9.83
Країни з рівнем тіньової економіки 10-20%	H10	0.79875	0.0099103	0.78	0.81
	IN2010	4.59	0.1410082	4.41	4.91
	IN1010	3.666154	0.0888386	3.4	3.77
	DG10	30.54201	0.611261	29.41	31.26
	SE10	13.79	0.7961157	13.02	15.39
Країни з рівнем тіньової економіки 20-30%	H20	0.7475	0.010351	0.76	0.73
	IN2020	5.77	0.3021865	5	6.15
	IN1020	4.668462	0.1352064	4.48	4.88
	DG20	34.17459	0.4961968	33.42	34.8
	SE20	23.36846	1.216647	21.62	25.41
Країни з рівнем тіньової економіки 30-40%	H30	0.66775	0.0187197	0.64	0.691
	IN2030	12.46423	0.4944561	11.72	13.2
	IN1030	10.46423	0.4944561	9.72	11.2
	DG30	31.92143	0.8087773	30.8	33.35
	SE30	50.45964	3.133153	46.30927	55.995

Показник стандартного відхилення аналізованих країн, характеризується суттєвими розмахом. Найбільшою мінливістю характеризуються показники для країн з рівнем тінізації більше 30%. Якщо для країн з рівнем тінізації до 10% розмах варіації індексу людського розвитку складає 0,0046, то для з найвищим рівнем тіньової економіки його значення становить 0,018, що майже в три рази перевищує попереднє значення. Аналогічна ситуація простежується і за рештою індикаторів соціального розвитку. Найвищий розмах варіації мають рівень тіньової економіки та індекс Джині – 3,13 та 0,5 відповідно.

Проведений за допомогою методу множинної регресії кореляційний аналіз показників засвідчив наявність впливу тінізації економіки на індикатори соціального розвитку в розрізі груп країн. Більшість отриманих результатів є статистично значущими на рівні 0,1%. Практично для всіх країн не підтвердився зв'язок між рівнем тінізації економіки та індексом Джині. В той же час, майже для всіх груп встановлено статистично значущий зв'язок

між рівнем тінізації та Індексом людського розвитку. Результати розрахунків наведені в табл. 3.9.

Таблиця 3.9 – Коефіцієнти множинної регресії (OLS) для рівня тіньової економіки та показників соціальної нерівності в країнах Європи

	HDI	IN20	IN10	DG
0-10	-4.058174 (4.344109)	2.943048* (1.348477)	0.913874* (0.3361108)	0.0156895 (0.7376207)
cons	-3.25767** (0.8229164)	-7.56996** (2.346371)	-3.789497*** (0.4932852)	-2.431589* (0.8279568)
10-20	-2.754574** (0.6312634)	1.145244* (0.4400251)	0.9681602 (0.6186238)	-0.021955 (0.8141087)
cons	-2.621488*** (0.1420812)	-3.727442*** (0.6704797)	-3.240226** (0.8036432)	-2.008774 (0.9662717)
20-30	-2.800827** (0.6668371)	-.6746249** (0.2057948)	-0.3525456 (0.5304645)	-0.6759321 (1.029482)
cons	-2.288353*** (0.1943133)	-.2735224 (0.3605776)	-0.911952 (0.8172833)	-2.181309 (1.106264)
30-40	-1.47924** (0.2826594)	1.501344*** (0.1196806)	1.25941*** (0.1006663)	1.603194* (0.5452747)
cons	-1.319279*** (0.1144879)	-4.472356*** (0.301885)	-3.641509*** (0.2363011)	1.142803* (0.6220718)
*p<.05 ** p<.01 ***p<.001. В дужках зазначені стандартні помилки				

Для побудови моделі, що відображає залежність показників соціального розвитку країни від рівня тінізації її економіки за допомогою тесту Дікі-Фулера проведемо перевірку всіх часових рядів на стаціонарність (табл. 3.10). Як свідчать результати розрахунків більшість показників є нестаціонарними. Абсолютна величина розрахункового значення менша критичного значення при рівнях значущості 1%, 5% та 10%.

Так, наприклад, значення t-статистики для тесту Діккі-Фуллера для групи країн з рівнем тіньової економіки менше 10% становить 0,105, що менше критичного значення для вибірки 25 (-2,66) і вказує на нестаціонарність аналізованих даних. Подібні результати були отримані для всіх груп країн та показників. Для HDI0, IN200, DG0, HDI10, IN2010, DG10, HDI20, IN2020, IN1020, DG20 отримані значення перевищують критичні. Результати тестів Піррона-Перрона дозволяють нам відкинути нульову гіпотезу одиничного кореня щодо стаціонарності всіх показників у всіх групах країн на рівні 10% значущості.

Таблиця 3.10 – Результати перевірки групи даних на стаціонарність за тестом Дікі–Фулера

Група	Індикатор	ADF Test Statistics*			Philips Perron Test Statistics		
		Prob.	lag	Test statistic	Prob.	lag	Test statistic
0-10	HDI0	0.0104	0	-3.416**	0.0104	0	-3.416**
	IN200	0.0741	2	-2.700**	0.7133	0	-1.104
	IN100	0.9664	0	0.105	0.9664	0	0.105
	DG0	0.0001	0	-4.634***	0.0001	0	-4.634***
	SE0	0.4215	4	-1.719	0.4945	0	-1.578
10-20	HDI10	0.0078	1	-3.508**	0.0423	1	-2.927*
	IN2010	0.0859	0	-2.635*	0.0468	1	-2.887*
	IN1010	0.9839	0	0.470	0.9839	0	0.470
	DG10	0.0285	0	-3.075**	0.0200	3	-3.200**
	SE10	0.1508	0	-2.369	0.1403	1	-2.405
20-30	HDI20	0.0002	2	-4.478***	0.0325	5	-3.027**
	IN2020	0.0008	0	-4.142***	0.0008	0	-4.142***
	IN1020	0.0165	1	-3.266**	0.4250	3	-1.712
	DG20	0.0110	3	-3.400**	0.3806	5	-1.800
	SE20	0.2305	0	-2.136	0.2305	0	-2.136
30-40	HDI30	0.7210	0	-1.085	0.0104	0	-1.085
	IN2030	0.8700	4	-0.604	0.9107	0	-0.397
	IN1030	0.9138	0	-0.377	0.9169	2	-0.358
	DG30	0.3970	4	-1.767	0.4227	0	-1.716
	SE30	0.6191	4	-1.322	0.7598	1	-0.982

Для більшості показників значення p-value (імовірність) не дозволяють відкинути нульову гіпотезу щодо наявності одиничного кореня в часовому ряді. Абсолютна величина розрахункового значення τ-статистики в перших різницях перевищує критичні значення для рівня значущості 1 %, 5 % та 10 %. Значення p-value для всіх аналізованих показників менше 10 %, що дозволяє нам відхилити нульову гіпотезу щодо нестаціонарності перших різниць рядів даних із мінімальною імовірністю помилитися (майже в 0 % випадків зі 100 %). Таким чином, ряд у перших різницях є стаціонарним та має порядок інтеграції 1.

На наступному етапі з метою вибору моделі, що найбільш точно описує зв'язок тінізації економіки з показниками соціального розвитку країни проведемо перевірку гіпотези про коінтегрованість рядів даних. Коінтеграція між рядами була перевірена за допомогою тестів Йогансена. Ця процедура полягає у тестуванні гіпотези про коінтеграцію показників від рангу 0 до рангу k-1. Якщо гіпотеза не відхиляється для рангу 0, то ранг вважається нульовим

(відсутність спільної інтеграції). І так далі до k-1. В останньому випадку альтернативною гіпотезою є не коінтеграція оригінальної серії. Якщо отримане значення перевищує 5% критичне значення, це дозволяє нам прийняти альтернативну гіпотезу про коінтеграцію даних. У моделях припускається наявність константи та відсутність тренду в коінтеграційному співвідношенні.

Таблиця 3.11 – Результати перевірки перших різниць рядів даних на стаціонарність за тестом Дікі–Фулера

Група	Індикатор	ADF Test Statistics		
		Prob.	lag	Test statistic
0-10	HDI	0.0104	0	-3.416**
	IN20	0.0081	0	-3.496**
	IN10	0.0266	0	-3.099**
	DG	0.0001	0	-4.634***
	SE	0.005	0	-4.253***
10-20	HDI	0.0078	1	-3.508**
	IN20	0.0859	0	-2.635*
	IN10	0.9839	0	0.470
	DG	0.0285	0	-3.075**
	SE	0.0014	1	-4.006***
20-30	HDI	0.0002	2	-4.478***
	IN20	0.0008	0	-4.142***
	IN10	0.0492	1	-2.868*
	DG	0.0110	3	-3.400**
	SE	0.0025	0	-3.844***
30-40	HDI	0.0302	0	-3.053**
	IN20	0.0439	1	-2.913*
	IN10	0.0459	1	-2.895*
	DG	0.0000	1	-5.042***
	SE	0.0433	1	-2.918*

Для всіх груп аналізованих країн отримані значення для нульового рангу перевищують критичні значення, що дозволяє нам прийняти гіпотезу про коінтеграцію аналізованих рядів даних. Наприклад, для країн із рівнем тіньової економіки менше 10% ВВП значення статистики для IN20 становить 22,91 і перевищує 5% (15,41) та 1% критичного значення (20,04), для ІРЛ це 33,76, для ДГ - 17,81. Водночас ранг 1 менший за 5% критичне значення для DG0 для країн із рівнем тіньової економіки менше 10%, 20-30%.

Таблиця 3.12 – Тест Йохансена на коінтеграцію

	Ранг	5% критичне значення	1% критичне значення	Trace statistic			
				HDI	IN20	IN10	DG
0-10	0	15.41	20.04	33.7582	22.9130	20.3813	17.8120
	1	3.76	6.65	9.7638	9.7638	7.9099	0.8482
10-20	0	15.41	20.04	30.0722	37.0565	15.7717	12.2981
	1	3.76	6.65	9.4941	8.5321	4.8302	5.6012
20-30	0	15.41	20.04	16.5710	36.4055	15.5623	16.3661
	1	3.76	6.65	1.9361	12.4537	1.8800	2.6640
30-40	0	15.41	20.04	15.9277	27.7348	27.5639	18.1221
	1	3.76	6.65	1.6979	8.4290	8.3708	7.5471

Стаціонарність перших різниць рядів даних та їх коінтегрованість дозволяють зробити висновок про доцільність застосування VAR моделі для формалізації зв’язку між рівнем тінізації економіки та показниками соціального розвитку країн.

Коінтеграція даних дозволяє зробити висновок про наявність взаємозв’язку між ними. Наступним етапом побудови моделі залежності між показниками є визначення часового лагу через який даний вплив є максимальний. З цією метою проведемо тест на максимальний лаг та визначення оптимальної структури лагів для VAR моделі.

Таблиця 3.13 – Результати визначення максимального лагу впливу тінізації економіки на показники соціального розвитку для країн з рівнем тінізації від 0 до 20% ВВП

lag	LL	LR	df	p	FPE	AIC	HQOC	SBIC
dH0, dSE0, dIN100, dIN200, dDG0								
0	99.6299		25		1.3e-18	-27.0371	-27.5146	-27.0758
1	.	.	25		-1.6e-91*	.	.	.
2	1327.26	.	25		.	-369.216	-372.559	-369.486
3	1320.94	-12.638	25		.	-367.41	-370.753	-367.681
4	1324.97	8.062	25	0.999	.	-368.562	-371.905	-368.833
5	1338.39	26.843	25	0.364	.	-372.397	-375.74	-372.667
6	1347.36	17.945	25	0.845	.	-374.96*	-378.303*	-375.231*
dH10, dSE10, dIN1010, dIN2010, dDG10								
0	103.936		25		3.7e-19	-28.2675	-28.745	-28.3061
1	670.761	1133.6	25	0.000	1.5e-84*	-183.075	-185.94	-183.306
2	1334.52	1327.5*	25	0.000	.	-371.292	-374.635	-371.562
3	1340.67	12.292	25	0.984	.	-373.048	-376.391	-373.318
4	1332.46	-16.423	25	.	.	-370.702	-374.045	-370.972
5	1341.75	18.586	25	0.817	.	-373.357*	-376.699*	-373.627*
6	1339.74	-4.0129	25	.	.	-372.783	-376.126	-373.054

Наведені в табл. 3.13 результати, засвідчили, що для країн з рівнем тінізації від 10 до 20% максимальним є лаг у 5 років, від 20 до 40% максимальним є лаг у 3 роки, від 0 до 10% – у 6 років. VAR модель з даними лагами має найкращі значення за критеріями Акайке, Акайке, Ханнана-Квіна, Шварца Байєса серед інших розглянутих специфікацій моделі.

Після визначення кількості лагів та коінтеграційних співвідношень була побудована VAR модель, що описує і підтверджує існування зв'язку рівня тінізації економіки та показників соціального розвитку країн.

Функціонально модель являє собою залежність значень різниць показника тінізації економіки від лагових різниць значень як цього ж показника, так й інших параметрів, і може бути записана у такому вигляді:

$$D(SE) = f(D(SE(L)), D(H(L)), D(IN10(L)), D(IN20(L)), D(DG(L)))$$

де, D (*SE*) – значення різниць ряду рівня тінізації економіки;

D (*SE* (L)) – значення лагових різниць ряду рівня тінізації економіки;

D (*H* (L)) – значення лагових різниць ряду показника Індексу людського розвитку;

D (*IN10* (L)) – значення лагових різниць ряду коефіцієнта співвідношення середнього доходу 10% найбагатших до 10% найбідніших верств населення;

D (*IN20* (L)) – значення лагових різниць ряду коефіцієнта співвідношення середнього доходу 20% найбагатших до 20% найбідніших;

D (*DG* (L)) – значення лагових різниць ряду індексу Джині.

Усі змінні моделі ендогенні, екзогенні змінні включені не були.

Для візуалізації результатів моделювання були побудовані графіки відгуків параметрів моделі на одиничні та акумульовані шоки тінізації економіки за умови, що інші параметри в цей час не змінюються. Графіки одиничних шоків наведені на рис. 3.4.

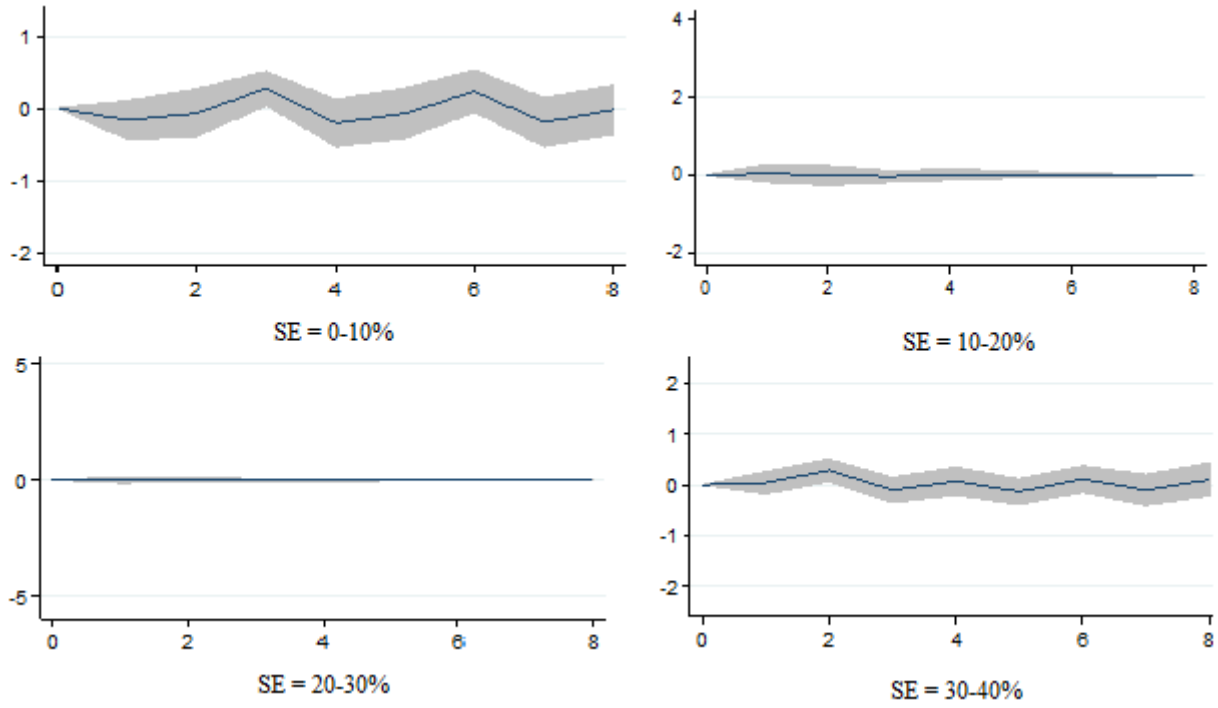

Рисунок 3.4 – Імпульсна функція відгуку Індексу Джині на шоки тінізації економіки для країн

Як свідчать результати моделювання, найбільш чутливими до зміни рівня тінізації економіки є показники соціального розвитку країн з рівнем тінізації 0-10%, та 30-40%. В той же час, для країн з рівнем тінізації 10-30% ВВП зміна рівня тінізації економіки практично не впливає на індекс Джині.

Перевірка за допомогою тестів Лагранжа, Ярка-Бера та умовної стабільності власних значень моделей на нормальність, автокореляцію, стабільність підтвердила достовірність отриманих результатів. На підставі результату випробування на стійкість базової VAR моделі стає очевидним, що за необхідності всі власні значення лежать всередині одиничного кола. Це означає, що побудована нами модель є динамічно стабільною.

Таким чином проведений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що соціальна складова є досить чутливою до зростання частки тіньового сектору в країні, в той час як і рівень соціального розвитку є одним із визначальних факторів на шляху переходу економічних суб'єктів в тінь.

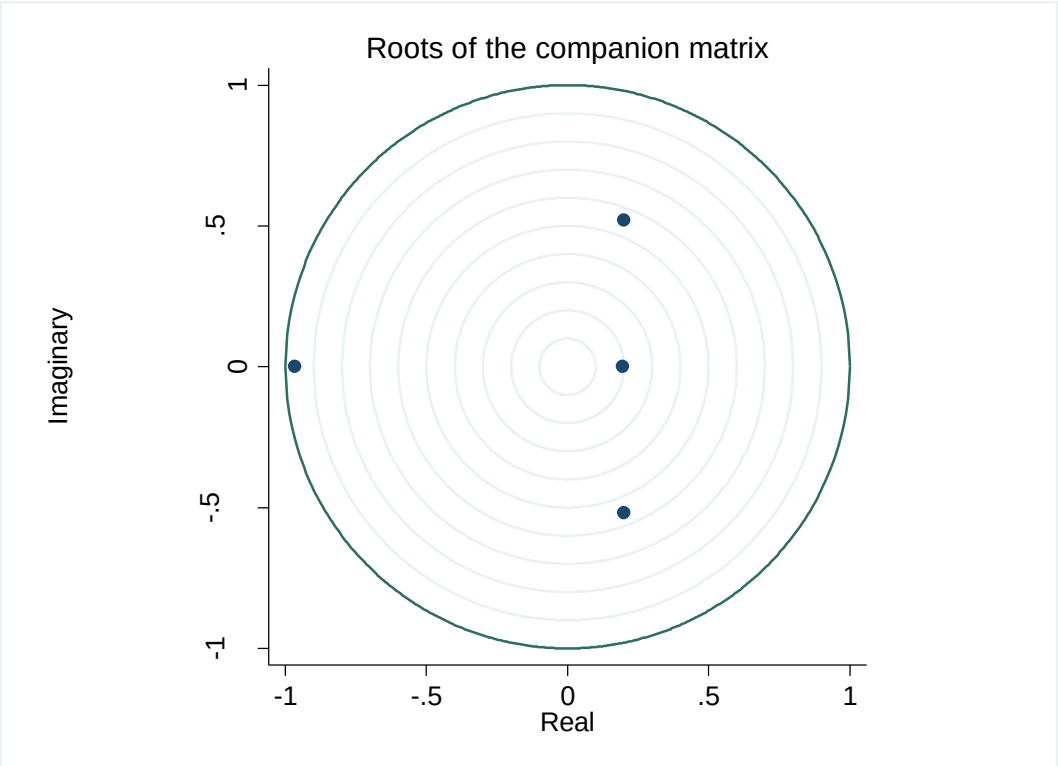

Рисунок 3.5 – Результати перевірки VAR моделі на достовірність за допомогою випробування моделі на стійкість власних значень

Здійснення тіньових фінансових операцій завдає значної шкоди соціальному розвитку держави, основними наслідками яких є: зниження фінансових можливостей державної влади до фінансування програм та заходів в сфері соціального захисту населення внаслідок скорочення обсягу податкових надходжень до бюджету; порушення права працівників на гідні умови праці та відсутність належного контролю за недотриманням трудової дисципліни при неофіційному працевлаштуванні; неможливість використання працівниками задіяними на тіньовому ринку праці пакету соціального захисту у випадку хвороби, нещасного випадку, безробіття, тощо; недотримання принципів рівності та справедливості оподаткування, оскільки неможливість виконання державою своїх функцій призводить до необхідності підвищення ставок податків, що лягає тягарем лише на офіційно працевлаштованих осіб; зниження достовірності процесів прогнозування економічного та соціального розвитку країни, ефективності реалізації програм розвитку держави.

ВИСНОВКИ

Тіньова економіка є невід'ємною частиною життя будь якої сучасної країни світу, і повністю позбутися прихованого сектору неможливо. Але в той же час неможна ігнорувати дану проблему, яка має критичні масштаби для економіки України та гальмує всі процеси державотворення і розвитку. Проблема тіньової економіки в Україні є значно глибшою ніж здається на перший погляд, і в поєднанні з повною недовірою до владних структур створює істотну загрозу. Нажаль, побороти повністю тіньову економіку неможливо але необхідно виконувати ряд заходів, які направлені на ліквідацію основних передумов тінізації економічних процесів з метою втримання рівня тінізації у керованих межах. Необхідно проводити перманентний аналіз економічного сектору країни для актуалізації чинників виникнення тіньових схем та оперативно реагувати на них.

Державна політика детінізації економіки України потребує розробки та застосування набору інструментів, оцінки впливу (соціального та економічного ефектів) на реальний і фінансовий сектори економіки, стимулювання підприємницької активності. Важливим фактором успіху в детінізації є політична підтримка цього процесу, послідовність дій з реформування суспільства, уникнення популізму та покарання безвідповідальності посадовців, стимулювання зміни менталітету громадян у напрямку усвідомлення громадянської позиції та залученості до реформ.

У результаті проведеного дослідження були отримані наступні наукові та прикладні результати.

Досліджено групи учасників тіньових схем, що відображають найбільш загальну структуру фінансових потоків, частина яких може бути тіньовими, що проходять як всередині цих груп, так і між ними, оскільки межі між групами визначаються в деяких випадках досить умовно. Сформовано класифікацію тіньових схем відмивання доходів одержаних злочинним шляхом за низкою ознак та визначено місце та роль фінансових посередників

у них. Розроблено каталог тіньових схем на основі обґрунтування критеріїв класифікації та аналізу ключових параметрів нелегальної взаємодії фінансових посередників між собою та із суб'єктами реального сектору економіки.

Проранжовано найбільш поширені інноваційні фінансові технології (P2P-перекази, блокчейн, сервіси-міксери і т. д.) за ризиком їх впливу на розширення методів легалізації злочинних доходів. Розроблено класифікацію тіньових схем відмивання доходів одержаних злочинним шляхом за низкою ознак.

Сформовано базу даних показників, що дозволяють оцінити ймовірність участі фінансових посередників у тіньових операціях. Виділено групи загальноекономічних показників та специфічних показників фінансового посередництва, кожна з яких включає підгрупи показників прямого та опосередкованого впливу.

Досліджено показники, які характеризують ризики використання банківських груп у тіньових схемах. Отримані результати у подальшому можуть використовуватись для формування інтегральної оцінки потенційного ризику використання банківських груп у тіньових операціях, а також для покращення банківського нагляду.

На основі розрахунку інтегрального показника оцінки рівня ефективності системи фінансового моніторингу банківських установ встановлено, що дана система в Україні має середній рівень ефективності і потребує подальшого реформування. Доведено, що посилення держаного контролю у 2015 році, шляхом створення відповідної служби, мало позитивний вплив на показник ефективності системи.

Доведено, що соціальна складова є досить чутливою до зростання частки тіньового сектору в країні, в той час як і рівень соціального розвитку є одним із визначальних факторів на шляху переходу економічних суб'єктів в тінь.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Bappayo, A., Kirfi, Y.H. (2019). Newspaper Coverage of Women in Politics: A Content Analysis Of Daily Trust and Punch Newspapers. *SocioEconomic Challenges*, 3(2), 70-77. URL: http://doi .org/10.21272/sec.3(2).70-77.2019 (date of access: 20.11.2020).

2. Beck, Thorsten & Demirgüç-Kunt, Aslı. Ross Levine (2006) Bank supervision and corruption in lending. *Journal of Monetary Economics*, Volume 53, Issue 8, 2131-2163. https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2005.10.014 (date of access: 20.11.2020).

3. Bernard, A., Jensen, J. B., & Schott, P. (2006). *Transfer Pricing by U.S.-Based Multinational Firms*. URL: doi :10.3386/w12493 (date of access: 20.11.2020).

4. Besanko. D. & Kanatas. G. (2015) Credit Market Equilibrium with Bank Monitoring and Moral Hazard. *The Review of Financial Studies*, Volume 6, Issue 1, 213-232, https://doi.org/10.1093/rfs/6.1.213 (date of access: 20.11.2020).

5. Bilan, Y., Tiutiunyk, I., Lyeonov, S. and Vasylieva, T. (2020) Shadow economy and economic development: a panel cointegration and causality analysis, *International Journal of Economic Policy in Emerging Economies*, Vol. 14, No. 2, URL: doi : 10.1504/IJEPEE.2020.10029829 (date of access: 20.11.2020).

6. Bose, N., Capasso, S. and Andreas Wurm, M. The impact of banking development on the size of shadow economies, *Journal of Economic Studies*. 2012. Vol. 39 No. 6, P. 620-638.

7. Bouazizi, S.E. (2020). The Determinants of the Expansion of the Exchange Rate on the Black Market in the Maghreb. *Financial Markets, Institutions and Risks, 4*(1), 32-39. URL: http://doi .org/10.21272/fmir.4(1).32-39.2020 (date of access: 20.11.2020).

8. Boyko, A., & Roienko, V. (2014). Risk assessment of using insurance companies in suspicious transactions. *Economic Annals-XXI*, (11-12), 73-76.

9. Bozhenko V., Tiutiunyk I. Risks of shadow economy by economic agents: economic and social aspects. Inclusive Growth: basics, indicators and development priorities: monograph / edited by T. Vasilyeva, S. Lyeonov. Publishing House: Centre of Sociological Research, 2020. P. 103-135.

10. Brychko, M., Kuzmenko, O., Polách, J., & Olejarz, T. (2019). Trust cycle of the finance sector and its determinants: The case of Ukraine. *Journal of International Studies*, 12 (4), 300–324. https://doi.org/10.14254/2071-8330.2019/12-4/20 (date of access: 20.11.2020).

11. Bryl, Ł. (2020). Long-term Development of National Human Capital. Evidence from China and Poland. *Journal of Intercultural Management*, 12(3), 30–66. URL: doi :10.2478/joim-2020-0044 (date of access: 20.11.2020).

12. Bukhtiarova A., Hayriyan A. and Vynokurova N. (2018). Level ofshadow economy in Ukraine: reasons and ways to overcome. *Public and Municipal Finance*, 7(1), 6–11. URL: doi :10.21511/pmf.07(1).2018.01(date of access: 20.11.2020).

13. Bukhtiarova A., Semenog A., Razinkova M., Nebaba N. and Haber J.A. (2020). Assessment of financial monitoring efficiency in the banking system of Ukraine. *Banks and Bank Systems*, 15(1), 98-106. URL: doi :10.21511/bbs.15(1).2020.10 (date of access: 20.11.2020).

14. Çera, G., Meço, M., Çera, E., & Maloku, S. (2019). The effect of institutional constraints and business network on trust in government: An institutional perspective. *Administratie si Management Public*, 1 (33), 6–19. https://doi.org/10.24818/amp/2019.33-01 (date of access: 20.11.2020).

15. Chernykh, L., & Mityakov, S. (2017). Offshore schemes and tax evasion: The role of banks. *Journal of Financial Economics*, 126(3), 516–542. URL: doi :10.1016/j.jfineco.2017.09.004 (date of access: 20.11.2020).

16. Civljak, K. (2019). Choice Under Uncertainty: The Settlement Decisions of Serbian Self-Initiated Expatriates in the United States. *Journal of Intercultural Management*, 11(1), 47–79. URL: doi :10.2478/joim-2019-0003 (date of access: 20.11.2020).

17. Cong, H., & Chen, Y. (2018). Effect of Confidence Shock on an Economy with a Shadow Banking System: Analysis Based on Dynamic Stochastic General

Equilibrium Model. *Theoretical Economics Letters*, 08(15), 3285–3300. URL: doi :10.4236/tel.2018.815203 (date of access: 20.11.2020).

18. Dewi, V., Febrian, E., Effendi, N., & Anwar, M. (2020). Does Financial Perception Mediating the Financial Literacy on Financial Behavior? A Study of Academic Community in Central Java Island, Indonesia. *Montenegrin Journal of Economics*, 16(2), 33–48. URL: doi :10.14254/1800-5845/2020.16-2.3 (date of access: 20.11.2020).

19. Doing Business. *World Bank*. URL: https://databank.worldbank.org/source/doing-business (date of access: 20.11.2020).

20. Economic Fitness 2. *World Bank*. URL: https://databank.worldbank.org/source/economic-fitness-2 (date of access: 20.11.2020).

21. Economic Fitness. *World Bank*. URL: https://databank.worldbank.org/source/economic-fitness (date of access: 20.11.2020).

22. Environment Social and Governance (ESG) Data. *World Bank*. URL: https://databank.worldbank.org/source/environment-social-and-governance-(esg)-data (date of access: 20.11.2020).

23. FEACO. Survey of the European Management Consultancy 2014/2015. URL: http://www.feaco.org/sites/default/files/sitepagefiles/Feaco%20Survey%202014-2015.pdf (date of access: 20.11.2020).

24. FEACO. Survey of the European Management Consultancy 2018/2019. URL: http://www.feaco.org/sites/default/files/sitepagefiles/Feaco.Survey%202018-2019.pdf (date of access: 20.11.2020).

25. Feige E. A new perspective on macroeconomic phenomena: the Theory and measurement of the unabsorbed sector in the US economy. Causes, 1980. 136 p.

26. FinTech Report 2019. Statista Digital Market Outlook – Market Report. Statista. 2019. 86 p. URL: https://www.statista.com/study/45600/statista-report-fintech/ (date of access: 20.11.2020).

27. Gavurova, B., Kubak, M., Huculova, E., Popadakova, D., & Bilan, S. (2019). Financial literacy and rationality of youth in Slovakia. *Transformations in Business & Economics*, 18 (3), 43–53.

28. Global Financial Development. *World Bank*. URL: https://databank.worldbank.org/source/global-financial-development (date of access: 20.11.2020).

29. Global FinTech Adoption Index 2019. Ernst&Young. 2019. 43 p. URL: https://fintechauscensus.ey.com/2019/Documents/ey-global-fintech-adoption-index-2019.pdf (date of access: 20.11.2020).

30. Illicit Financial Flows to and from Developing Countries: 2005-2014. Global Financial Integrity. 2017. URL: http://www.gfintegrity.org/wp-content/uploads/2017/05/GFI-IFF-Report-2016_final.pdf (date of access: 20.11.2020).

31. Implications of fintech developments for banks and bank supervisors. Basel Committee on Banking Supervision. Bank for International Settlements. 2018. 49 p.

32. International standards on combating money laundering and the financing of terrorism & proliferation: The FATF Recommendations, adopted on 16 February 2012. Financial Action Task Force. URL: http://www.fatf-gafi.org (date of access: 20.11.2020).

33. Jacolin L., Massil J. K., Noah A. Informal Sector and Mobile Financial Services in Developing Countries: Does Financial Innovation Matter? Banque de France. *Working Paper*. 2019. #721. 26 p. URL: https://publications.banque-france.fr/sites/default/files/medias/documents/wp721. pdf (date of access: 20.11.2020).

34. Jobs. *World Bank*. URL: https://databank.worldbank.org/source/jobs (date of access: 20.11.2020).

35. Johannesen, N., & Pirttilä, J. (2016). Capital flight and development: An overview of concepts, methods, and data sources. *WIDER Working Paper*. URL: doi :10.35188/unu-wider/2016/138-3 (date of access: 20.11.2020).

36. Johnson S., Kaufmann D., Pablo Z. Corruption, public finances and the unofficial economy. 1998. The World Bank, discussion paper.

37. Kar, D. (2010). The Drivers and Dynamics of Illicit Financial Flows from India: 1948-2008. *SSRN Electronic Journal*. URL: doi :10.2139/ssrn.2333086 (date of access: 20.11.2020).

38. Kar, D., & Cartwright-Smith, D. (2009). Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2002-2006. *SSRN Electronic Journal*. URL: doi :10.2139/ssrn.1341946 (date of access: 20.11.2020).

39. Kar, D., & Freitas, S. (2013). Russia: Illicit Financial Flows and the Role of the Underground Economy. *SSRN Electronic Journal*. URL: doi :10.2139/ssrn.2335008 (date of access: 20.11.2020).

40. Katrechka, A., Dahlberg, S. (2014). The effect of the shadow economy on social development. A comparative study on advanced and least developed countries. Thesis (Master). University of Gothenburg.

41. Kibritçioglu, A. (2003) Monitoring Banking Sector Fragility. The Arab Bank reviews. Vol. 5, No. 2. 51-66. URL: https://www.researchgate. net/profile/Asli_Demirguc-Kunt/publication/233568340_Monitoring_Banking _Sector_Fragility/links/00b4952a7d61eaa39d000000/Monitoring-Banking-Sector-Fragility.pdf (date of access: 20.11.2020).

42. Kim, B. Y. (2005). Poverty and Informal Economy Participation: Evidence from Romania. *The Economics of Transition*, Vol. 13(1), pp. 163-185.

43. Kolodiziev, O., Chmutova, I. and Lesik, V. (2018). Use of causal analysis to improve the monitoring of the banking system stability. *Banks and Bank Systems*, 13(2), 62-76. http://dx.doi.org/10.21511/bbs.13(2).2018.06 (date of access: 20.11.2020).

44. Korystin, O. Ye., Baranovskyy, O. I. and Herasymenko, L. V. (2008) Economic security. Kyiv: KNUVS. 400 p.

45. Krishnan, C.., Ritchken P. H., Thomson, J. B. (2005) Monitoring and Controlling Bank Risk: Does Risky Debt Help? https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2005.00732.x (date of access: 20.11.2020).

46. Levchenko, V., Boyko, A., Bozhenko, V., & Mynenko, S. (2019). Money laundering risk in developing and transitive economies: analysis of cyclic

component of time series. *Business: Theory and Practice*, 20(0), 492–508. URL: doi :10.3846/btp.2019.46 (date of access: 20.11.2020).

47. Lyeonov S., Bilan Y., Tiutiunyk I., K. Kolasińska-Morawska. Public Policy Efficiency of Unshadowing Economic Activity of Businesses. Proceedings of the *34th International Business Information Management Association Conference, IBIMA 2020: Education Excellence and Innovation Management through Vision 2020*, 2020. URL: https://ibima.org/accepted-paper/public-policy-efficiency-of-unshadowing-economic-activity-of-businesses/ (date of access: 20.11.2020).

48. Mastercard: дослідження користування цифровими сервісами в Україні. Mastercard. 2019. URL: https://reklamaster.com/wp-content/uploads /2019/06/Digitalization_infographics_UA.pdf (дата звернення 20.11.2020).

49. Medina L., F. Schneider. Shadow economies around the world: what did we learn over the last 20 years? IMF Working Papers. 2018. WP/18/17(date of access: 20.11.2020).

50. Medina L., Schneider F. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? *IMF Working Paper*. WP/18/17. 2017. 76 p.

51. Medina, L., & Schneider, F. (2018). Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? *IMF Working Papers*, 18(17), 1. URL: doi :10.5089/9781484338636.001 (date of access: 20.11.2020).

52. Medina, L., Schneider, F. (2018). Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? IMF Working Paper WP/18/17. International Monetary Fund.

53. Moreira, A., & Savov, A. (2017). The Macroeconomics of Shadow Banking. *The Journal of Finance*, 72(6), 2381–2432. URL: doi :10.1111/jofi.12540 (date of access: 20.11.2020).

54. Moskalenko, N. V. (2008) Problems of financial monitoring in the banking sector. *European vector of economic development*, 1(4), 66-71.

55. Musaeva, K. M. (2017). Impact of the shadow activity on social and economic relationships, income level and welfare of the population. *Social Behavior Research and Practice Open Journal,* Vol. 2(1), pp. 27-32.

56. Mynenko L., Savchenko T. Enhanced efficiency of consolidated supervision based on diagnosis of business models of banking groups. *Financial and credit activities: problems of theory and practice*. 2018. №4 (27). P. 41-48.

57. Naheem, M. A. (2018). Illicit financial flows: HSBC case study. *Journal of Money Laundering Control*, 21(2), 231–246. URL: doi :10.1108/jmlc-08-2015-0036 (date of access: 20.11.2020).

58. Nguyen, T. A., & Luong, T. T. (2020). Corruption, Shadow Economy And Economic Growth: Evidence From Emerging And Developing Asian Economies. *Montenegrin Journal of Economics*, 16(4), 85–96. URL: doi :10.14254/1800-5845/2020.16-4.7 (date of access: 20.11.2020).

59. Official web-site of KPMG URL: https://home.kpmg/ua/uk/home/services/advisory.html (date of access: 20.11.2020).

60. Official website of the Databank. URL: https://databank.worldbank .org/source/world-development-indicators# (date of access: 20.11.2020).

61. Official web-site of the Deloitte URL: https://www2. deloitte.com/ua/uk/services/consulting.html?icid=top_consulting (date of access: 20.11.2020).

62. Official web-site of the Ernst & Young. URL: https://www.ey. com/uk_ua (date of access: 20.11.2020).

63. Official website of the European Bank for Reconstruction and Development. URL: https://www.ebrd.com/home (date of access: 20.11.2020).

64. Official website of the OECD. URL: https://stats.oecd.org/Index.aspx? DataSetCode=REVIRL# (date of access: 20.11.2020).

65. Official web-site of the PricewaterhouseCoopers. URL: https://www.pwc.com/ua/uk/about.html (date of access: 20.11.2020).

66. Oláh, J., Yusmar, A. H., Máté, D., Novotny, Á., Popp, J., Lakner, Z., & Kovács, S. (2019). A trust approach to the financial performance of information and communications technology enterprises. *Polish Journal of Management Studies*, 19 (1), 283–343. https://doi.org/10.17512/pjms.2019.19.1.22 (date of access: 20.11.2020).

67. Perez, M. F., Brada, J. C., & Drabek, Z. (2012). Illicit money flows as motives for FDI. *Journal of Comparative Economics*, 40(1), 108–126. URL: doi :10.1016/j.jce.2011.03.007 (date of access: 20.11.2020).

68. Pershyn, V. H. (2016) Financial monitoring as an organizational and legal phenomenon: essence and principles. *Comparative analytical law,* 5, 216-218. URL: http://www.pap.in.ua/5_2016/65.pdf (date of access: 20.11.2020).

69. Petrushenko, Y., Kozarezenko, L., Glinska-Newes, A., Tokarenko, M., & But, M. (2018). The opportunities of engaging FinTech companies into the system of cross-border money transfers in Ukraine. *Investment Management and Financial Innovations*, 15(4), 332–344. URL: doi :10.21511/imfi.15(4).2018.27 (date of access: 20.11.2020).

70. Plantin, G. (2014). Shadow Banking and Bank Capital Regulation. *Review of Financial Studies*, 28(1), 146–175. URL: doi :10.1093/rfs/hhu055 (date of access: 20.11.2020).

71. POS-термінали в Україні: проблеми й альтернативи. *Finance.ua*. 2020. 11 лютого. URL: https://news.finance.ua/ua/news/-/465041/pos-terminaly-v-ukrayini-problemy-j-alternatyvy (дата звернення 20.11.2020).

72. Poverty and Equity. *World Bank*. URL: https://databank.worldbank.org/source/poverty-and-equity (date of access: 20.11.2020).

73. Press releases and reports shadow economies in Ukraine. Results of the 2019 survey. Kyiv International Institute of Sociology. URL: http://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=897&page=1 (date of access: 20.11.2020).

74. QR Code Statistics 2020: Up-To-Date Numbers On Global QR Code Usage. Scanova Blog. 2020. URL: https://scanova.io/blog/qr-code-statistics/ (дата звернення 20.11.2020).

75. Range of practice in the regulation and supervision of institutions relevant to financial inclusion. *Basel Committee on Banking Supervision*. URL: http://www.bis.org/bcbs/publ/d310.htm (date of access: 20.11.2020).

76. Rao, S. (2013). Relationship between illicit economic activity and illicit financial flows. *GSDRC Helpdesk Research Report 1019*. Birmingham, UK:

GSDRC, University of Birmingham. URL: http://www. gsdrc. org/go/display &type= Help desk &id= 1019 (date of access: 20.11.2020).

77. Reducing the Shadow Economy through Electronic Payments. Ernst&Young. 2016. 73 p. URL: https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Report_Shadow_Economy/$FILE/REPORT_ShadowEconomy_FINAL_17.pdf (date of access: 20.11.2020).

78. Resilience rating of banks according to the results of 3 quarters of 2019. URL: https://index.minfin.com.ua/ (date of access: 20.11.2020).

79. Rosser, J. B., Rosser, M., Ahmed, V. E. (2003). Multiple Unofficial Economy Equilibria and Income Distribution Dynamics in Systemic Transition. *Journal of Post Keynesian Economics*, Vol. 25, pp. 425-447.

80. Sadigov M., Tiutiunyk I., Pokhylko S.. Assessment of Value Added Tax Gaps: Cross-Country Analysis. Proceedings of the *55th International Scientific Conference on Economic and Social Development.* Baku, 2020 (Web of Science)

81. Schneider F. Size and Development of the Shadow Economy in Germany, Austria and Other oecd-Countries. *Revue économique*. 2009. Vol. 60, no. 5. P. 1079. URL: https://doi.org/10.3917/reco.605.1079 (date of access: 18.11.2020).

82. Schneider F. The Size and Development of the Shadow Economies of 22 Transition and 21 OECD Countries. 2002. IZA Discussion Papers No. 514 URL: http://www.iza.org/publications/dps/ (date of access: 20.11.2020).

83. Schneider F., Buehn A. Shadow economy: Estimation methods, problems, results and open questions. *Open Economics*. 2018. №1. P. 1–29.

84. Schneider, F., Dominik, H. E. (2000). Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences. *Journal of Economic Literature*, Vol. 38(1), pp. 77–114.

85. Singh, M., & Pozsar, Z. (2011). The Nonbank-Bank Nexus and the Shadow Banking System. *IMF Working Papers*, 11(289), 1. URL: doi :10.5089/9781463927233.001 (date of access: 20.11.2020).

86. Skvarciany, V., & Jurevičienė, D. (2017). Factors affecting personal customers' trust in traditional banking: Case of the Baltics. *Journal of Business Economics and Management*, 18 (4), 636–649. https://doi.org/10.3846/16111699.2017.1345784 (date of access: 20.11.2020).

87. Smith, R. S. (2002). The Underground Economy: Guidance for Policy Makers? Canadian Tax Journal/Revue Fiscale Canadienne, Vol. 50, pp.1655–1661.

88. SoftPos. Official Page. URL: https://www.softpos.eu/#home (date of access: 20.11.2020).

89. Statistics on financial transaction reports received by the State Financial Monitoring Service of Ukraine during Q4 2018. URL: http://sdfm.gov.ua./content/file/Site_docs/2019/20190123/IVkv_2018ukr.pdf (date of access: 20.11.2020).

90. Tanzi V. The Underground Economy in the United States Abroad. Lexington, Mass: Lexington Books, 1982. 70 p.

91. The National Risk Assessment Report on preventing and countering legalization (laundering) of proceeds of crime and financing of terrorism URL: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/200/nra.pdf (date of access: 20.11.2020).

92. Tobias, A., Covitz, D., and Liang, N. (2015) Financial Stability Monitoring. *Annual Review of Financial Economics*, Vol. 7: 357-395. https://doi.org/10.1146/annurev-financial-111914-042008 (date of access: 20.11.2020).

93. Transparency International – the global coalition against corruption. *Глобальна коаліція проти корупції.* URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2019/results/ (date of access: 20.11.2020).

94. Trends in the shadow economy in Ukraine in 2018. Materials of the Department of Economic Strategy and Macroeconomic Forecasting of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. URL: http://www.me.gov.ua (date of access: 20.11.2020).

95. V. Kubatko, D. Bilous. The fight against corruption as one of the tools of the national economy de-shadowing. Scientific and Practical Conference, Sumy, November 3–4, 2020 / edited by Prof., Dr. Vasilyeva Tetyana. Sumy : Sumy State University, 2020. P. 308 – 311.

96. Walker, J. (1999). How Big is Global Money Laundering? *Journal of Money Laundering Control*, 3(1), 25–37. URL: doi :10.1108/eb027208 (date of access: 20.11.2020).

97. Walker, J., & Unger, B. (2009). Measuring Global Money Laundering: The Walker Gravity Model. *Review of Law & Economics*, 5(2). URL: doi :10.2202/1555-5879.1418 (date of access: 20.11.2020).

98. Wieland Ildikó, Kovács Levente, Savchenko Taras, Conceptual study of the difference between the money market and the capital market. *Financial Markets, Institutions and Risks*, Volume 4, Issue 1, 2020. P 2521-1242.

99. Williams, P. (2001). Crime, illicit markets, and money laundering. *Managing global issues: Lessons learned*, 106-150.

100. World Development Indicators. *World Bank*. URL: https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators (date of access: 20.11.2020).

101. World Economic Outlook Database. *International Monetary Fund*. URL: https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/ October (date of access: 20.11.2020).

102. Worldwide Governance Indicators. *World Bank*. URL: https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators (date of access: 20.11.2020).

103. Yarovenko, H. (2020). Evaluating the threat to national information security. *Problems and Perspectives in Management*, 18(3), 195–210. URL: doi :10.21511/ppm.18(3).2020.17 (date of access: 20.11.2020).

104. Yoshimori, M. (2019). Shadow Exchange Rates – Changing the Winds with Headwinds and Tailwinds. *SocioEconomic Challenges, 3*(2), 78-88. URL: http://doi .org/10.21272/sec.3(2).78-88.2019 (date of access: 20.11.2020).

105. Zdanowicz, J. S. (2009). Trade-Based Money Laundering and Terrorist Financing. *Review of Law & Economics*, 5(2). URL: doi :10.2202/1555-5879.1419 (date of access: 20.11.2020).

106. Zucman, G. (2013). The Missing Wealth of Nations: Are Europe and the U.S. net Debtors or net Creditors? *The Quarterly Journal of Economics*, 128(3), 1321–1364. URL: doi :10.1093/qje/qjt012 (date of access: 20.11.2020).

107. Актуальні методи і способи легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансування тероризму. Державна служба фінансового моніторингу України. К., 2012. 68 с.

108. Аналітичні дані щодо банківських груп / Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/supervision/registration/bankgroups (дата звернення 20.11.2020).

109. Баранов Р. О. Формування та реалізація державної політики запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом: дис. канд. наук з держ. управл., спец. : 25.00.02 – механізми державного управління / Баранов Р. О. ; Національна академія державного управління при Президентові України. – Київ, 2018. – 310 с.

110. Баранов С. О. Державне регулювання детінізаціції національної економіки: організаційно-правовий аспект : дис. канд. ек. наук : 25.00.02, 2018. 237 с.

111. Безготівкові розрахунки. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/payments/nocash (date of access: 20.11.2020).

112. Бочі А., Поворозник В. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання. Міжнародний центр перспективних досліджень. 2014. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/ t_novaekonom_kaukra_ni.pdf (дата звернення: 20.11.2020).

113. Бухтіарова А. Г., Відменко Ю. В., Гавриш Ю. С. (2020) Сучасні тенденції розширення схем відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом. *Проблеми системного підходу в економіці*. Випуск № 3(77)-2. С. 58-64.

114. Бухтіарова А.Г., Конашкова А.О. Аналіз міжнародного досвіду регулювання ринку фінансових технологій як основи запобігання поширення схем нелегальної взаємодії фінансових посередників. Проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України : збірник матеріалів V Всеукр. наук.-практ. on-line конференції : (м. Суми, 19–20 листопада 2020 р.) / ННІ БТ «УАБС» СумДУ. Суми : СумДУ, 2020.–С.277-280.

115. Важливо знати: схеми, типології, протидія. Академія фінансового моніторингу. URL: https://finmonitoring.in.ua/category/sxemi-tipologiyi/ (дата звернення 20.11.2020).

116. Варналій З. С. Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання: аналіт. огляд. Київ. Національна академія внутрішніх справ. 2017. 152 с.

117. Варналій З.С. Тіньова економіка сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія. К.: НІСД, 2006. 576 с.

118. Верстяк О. М. Етапи тінізації економіки України. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». 2017. № 2 (24). С. 76–79.

119. Вовчак О.Д., Крентовська Л.М. Функції фінансового посередництва України. Інноваційна економіка. 2013. № 5. С. 230 – 233.

120. Глотова А. Мобильные деньги сокращают теневую экономику. *Экономический разговор.* 2019. URL: https://econs.online/articles/ekonomika/mobilnye-dengi-sokraschaut-tenevyu-ekonomiku/ (дата звернення 20.11.2020).

121. Дослідження тіньової економіки в Україні. Офіційний сайт НБУ. 2020. URL: https://bank.gov.ua/news/all/doslidjennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuvaye-v-tini (дата звернення: 20.11.2020 р.).

122. Дослідження тіньової економіки в Україні: майже чверть ВВП - або 846 млрд гривень перебуває в тіні Національний банк України URL: https://bank.gov.ua/news/all/doslidjennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuvaye-v-tini (дата звернення: 20.11.2020 р.).

123. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. Київ: Знання, 2009. 647 с.

124. Жаліло А. Я., Гладких Д. М. Першочергові завдання щодо впровадження та поширення дистанційних розрахунків в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень. 2020. 9 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/rozrahunky-v-ukraini.pdf (дата звернення 20.11.2020).

125. Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Настільна книга слідчого: наук.- практ. видання для слідчих і дізнавачів К. : Вид. дім «Ін Юре», 2008. – С. 322–335.

126. Заверуха М. М. Системний аналіз суті та закономірностей функціонування тіньової економіки. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2015. 9 с.

127. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki (date of access: 20.11.2020).

128. Закон про «Спліт». *Chernivtsi law school*. URL: https://law.chnu.edu.ua/zakon-pro-split/ (дата звернення: 20.11.2020 р.).

129. Збірка матеріалів щодо представлення результатів Національної оцінки ризиків у сфері боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму. *Державна служба фінансового моніторингу України*. URL: https://fiu.gov.ua/pages/dijalnist/nacionalni-riziki/3261718-dokumenti/zbirka-materialiv-shhodo-predstavlennya-rezultativ-naczionalnoji-oczinki-rizikiv-u-sferi-borotbi-z-vidmivannyam-koshtiv-ta-finansuvannyam-terorizmu.html (дата звернення: 20.11.2020 р.).

130. Звіти про діяльність. *Державна служба фінансового моніторингу України*. URL: https://fiu.gov.ua/pages/dijalnist/funkcional/zviti-pro-diyalnist (дата звернення: 20.11.2020 р.).

131. Звіти про проведення національної оцінки ризиків. *Державна служба фінансового моніторингу України*. URL: https://fiu.gov.ua/pages/dijalnist/nacionalni-riziki/naczionalna-oczinka-rizikiv/zvit-pro-provedennya-naczionalnoji-oczinki-rizikiv.html (дата звернення: 20.11.2020 р.).

132. Зянько В. В. Тіньові доходи та шляхи їх зменшення в Україні. *Вісник Вінницького політехнічного інституту.* 2008. № 1. С. 92–93.

133. Індекс сприйняття корупції-2019. Офіційний сайт Transparency International URL: https://www.transparency.org/cpi2019?/news/feature/cpi-2019 (дата звернення: 20.11.2020 р.)..

134. Іонін Є. Є., Лаврик С. С. Сучасні тіньові схеми конвертаційних центрів: виявлення та попередження. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка» : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, вересень 2018. № 10(38). С. 60–67. URL: doi : 10.25264/2311-5149-2018-10(38)-60-67 (дата звернення 20.11.2020).

135. Капарчук В. А., Гобрусенко И. К. Роль финансовых посредников в легализации доходов, полученных преступным путем. *Interactive science*. 2017. 12 (22). С. 97–99.

136. Кіржецький Ю. І. Тіньова економіка та напрями її подолання в Україні : монографія /Ю. І. Кіржецький. Львів : Ліга-Прес, 2013. 170 с.

137. Книш М.Г. Методологічні підходи консалтингу: проектне, процесне, експертне консультування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку»*. 2008. № 567. С.193-198.

138. Кубатко В. В. Взаємозв’язок фінансових посередників із тіньовою діяльністю на різних етапах становлення національної економіки. Податково-інвестиційний механізм протидії тіньовому виведенню капіталу: монографія / за заг. ред. докт. екон. наук, проф. І. М. Кобушка. Суми: Сумський державний університет, 2020. С. 110-120.

139. Кузьменко О.В., Боженко В.В., Доценко Т.В. Кластеризація банківських установ щодо використання їх послуг для легалізації кримінальних доходів або фінансування тероризму. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 27. Частина 3. 2017. С 135-138.

140. Лєонов С., Бойко А., Боженко В., Лучко І. Роль та значення національної системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, у сучасних умовах розвитку фінансового ринку України.

Проблеми і перспективи економіки та управління : науковий журнал. Чернігів : ЧНТУ. 2018. № 3 (15). С. 137–144 с.

141. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 239 с.

142. Марченко О.С. Ціноутворення на консалтингові. Економіка: проблеми теорії та практики. 2008. 238 (V). С.1110–1119.

143. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України URL: https://www.me.gov.ua/ (дата звернення 20.11.2020).

144. Мордань Є. Ю. Давиденко Ю.С. Сутність банківських ризиків легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом у аспекті детінізації економіки України. Проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України : збірник матеріалів V Всеукр. наук.-практ. on-line конференції : (м. Суми, 19–20 листопада 2020 р.) / ННІ БТ «УАБС» СумДУ. Суми : СумДУ, 2020. С.51-54.

145. Мордань Є. Ю., Бухтіарова А. Г. Нелегальна взаємодія фінансових посередників: типові схеми. Податково-інвестиційний механізм протидії тіньовому виведенню капіталу : монографія / за заг. ред. докт. екон. наук, проф. І. М. Кобушка. Суми : Сумський державний університет, 2020. С. 121-136.

146. Морицан О.М., Морицан В.Ф., Стефанишин Б.М. Тіньова економіка та її роль в економіці України. *Вісник Прикарпатського університету. Економіка*. 2014. Вип. 10. С. 61–66.

147. Наказ Мінекономіки від 18.02.2009 № 123 «Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки» / Міністерство економіки України URL: https://www.me.gov.ua/LegislativeActs/Detail?lang=uk-UA&id=4bb297a0-c900-404f-8c6f-5f76f18b1503 (дата звернення: 20.11.2020 р.).

148. Нікітченко Є.О., Бухтіарова А.Г. Причини формування тіньової економіки України. *Вісник СумДУ. Серія Економіка*. № 2. 2020. С. 121-125.

149. Омельчук Н. Прием оплат на сайте: обзор лучших платежных партнеров. *PaySpace Magazine.* 2019. 22 листопада. URL: https://psm7.com/e-commerce/priem-platezhej-na-sajte-obzor-luchshix-platezhnyx-partnerov.html (дата звернення 20.11.2020).

150. Основні показники діяльності небанківських фінансових установ. *Національна комісія, що здійснює державне регулювання ринку фінансових послуг в Україні*. URL: https://www.nfp.gov.ua/ua/Osnovni-pokaznyky-diialnosti-nebankivskoi-finansovoi-ustanovy-na-osnovi-podanoi-neiu-zvitnosti.html (дата звернення: 20.11.2020 р.).

151. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 20.11.2020).

152. Офіційний сайт Державної служба фінансового моніторингу URL: https:// www.sdfm.gov.ua/ (дата звернення: 20.11.2020 р.).

153. Офіційний сайт Національного банку України URL: https://bank.gov.ua/ (дата звернення: 20.11.2020 р.).

154. Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг URL: https://www.nfp.gov.ua/.

155. Охріменко О. О., Кухарук А. Д. Міжнародний консалтинг : навч. посіб. Київ : НТУУ «КПІ», 2016. 184 с.

156. Пилипченко О. О. Тіньова економіка в Україні: причини, методи вимірювання та фактори негативної дії на економічну безпеку. *Економіка. Фінанси. Право*. 2016. № 9. С. 27–31.

157. Пічугіна Ю.В., Чорна А.В. Специфіка функціонування тіньової економіки ЄС. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 5. С. 71–74.

158. Побута М. В. Еволюція тіньової економіки в Україні. Економічний аналіз: зб. наук. праць. Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2013. Т. 14, №1. С. 127–133.

159. Приварникова І. Ю. Тіньова економіка України: причини, обсяги та шляхи її зменшення. *Економіка та підприємництво*. 2010. № 2. С. 163–167.

160. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон Україні від 06.12.2019 № 361-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20 (дата звернення: 20.11.2020 р.).

161. Про затвердження Правил формування та використання QR-коду для здійснення кредитових переказів. Постанова Правління Національного банку України. Проєкт. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/proekt_2020-04-06.pdf (дата звернення 20.11.2020).

162. Рейтинг мобільних додатків за березень 2020. *Marketing Media Review*. 2020. URL: https://mmr.ua/show/rejting-mobilnih-dodatkiv-za-berezen-2020 (дата звернення 20.11.2020).

163. Рекуненко І.І., Кобець Ж.О., Швидько І.О. Особливості формування та застосування системи фінансового моніторингу в Україні. *Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка.* № 1, 2020. С. 104-117.

164. Рєзнікова Н.А. Диверсифікація консалтингу в умовах глобалізації. *Стратегія розвитку України*. 2011. № 2. С. 168-176.

165. Рисін В. В., Корначук О. Ю. Ризики залучення банків до схем відмивання грошей. *Ефективна економіка*. 2020. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7853 (дата звернення 20.11.2020).

166. Роєнко В. В., Банки як структурні елементи в поширенні тіньових процесів в економіці. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2017. № 2. С 68-72.

167. Розподіл безготівкових операцій з використанням платіжних карток у 2019 році. НБУ. 2020. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/rozpodil-bezgotivkovih-operatsiy-z-vikoristannyam-platijnih-kartok-2019-rik (дата звернення 20.11.2020).

168. Рудан В. Я. Розвиток тіньового банкінгу та його вплив на управління ліквідністю банківських систем. Економічний аналіз : зб. наук. праць. Тернопільський національний економічний університет. 2015. Том 21. № 1. С. 193-204.

169. Савченко Т. Г., Ярошина А. П., Левенте Ковач. Фінансовий консалтинг як інструмент детінізації економічних відносин. Податково-інвестиційний механізм протидії тіньовому виведенню капіталу : монографія / за заг. ред. докт. екон. наук, проф. І. М. Кобушка. Суми : Сумський державний університет, 2020. С. 136 - 150.

а. Савченко Т.Г., Білик Ю.Л. Податковий контроль трансфертного ціноутворення в банках України. Проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України : збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної on-line конференції (м. Суми, 19–20 листопада 2020 р.) / ННІ БТ «УАБС» СумДУ. Суми : СумДУ, 2020. С. 28-32

170. Савченко Т.Г., Мартишко М.С. Інтегрована звітність як інструмент прозорого ведення бізнесу. Проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України : збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної on-line конференції (м. Суми, 19–20 листопада 2020 р.) / ННІ БТ «УАБС» СумДУ. Суми : СумДУ, 2020. С. 151-155

171. Самойленко Є. Г. Сутність та етапи еволюції тіньової економіки. Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. Т. 2, № 1 (5). С. 338–345.

172. Сахарова О. Б. Тіньова економіка як загроза національній безпеці України. *Наука і правоохоронна*. 2018. № 1. С. 295–302.

173. Сахарова О. Б. Тіньова економіка як підгрунтя економічної злочинності в Україні. *Наука і правоохоронна*. 2018. № 4. С. 197–206.

174. Семеног А. Ю. Аналіз світових рейтингів оцінки формування та розвитку цифрової економіки та місце України в них. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент».* 2020. №43. С. 38–43.

175. Семеног А. Ю., Бухтіарова А. Г. Вплив платіжних фінансових технологій на рівень тіньової економіки країни. *Вісник Одеського національного університету ім. Мечникова.* 2020. Т 25. Вип. 4(83). С. 103-110.

176. Скрипин В. «Приват24» в числах и не только: немного занятной статистики от «ПриватБанка» (+ ближайшие планы и новые разработки). *ITC*.

2019. 23 января. URL: https://itc.ua/news/privat24-v-chislah-i-ne-tolko-nemnogo-zanyatnoy-statistiki-ot-privatbanka-blizhayshie-planyi-i-novyie-razrabotki/ (дата звернення 20.11.2020).

177. Тенденції тіньової економіки в Україні у 2018 році. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki (дата звернення: 20.11.2020 р.).

178. Типові схеми відмивання коштів. Офіційний сайт Національного банку України. URL: https://finmon.bank.gov.ua/finmon/index.html#schem (дата звернення 20.11.2020).

179. Типологічне дослідження «Відмивання доходів від привласнення коштів і майна державних підприємств та інших суб'єктів, які фінансуються за рахунок державного та місцевих бюджетів». Державної служби фінансового моніторингу. К., 2017. 126 с.

180. Типологічне дослідження Державної служби фінансового моніторингу України за 2018 рік К., 2019. 70 с.

181. Типологічні дослідження Державної служби фінансового моніторингу України за 2016, 2015, 2014 роки К., 2017. 126 с.

182. Ткаченко А.В. Тіньова економіка та її вплив на економічну систему. *Бізнес Інформ*. 2012. № 10. С. 47–51.

183. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. Київ: АртЕк, 1995. 300 с.

184. Харламов П. Каса йде в онлайн: що являють собою програмні РРО. *Mind*. 2020. URL: https://mind.ua/publications/20208074-kasa-jde-v-onlajn-shcho-yavlyayut-soboyu-programni-rro (дата звернення 20.11.2020).

185. Чорна С. В., Татарко А. В. Показники оцінки ймовірності участі фінансових посередників у тіньових операціях. *Ефективна економіка*. 2020. № 11. С. 2307-2105.

186. Шматковська Т. О. & Тверда І. В. Тіньова економіка: дефініція, структура, причини виникнення та шляхи мінімізації. *Вісник Запорізького*

національного університету: збірник наукових праць. Економічні науки. 2014. №1(21). С. 177–185.

187. Щодо фінансових операції з ознаками: Лист НБУ від 26.05.2017 № 25-0008/37888. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v7888500-17 (дата звернення: 20.11.2020 р.).

188. Юринець В., Лондар С. Особливості функціонування тіньової економіки в Україні. *Економічний часопис*. 1999. № 11-12. С. 42–45.

189. Ярошина А.П., Савченко Т.Г. «Порівняльний аналіз аутсорсингу, аутстафінгу та консалтингу» Актуальні проблеми менеджменту, фінансів та публічного управління в сучасних глобалізаційних процесах: збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (19 березня 2020 р.). Ірпінь: Університет ДФС України, 2020. С. 164-166.

ДОДАТОК А

БАЗА ДАНИХ НЕЛЕГАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ

Таблиця А.1 – Структура бази даних, що характеризує ймовірність участі фінансових посередників у тіньових операціях

Група	Перелік показників	Джерело інформації	Напрямок застосування
Загальноекономічні показники прямого впливу	– Національні рахунки: чистий національний дохід, ВВП, валове формування капіталу, валовий внутрішній дохід, валове внутрішнє заощадження, валові національні витрати, валова додана вартість; – Гроші: широкі гроші, особисті грошові перекази та пов'язані показник; – Борг: претензії до центрального уряду, обслуговування боргу, запаси зовнішнього боргу, позики МО та кредити, чисте кредитування, державний та гарантованою державою борг, обслуговування боргу та суміжні показники; – Резерви: загальні резерви, загальні запаси; – Платіжний баланс: сальдо поточного рахунку, експорт товарів та послуг, зовнішній баланс товарів та послуг; – Мито та податки: митні та інші ввізні мита, податкові надходження; – Інвестиції: прямі іноземні інвестиції – чистий приплив, чистий відтік; – Фінансові потоки: чисті фінансові потоки, чистий первинний та вторинний дохід, чисті офіційні потоки від різних фондів МО, використання кредиту від МВФ; – Державна допомога: соціальні внески, субсидії та інші трансферти; – Зайнятість: співвідношення зайнятості та населення, заробітна плата, самозайняті, робоча сила	World Development Indicators – World Bank [100]	Вплив тінізації економіки на соціально-економічний розвиток країни
	Кількість бідних та розрив бідності	Poverty and Equity – World Bank [72]	Оцінка взаємозв'язку рівня життя населення та тіньової економіки
	Зайнятість населення, рівень участі робочої сили, безробіття	Jobs – World Bank [34]	Розрахунок неофіційного працевлашту-вання

Продовження табл. А.1

Група	Перелік показників	Джерело інформації	Напрямок застосування
	Показник та рейтинг економічної придатності	Economic Fitness / Economic Fitness 2 – World Bank [21, 20]	Порівняння економічної пристосовува-ності з ВВП для виявлення прихованої інформації про розвиток країни
	– Національні рахунки: ВВП у різних вимірах, коефіцієнт конверсії паритету купівельної спроможності, обсяг інвестицій; – Грошово-кредитна система: показники інфляції у різних вимірах; – Торгівля: обсяги імпорту та експорту товарів та послуг; – Люди: рівень безробіття, кількість населення; – Державні фінанси: доходи та витрати державного управління, чисте державне кредитування/запозичення, структурний баланс державного управління, валовий борг сектору державного управління; – Баланс платежів: залишок на поточному рахунку	World Economic Outlook Database – International Monetary Fund [101]	Аналіз економічного розвитку країни
Загальноекономічні показники опосередкованого впливу	Індекс розкриття інформації про бізнес, індекс споживчих цін, вартість процедур започаткування бізнесу, альтернативний коефіцієнт перерахунку dec, офіційний обмінний курс, індекс джині, інфляція, споживчі ціни, нова щільність бізнесу, індекс реального ефективного курсу, реальна процентна ставка, індекси глобального власного капіталу s&p, показники часу необхідного для ведення бізнесу	World Development Indicators – World Bank [100]	Зв'язок рівня тіньової економіки з індикаторами якості життя
	Коефіцієнти бідності різного рівня	Poverty and Equity – World Bank [72]	Розкриття інформації про рівень бідності
	Показники роботи з дозволами на будівництво, простоти ведення бізнесу, виконання контрактів, отримання кредиту, сплати податків, захист міноритарних інвесторів, реєстрації власності, вирішення питання неспроможності, відкриття бізнесу	Doing Business – World Bank [19]	Дослідження ступеню регулювання бізнесу
	Коефіцієнт вікової залежності, відсотковий розмір внутрішнього кредиту, індекси експортних обсягів	Jobs – World Bank [34]	Якісні індикатори при розрахунку неформальної зайнятості

Продовження табл. А.1

Група	Перелік показників	Джерело інформації	Напрямок застосування
	Контроль корупції, ефективність уряду, політична стабільність та відсутність насильства / тероризму, нормативна якість, верховенство права, індекс міцності законних прав, голос та підзвітність	Environment Social and Governance (ESG) Data – World Bank [22]	Врахування соціального середовища та управління в тіньовій сфері
	Глобальний індекс сприйняття корупції	TRANSPARENCY INTERNATIONAL [93]	Аналіз міжнародної прозорості щодо корупційних схем
Показники фінансового посередництва прямого впливу	– Банки: співвідношення капіталу та активів банку, співвідношення ліквідних резервів банку до банківських активів, банки, що не виконують кредити, до загальної суми валових позик, комерційні банки та інші позики, внітрішні кредити; – Страхові та фінансові послуги: показники страхових та фінансових послуг у різних вимірах; – Відсотки: виплата відсотків у різних вимірах; – Фінансові умови: чисте придбання фінансових активів, індекс чистих бартерних умов торгівлі; – Борг: державний і гарантований державою борг; негарантований довгостроковий борг за облігаціям – Інвестиції: портфельні інвестиції (облігації) та портфельні чисті інвестиції Зовнішні позики та депозити банків, що звітують, щодо всіх секторів, перед банківським сектором, перед небанківськими секторами, Депозити фінансової системи до ВВП, Іноземні банки серед загальної суми банків, Валові портфельні боргові активи до ВВП, Валові боргові зобов'язання портфеля перед ВВП, Валові портфельні активи власного капіталу до ВВП, Валові пасиви власного портфеля перед ВВП, Активи страхової компанії до ВВП, Обсяг премії страхування життя до ВВП, Активи страхової компанії до ВВП, Обсяг премії страхування життя до ВВП, Ліквідні активи до депозитів та короткострокове фінансування, Ліквідні зобов'язання перед ВВП, Позики банків-нерезидентів (непогашені суми) до ВВП,	World Development Indicators – World Bank [100]	Показники розвитку в розрізі банків, страховиків та установ, що надають фінансові послуги

Продовження табл. А.1

Група	Перелік показників	Джерело інформації	Напрямок застосування
	Активи небанківських фінансових установ до ВВП, Обсяг премії страхування, не пов'язаної з життям, до ВВП, Кількість перелічених компаній на 1 000 000 осіб, Видаткові міжнародні приватні боргові цінні папери у ВВП, Наявні міжнародні державні боргові цінні папери у ВВП, Активи пенсійного фонду до ВВП, Приватний кредит депозитних банків та інших фінансових установ до ВВП, Приватний кредит депозитних банків до ВВП, Резерви під невиконані позики, Приплив грошових переказів до ВВП, Загальна вартість фондового ринку, що торгується до ВВП, Обсяг видачі синдикованих позик до ВВП, Загальний обсяг факторингу до ВВП		
Показники фінансового посередництва опосередкованого впливу	Процентна ставка за кредитом, Процентна ставка за вкладом, Спред процентних ставок, Індекс глибини кредитної інформації	World Development Indicators – World Bank [100]	Врахування показників грошового ринку при аналізі діяльності фінансових посередників
	Банківська концентрація, Чиста процентна маржа банку, Невідсотковий дохід банку до загального доходу, Небалансові позики банку до валових позик, Рентабельність активів у банку, Рентабельність власного капіталу, Z-оцінка банку (ймовірність дефолту банківської системи), Манекен банківської кризи, Індикатор Бун (міра ступеня конкуренції), Середній термін погашення корпоративних облігацій, Обсяг випуску корпоративних облігацій до ВВП, Світовий обсяг лізингу до ВВП, Індекс Лернера, Капіталізація фондового ринку до ВВП, Рентабельність фондового ринку, Коефіцієнт оборотності фондового ринку, Волатильність курсу акцій, Середній термін погашення синдикованої позики (роки)	Global Financial Development – World Bank [28]	Вплив тіньових операцій на глобальний розвиток фінансового сектору

ДОДАТОК Б

КАТАЛОГ ТИПОВИХ СХЕМ НЕЛЕГАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ

Схема № 1 – «Виведення капіталу» або недоотримання валютної виручки [178]

П’ять українських юридичних осіб (далі – юрособа) продають товар на експорт чотирьом іноземним юрособам. Умови зовнішньоекономічного контракту передбачають розрахунки через банк за поставку товару в доларах – $22 млн. Один з клієнтів вносить зміни до контракту: валютою розрахунку замість долара США стає польський злотий. Прописаний курс нижче за ринковий в 3-10 разів. Через неринковий курс замість $22 млн в Україну надходить 12 млн польських злотих, або $3 млн. «Недоотримана виручка склала $19 млн. Схема дозволила вивести гроші з України, що в свою чергу мало вплив на попит/пропозицію валюти і курс. Всі контракти передавалися в банк. Банк їх бачив, фіксував неринкові курси і проводив операції. Фактично банк зняв операції з валютного контролю, не подаючи інформацію до ДФС.

Рисунок Б.1 – Схема «Виведення капіталу або недоотримання валютної виручки»

Схема № 2 – «Переведення в готівку» [178]

Група з 42 фізосіб зняла з платіжних карток 111 млн грн для розрахунків у відрядженні: кожен по 2,6 млн грн. Спочатку ці 111 млн грн надійшли на рахунки двох фірм як оплата за зерно, будівельні роботи, маркетингові послуги. Ці фірми водночас не мали ліцензії на будівництво, також у них не було трудових відносин з цими фізособами (тільки дев'ять осіб мали накази про відрядження). Нацбанк вважає, що банк повинен був зупинити ці схемні операції, оскільки готівкові кошти знімалися в особливо великих розмірах, юрособи були його клієнтами, і банк не перевірив ліцензії клієнта на зазначені операції. Самі готівкові операції є законними, але питання в тому, що в багатьох випадках проводиться схема, коли незаконна мета проведення готівкових операцій маскується під законні можливості.

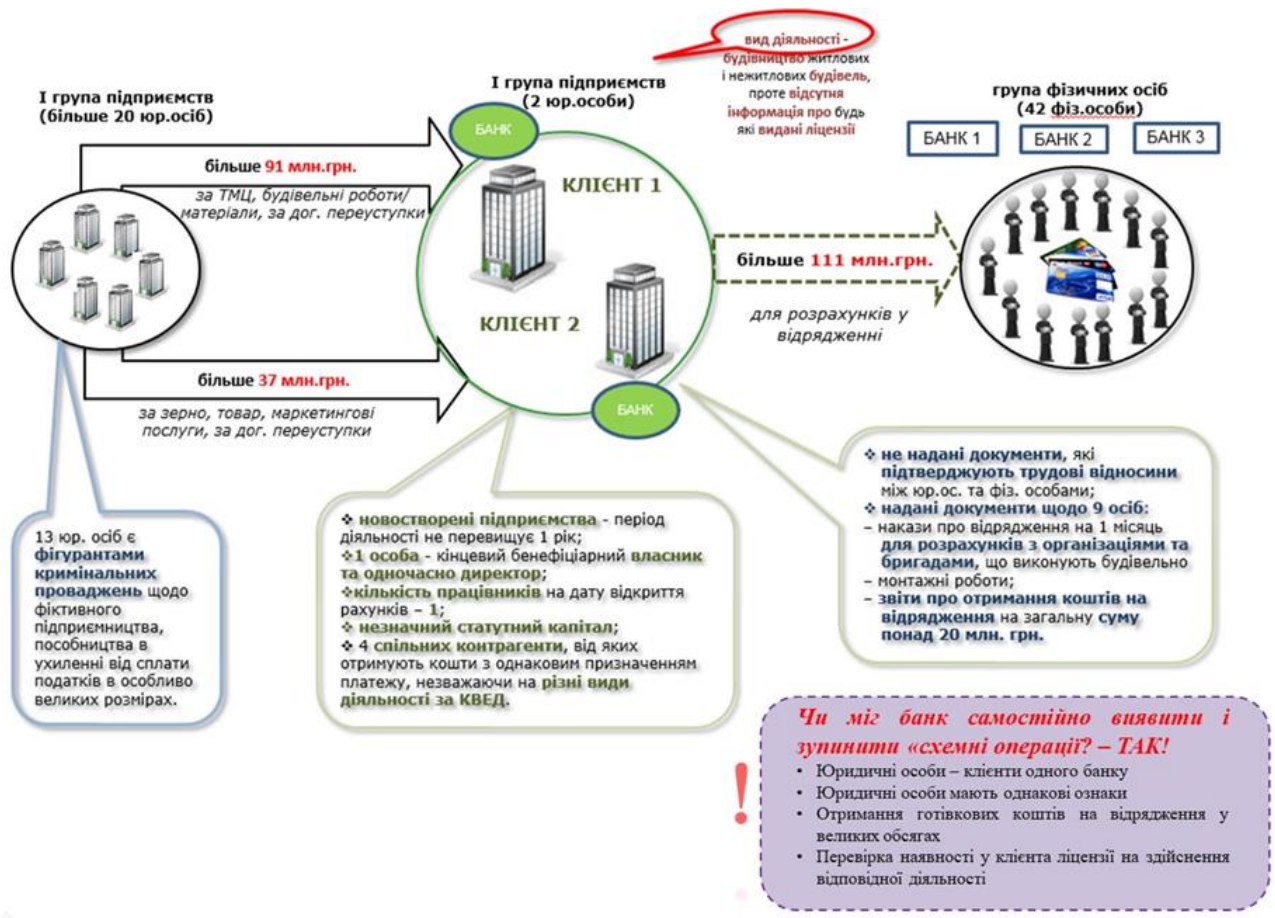

Рисунок Б.2 – Схема «Переведення в готівку»

Схема № 3 – «Корупційна» [178]

Держпідприємство, засноване Міненерго, провело тендер на закупівлю захисту теплообмінних турбін за 51 млн грн. Частина цих коштів пішла на закупівлю обладнання, а велика частина грошей (27 млн грн) була переведена в готівку директором і головним бухгалтером підприємства як фінансова допомога і позики. Компанії, які брали участь в тендері, фігурують в кримінальних справах. Переведення філією держпідприємства коштів в особливо великих розмірах на користь юросіб, які є фігурантами кримінальних справ, і переведення в готівку коштів в особливо великих розмірах є тими ознаками, які повинні були спонукати банк зупинити схемну операцію.

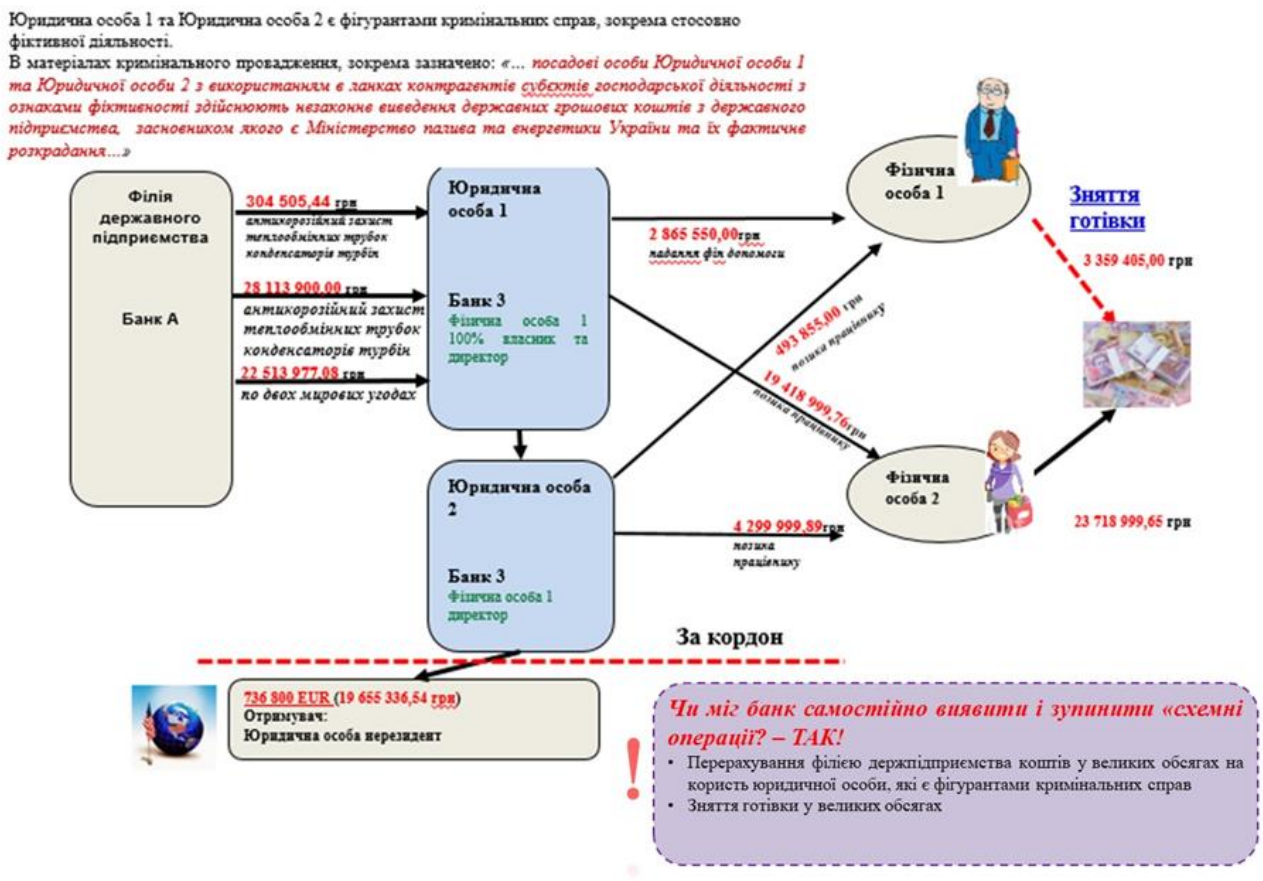

Рисунок Б.3 – Схема «Корупційна»

Схема № 4 – «Котел» [178]

У схемі беруть участь компанії, які продають товари і послуги за готівку, а також компанії, які працюють за безготівковим розрахунком, але їм потрібна готівка. В одному з банків у такому «котлі» працювали понад 200 компаній. Компанії, які продавали свою готівкову виручку замість процедури класичної інкасації, отримували 4 млрд грн в безготівковій формі нібито за продаж сигарет, фруктів або секонд-хенду. Водночас компанії-покупці за фактом отримували не куплені сигарети, а кеш на ідентичну суму. До банку була застосована санкція Нацбанку за втягнення в обслуговування фіктивних компаній.

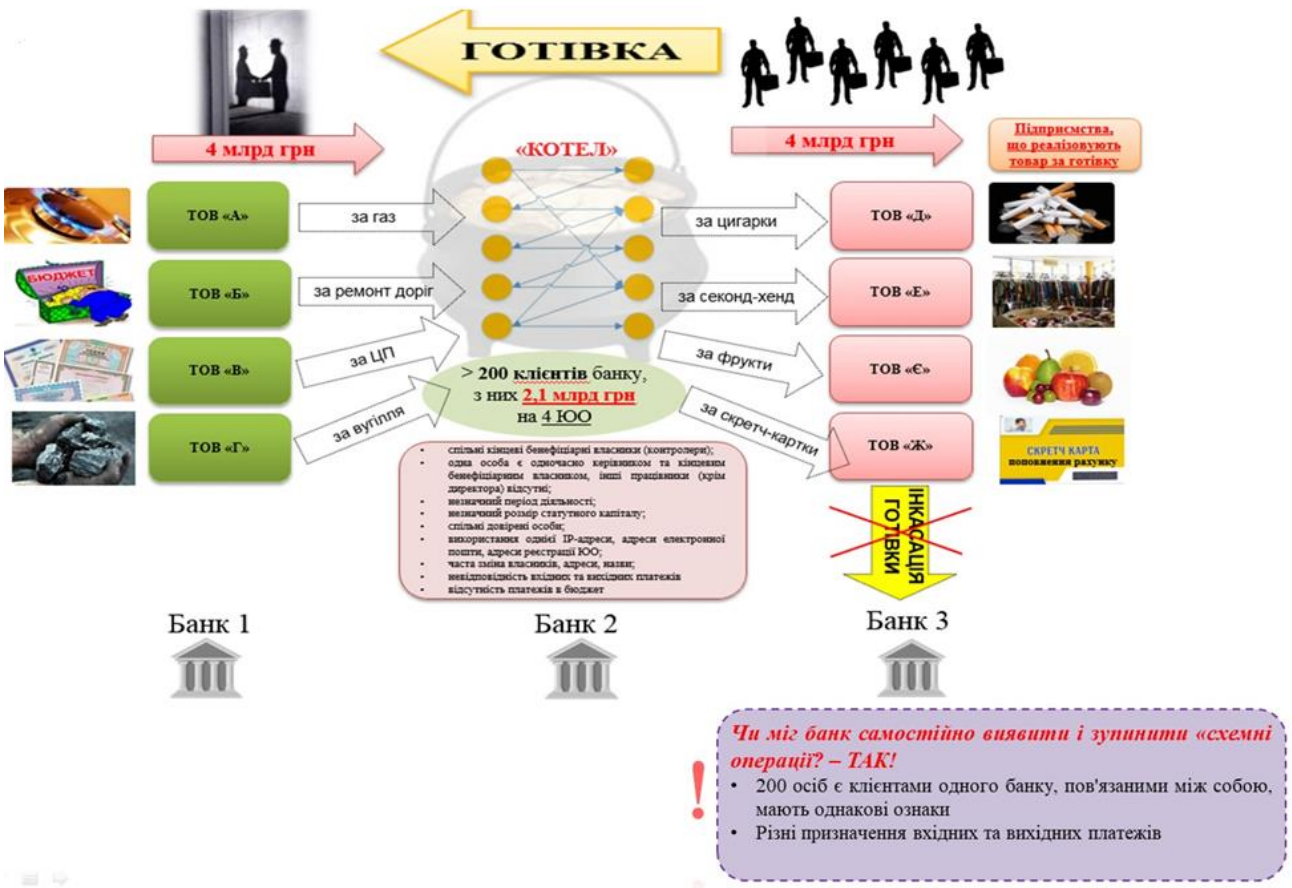

Рисунок Б.4 – Схема «Котел»

Схема № 5 – «Фіктивні доходи» або фіктивне формування доходів від продажу ЦП для подальшого декларування та легалізації доходів [178]

В Україні діє електронне декларування доходів низки категорій осіб, і часто потрібна інформація про джерело походження грошей. Щоб «намалювати» фіктивний дохід фізособі, наймаються професійні посередники. Суть схеми. Банк надає кредити компаніям, які купують цінні папери у інших компаній. Вони потім надають фінансову допомогу фізособам, які також купують цінні папери. Після продажу цінних паперів фізособи мають можливість задекларувати дохід від продажу цінних паперів. Ці операції проганялися по колу: протягом доби за 81 млн грн були куплені цінні папери на 300 млн грн, оскільки такі операції проганялися сім разів. Ці доходи потім фігурували в деклараціях окремих фізосіб. Клієнтами були публічні діячі.

Рисунок Б.5 – Схема «Фіктивні доходи»

Схема № 6 – «Отримання готівки» (або зняття готівки) [178]

Група компаній через банк оплачували збір вторинної сировини для подальшої переробки. Нібито вони купили 612 тис. т. Для перевезення такого обсягу сировини щодня знадобилося б 284 КАМАЗи. Вторсировину «здавала» обмежена кількість осіб, в тому числі відомі люди, і навіть співачка, яка нібито здавала пляшки і макулатуру. За цією схемою банк видав «на руки» 3,9 млрд грн. Нацбанк оштрафував цей банк, а керівника відсторонив.

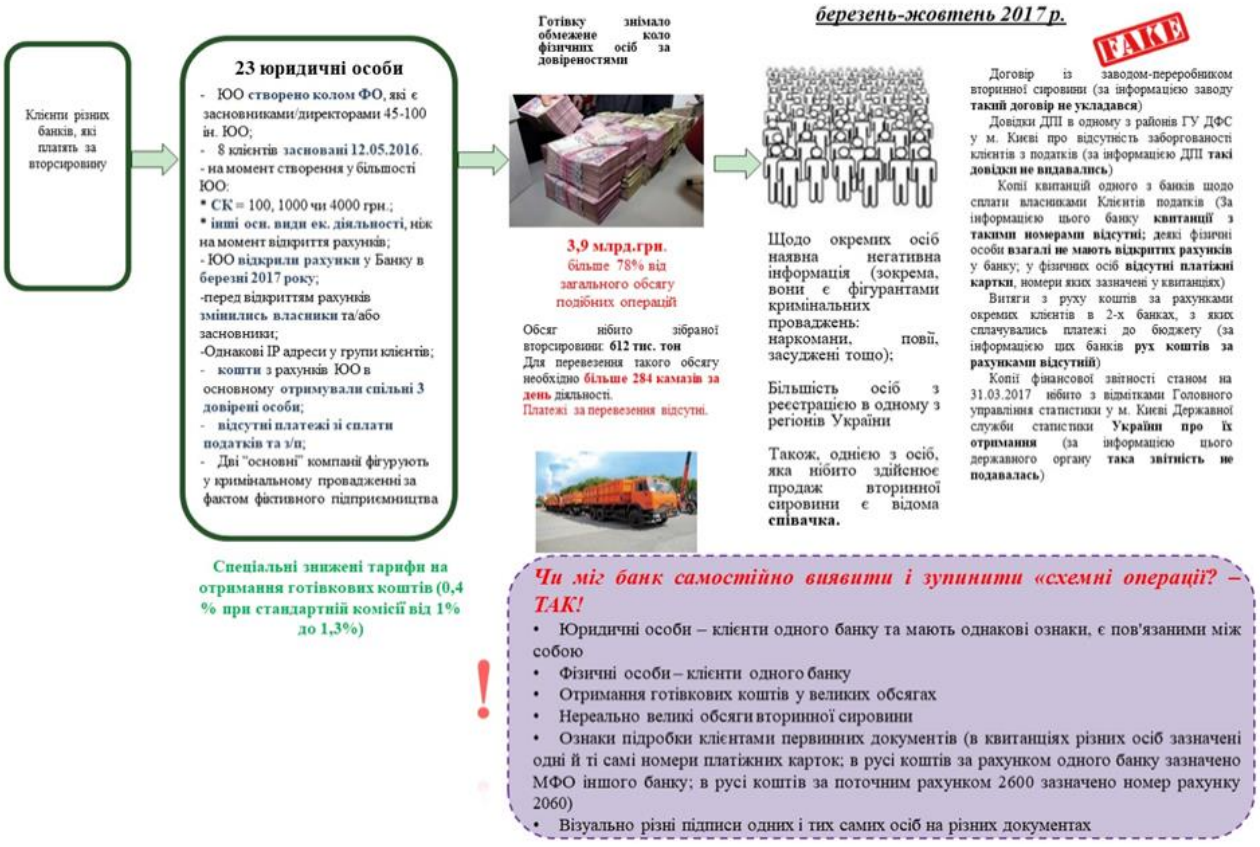

Рисунок Б.6 – Схема «Отримання готівки»

Схема № 7 – «Готівкові без готівки» [178]

Група юросіб за безготівковим розрахунком оплатила постачання газу, а газові компанії накупили на 737,7 млн грн за безготівковим розрахунком скретч-карток на поповнення мобільного зв'язку. В реальності скретч-картки продавалися фізособам за готівку, але кеш на їхній рахунок не надходив. Керівника цього банку також відсторонено Нацбанком.

Рисунок Б.7 – Схема «Готівкові без готівки»

Схема № 8 – Відмивання грошей через конвертаційний центр

Варіант 1 [115]

Групою компаній перераховано кошти, які акумулювались на рахунку ТОВ «М» з призначенням платежу, за товар. В подальшому безготівкові кошти в загальній сумі 30,0 млн. грн. перераховано на рахунки ТОВ «У». Отримані кошти частково, в сумі 9,3 млн. грн. знято готівкою директором підприємства, а решту – 20,5 млн. грн. перераховано під виглядом фінансової допомоги на рахунки 7 фізичних осіб. Фізичними особами зазначені кошти також зняті готівкою. ТОВ «М» та ТОВ «У» мають мізерні статутні капітали (1 тис. грн.) та одноосібний засновницько-посадовий склад, інформація про задекларовані валові доходи та сплачені податки відсутня. Рахунки ТОВ «У» та фізичних осіб відкриті в одній банківській установі.

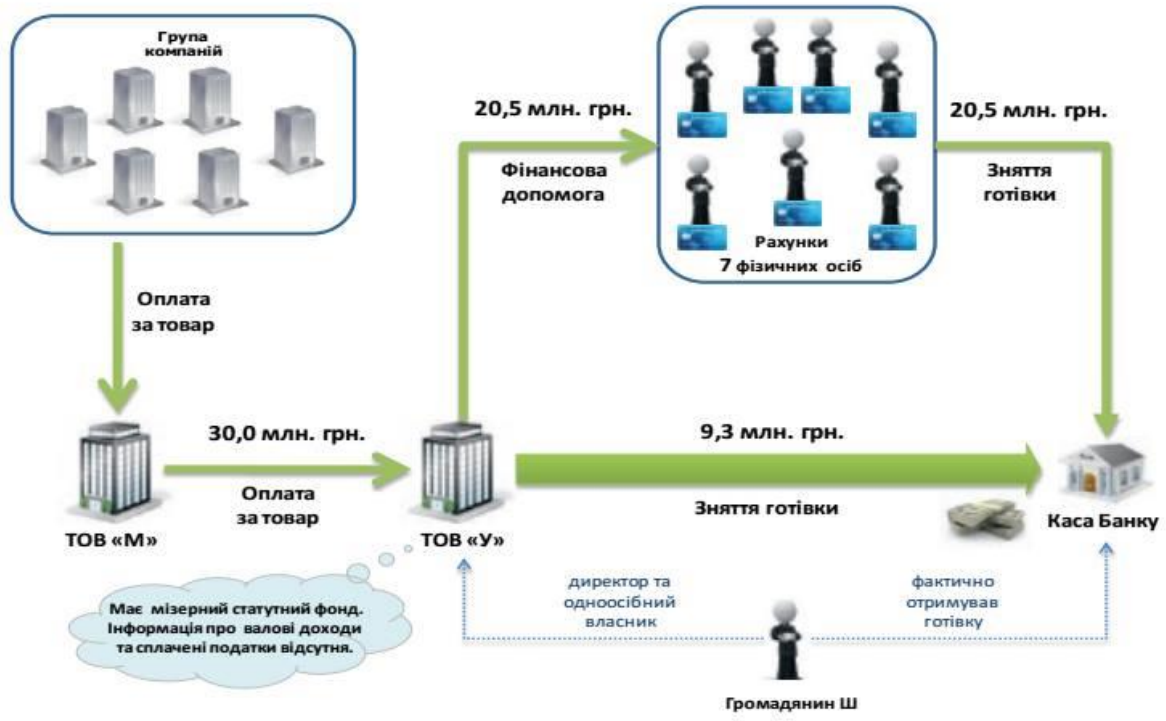

Рисунок Б.8 – Схема «Відмивання грошей через конвертаційний центр. Варіант 1»

Варіант 2 [115]

Кошти, що надходили від першої групи компаній на рахунки другої групи компаній (21 підприємство), в подальшому перераховувались на карткові рахунки 20 фізичних осіб та знімались ними готівкою. Загальна сума коштів переведених у готівку та перерахованих на карткові рахунки складає 278,3 млн. гривень. Переважна більшість підприємств, з рахунків яких знімались готівкові кошти, зареєстровані в один період часу, мають мізерні статутні капітали (від 100 до 3000 гривень) та одноосібний засновницько-посадовий склад. Інформація про задекларовані валові доходи та сплачені податки відсутня. Фізичні особи-власники карткових рахунків є засновниками вказаних підприємств. Зазначені особи не мають відповідних статків, зважаючи на відсутність отриманих доходів та права

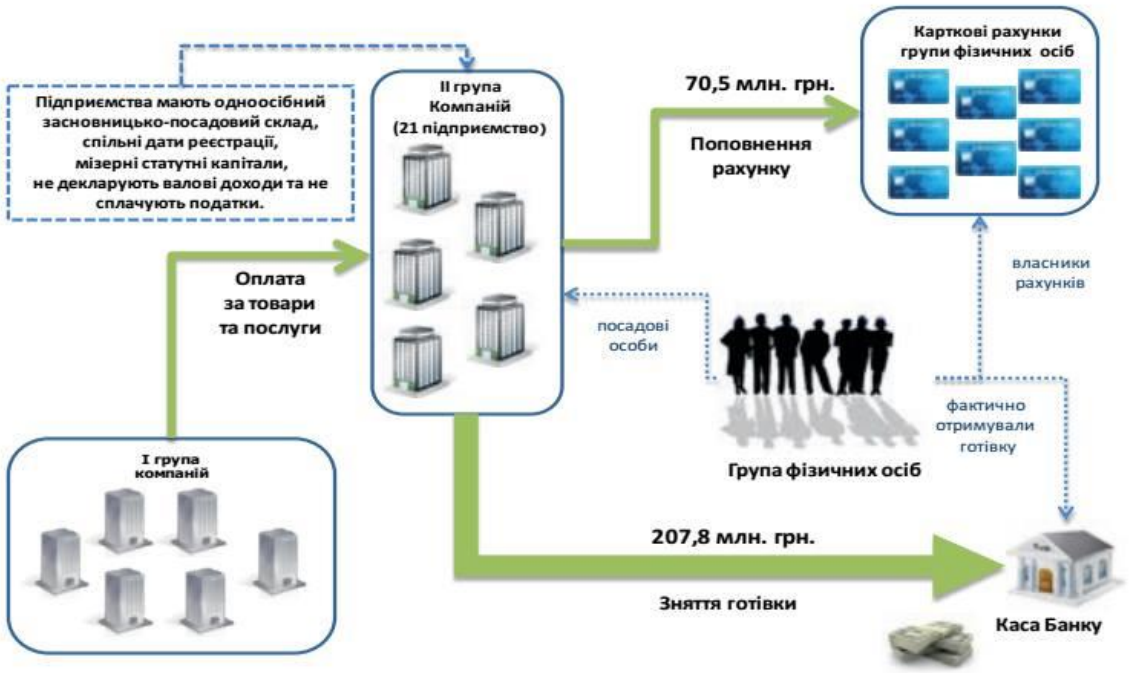

Рисунок Б.9 – Схема «Відмивання грошей через конвертаційний центр. Варіант 2»

Варіант 3 [115]

Групою фізичних осіб створено або придбано понад 50 підприємств, які використовувались для акумулювання безготівкових коштів та подальшого переведення їх у готівку. З рахунків 7 підприємств із зазначеної групи знято готівкою 10,8 млрд. грн. Кошти знімались у касах 7 банківських установ, розташованих переважно на межі з тимчасово окупованою територією. Попередньо безготівкові кошти надходили від значної кількості підприємств у вигляді оплати за товари та векселі, а також фінансової допомоги.Всі ці підприємства мають одноосібний засновницько-посадовий склад, спільні адреси, незначні статутні капітали та не декларують валові доходи.

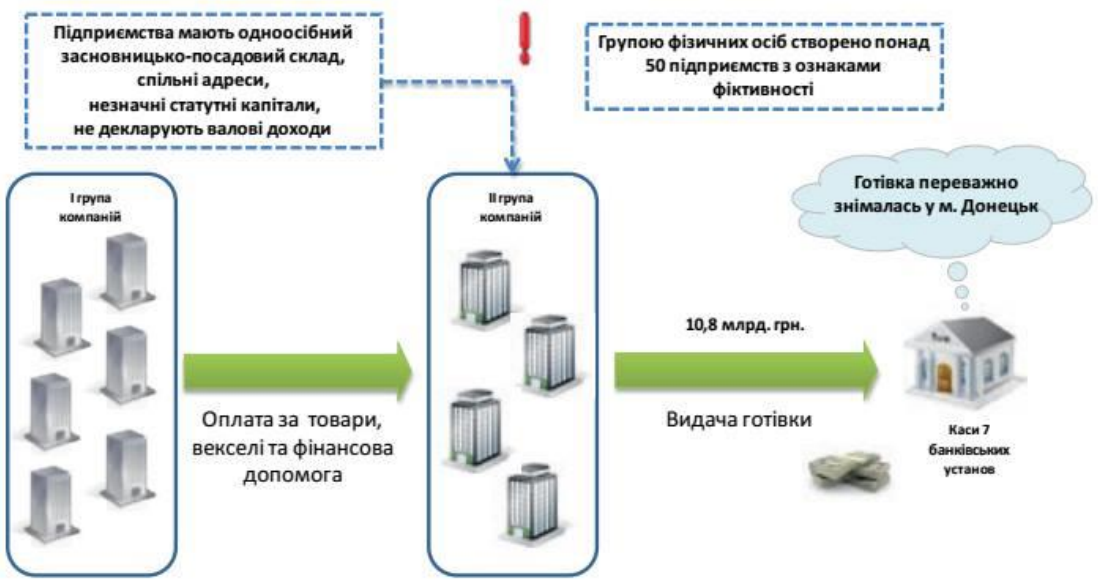

Рисунок Б.10 – Схема «Відмивання грошей через конвертаційний центр. Варіант 3»

Схема № 9 – Створення підприємств на підставних осіб з метою надання послуг по виведенню коштів підприємств реального сектору економіки [115]

Двома Фізособами А та Б за короткий проміжок часу було зареєстровано мережу підприємств (близько 50), засновниками яких було зазначено підставних осіб – переважно молодих людей віком 19-20 років, які надавали свої ідентифікаційні дані за грошову винагороду. При цьому Фізособи А та Б виступали довіреними особами від імені засновників. Фізособа Б мала досвід роботи в державних органах юстиції. Надалі, на рахунки двох підприємств з мережі надійшли кошти за металобрухт від спільних контрагентів, більшість з яких є новоствореними підприємствами. У свою чергу, контрагенти отримали ці кошти від підприємств реального сектору економіки як оплату за товар та цінні папери. Надалі, отримані двома підприємствами кошти було перераховано на користь фізосіб як поповнення карткових рахунків та сплату за корпоративні права. При цьому вказані фізичні особи не є засновниками жодного підприємства. Таким чином, виявлено схему створення підприємств на підставних осіб з метою надання послуг по виведенню коштів підприємств реального сектору економіки з подальшим переведенням у готівку на підставі оплати за корпоративні права.

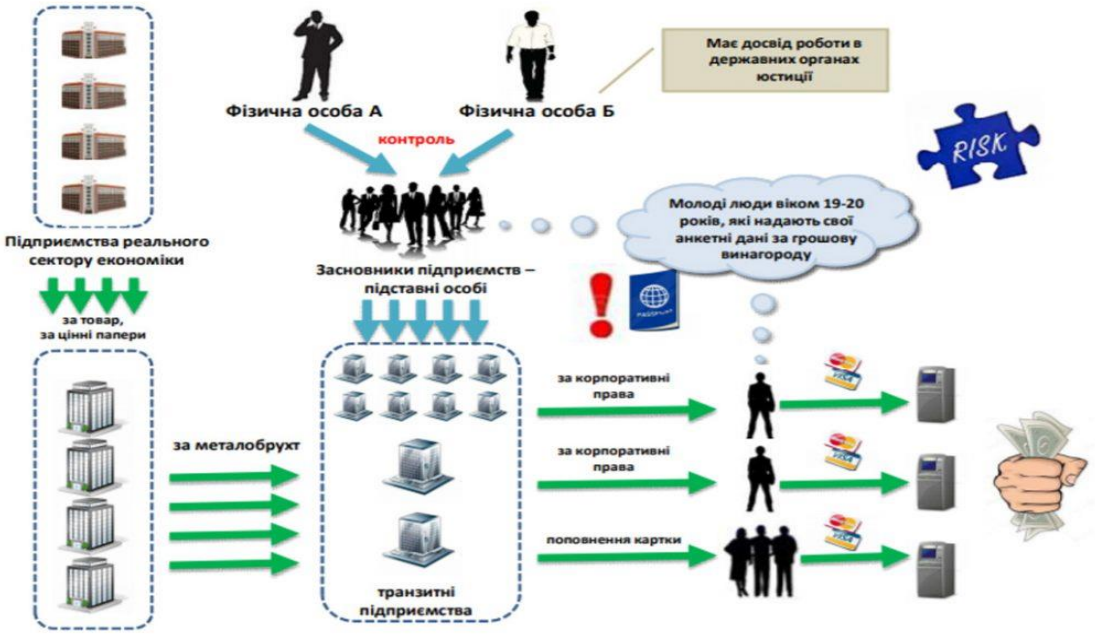

Рисунок Б.11 – Схема «Створення підприємств на підставних осіб»

Схема № 10 – Організація формування статутних капіталів банківських установ за рахунок коштів вкладників банку [115]

Банком А були профінансовані пов'язані підприємства шляхом купівлі у них «сміттєвих» цінних паперів за завищеною ціною. При цьому зазначені операції проведено без перевірки ліквідності та ринкової вартості зазначених паперів. Надалі отримані ними грошові кошти по ланцюгу було перераховано за межі України та через ряд пов'язаних компаній – нерезидентів зараховано на рахунки Компанії-нерезидента А, яка є засновником Банку А. Отримані кошти Компанією-нерезидентом А перераховано в Україну на власні рахунки як інвестиції та надалі використано для збільшення статутного капіталу Банку А та придбання корпоративних прав Банку Б.

Таким чином, формування статутних капіталів двох банківських установ відбулось не шляхом використання власних коштів засновника, а з використанням коштів вкладників.

Крім того, в подальшому шляхом фальсифікації звітності та приховування неплатоспроможності з боку власників та керівництва банківські установи було доведено до банкрутства.

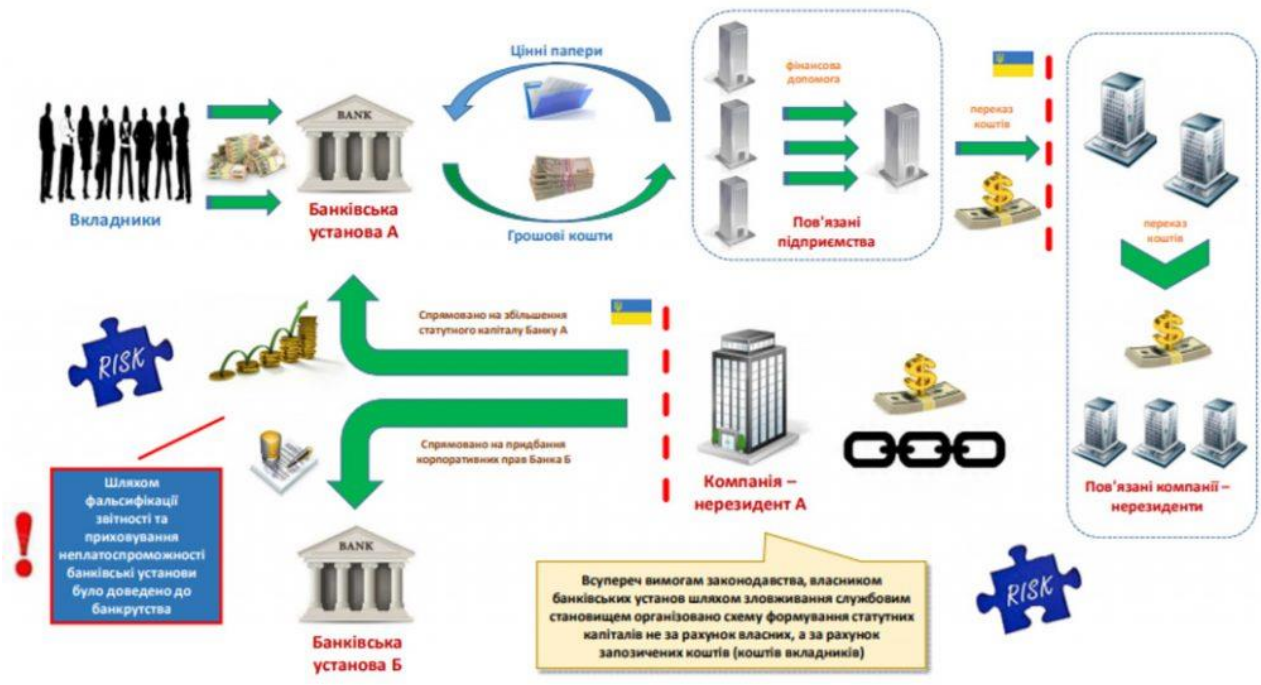

Рисунок Б.12 – Схема «Організація формування статутних капіталів банківських установ за рахунок коштів вкладників банку»

Схема № 11 – Рух грошових коштів по переведенню безготівкових коштів в готівку [115]

Двома компаніями здійснено перекази в сумі 94,7 млн. грн. на рахунки новоствореного підприємства ТОВ «І», відкриті в 11 банківських установах України, з призначенням платежу за товар. В подальшому, кошти в сумі 92,0 млн. грн. були зняті готівкою з вищезазначених рахунків одноосібним власником підприємства Громадянином Г та довіреною особою Громадянином Б. Підприємство, з рахунків якого знімались кошти, зареєстроване у 2015 році, має мізерний статутний капітал (1 тис. грн.) та одноосібний засновницько-посадовий склад.

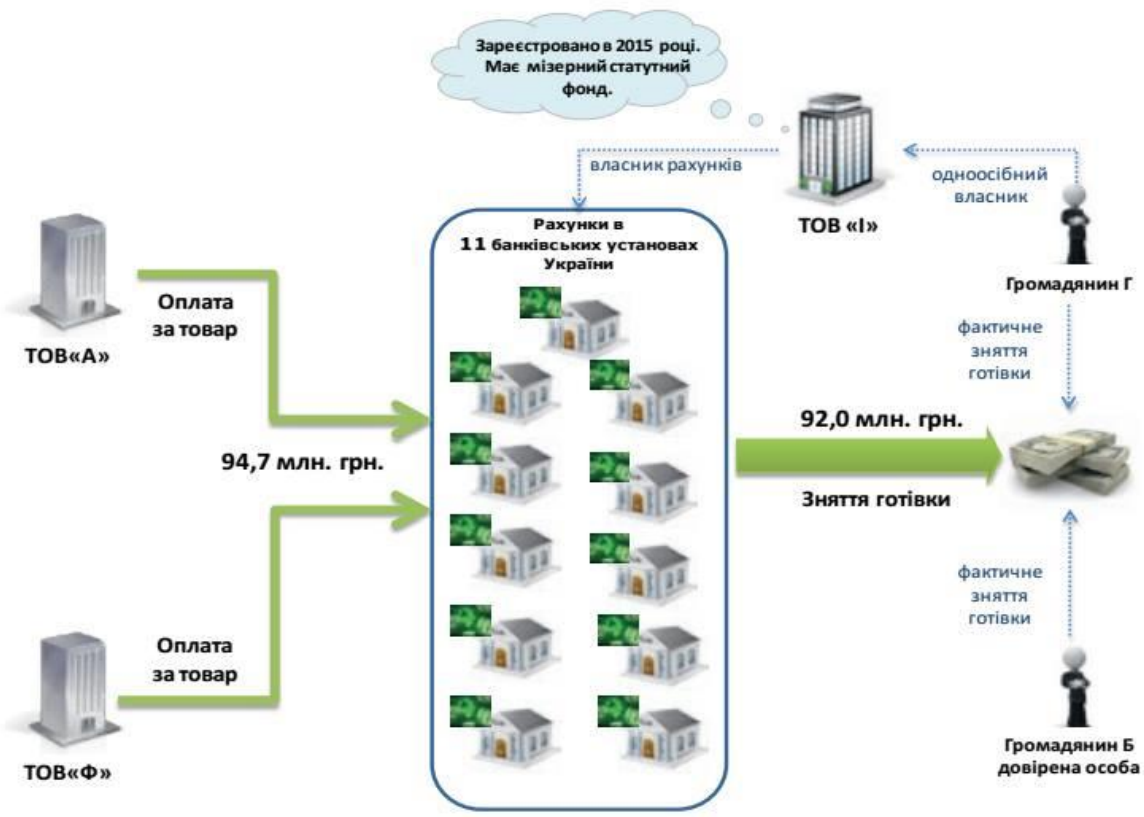

Рисунок Б.13 – Схема «Рух грошових коштів по переведенню безготівкових коштів в готівку»

Схема № 12 – Легалізація коштів від кіберзлочинів

Несанкціоноване списання коштів з рахунків ряду компаній з метою їх подальшого переведення у готівку [115]

Протягом одного дня з рахунків з віддаленим керуванням трьох підприємств несанкціоновано списано грошові кошти в сумі 450,0 тис. грн., які зараховано на рахунок ТОВ «К», з призначенням «оплата за роботи». В подальшому більшу частину одержаних коштів в сумі 277,4 тис. грн. було знято готівкою в банкоматах. Іншу частину коштів 20,0 тис. грн. перераховано на картковий рахунок одноосібного засновника та керівника ТОВ «К» та в подальшому також переведено в готівку. ТОВ «К» має негативний стан платника (в ЄДР внесено запис про відсутність за місцезнаходженням), не декларує валові доходи та не сплачує податки, має одноосібний посадово-засновницький склад.

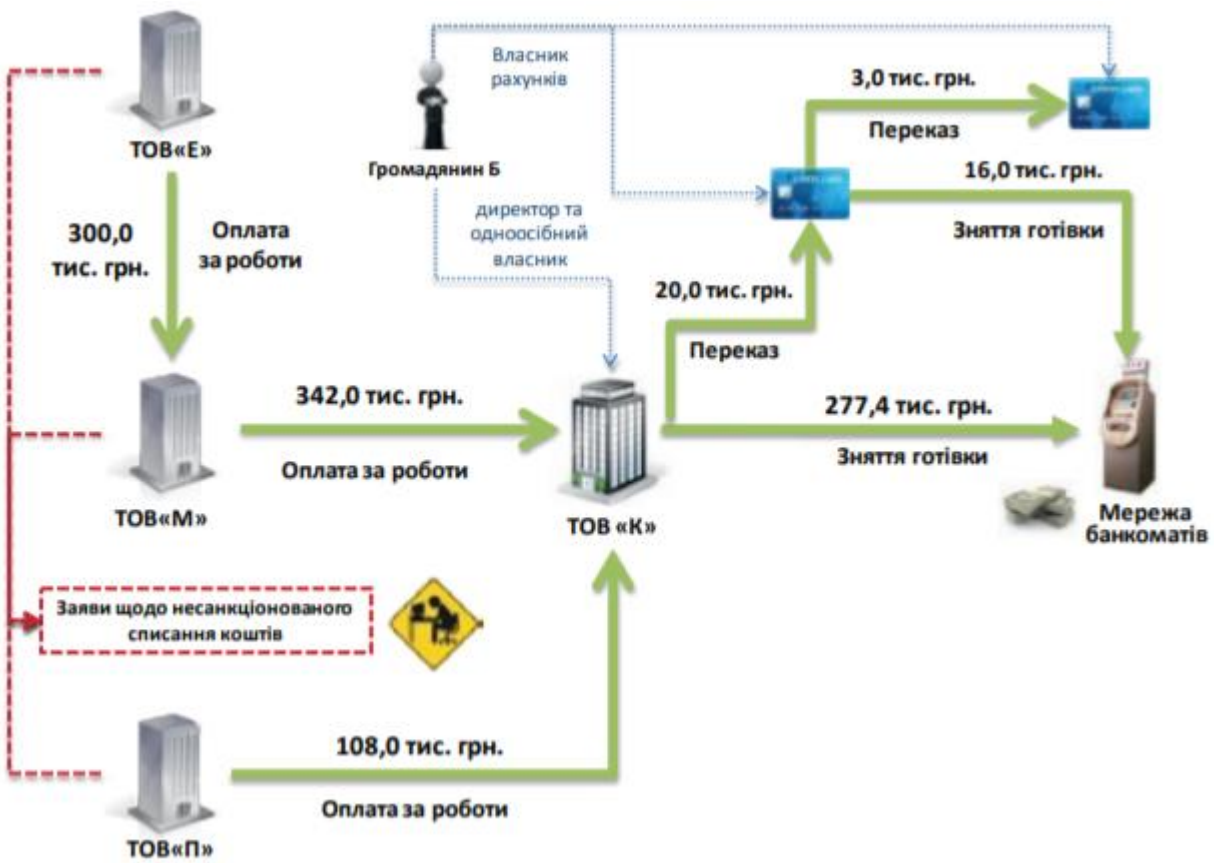

Рисунок Б.14 – Схема «Легалізація коштів від кіберзлочинів»

Схема № 13 – Незаконне списання коштів з рахунків з дистанційним керуванням (кіберзлочин) [115]

Схема, яка пов’язана з шахрайськими діями щодо незаконного списання коштів з рахунків з дистанційним керуванням групи фізичних осіб в сумі 292,7 тис. гривень. Протягом короткого періоду часу, з рахунків 24 фізичних осіб було несанкціоновано списано кошти з призначенням «оплата згідно кредитного договору» на рахунок однієї фізичної особи. В подальшому кошти з рахунку фізичної особи перераховано на інший рахунок, відкритий в тому ж банку, та зняті готівкою через мережу банкоматів. Банк, в якому були відкриті рахунки 24 фізичних осіб, звертався до банку – одержувача коштів із заявою щодо шахрайських дій. Відкриті рахунки мають віддалений доступ керування. За наявною інформацією, паспорт громадянина України, за яким ідентифіковано фізичну особу, з 2011 року вважається втраченим. Списання коштів з рахунків фізичних осіб здійснено з використанням однієї і тієї ж IP-адреси.

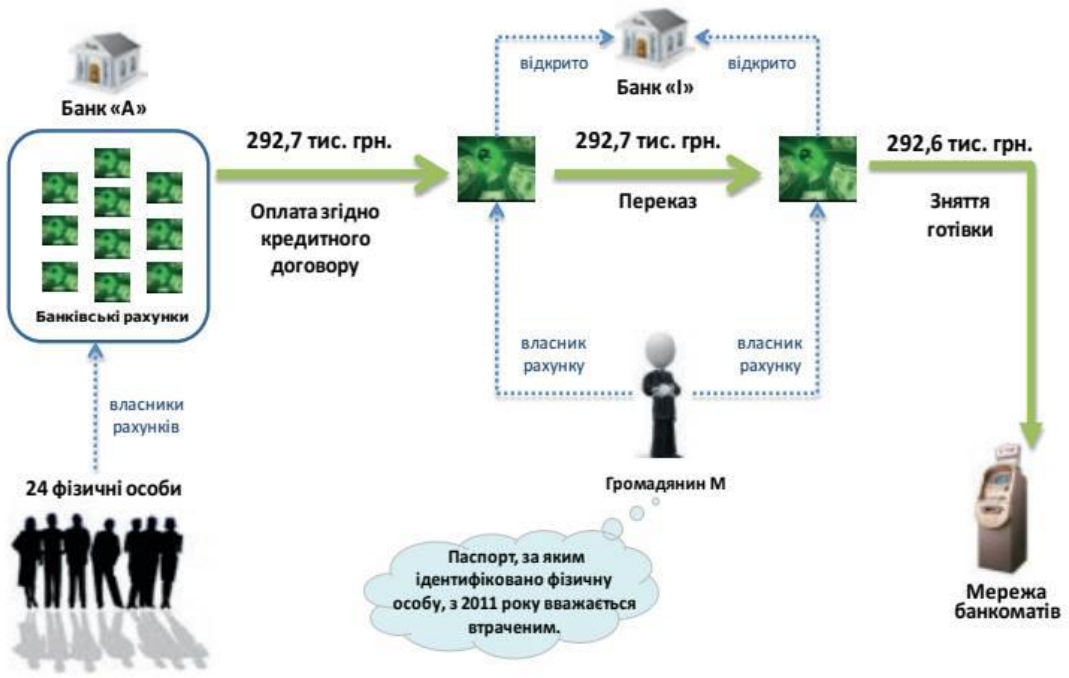

Рисунок Б.15 – Схема «Незаконне списання коштів з рахунків з дистанційним керуванням»

Схема № 14 – Використання фіктивних громадських організацій для можливого фінансування тероризму та сепаратизму [115]

У березні 2017 року на користь української Громадської організації Б було здійснено спробу перерахування коштів у вигляді безповоротного гранту у сумі 0,5 млн. рос. рублів від іноземної Громадської організації А для проведення на території України несанкціонованого масового заходу. Відносно зазначеної транзакції прийнято рішення про зупинення фінансової операції. В ході розслідування встановлено, що на користь Громадської організації Б протягом 2016-2017 років здійснювались регулярні зарахування коштів від іноземних благодійних фондів та громадських організацій в якості грантів на загальну суму 1,2 млн. російських рублів. Надалі кошти конвертувались в гривню та перераховувались фізичним та юридичним особам за надані юридичні та інші послуги. Фізична особа В отримувала дохід від політичної партії, керівництво якої підпорядковується політичним елітам іноземної держави. Таким чином, надані кошти іноземною Громадською організацією А для проведення масових заходів, можуть бути спрямовані на ведення гібридної війни проти України шляхом інформаційної пропаганди.

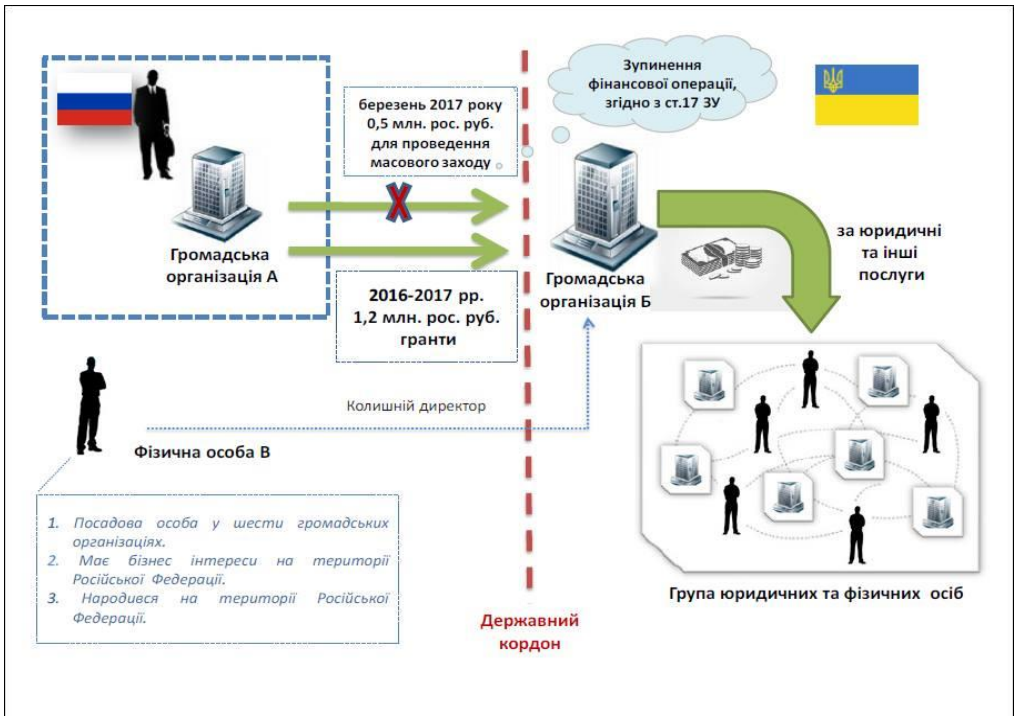

Рисунок Б.16 – Схема «Використання фіктивних громадських організацій для можливого фінансування тероризму та сепаратизму»

Схема № 15 – Здійснення фінансових операцій з фінансування сепаратистської та терористичної діяльності на тимчасово окупованих територіях [115]

Група фізичних осіб, так звані високопосадовці «Донецької народної Республіки», здійснили переказ коштів підконтрольних підприємств на власні рахунки у банківських установах або на рахунки пов'язаних фізичних осіб. В подальшому, кошти в подальшому знімались готівкою і направлялись на фінансування діяльності «ДНР».

За результатами проведеного аналізу виявлено здійснення фізичними особами, пов'язаними з так званими високопосадовцями «ДНР», фінансових операцій, що не відповідають офіційно задекларованим доходам. Залишки коштів на рахунках склали 28,6 тис. грн., 15,2 тис. дол. США та 10,1 тис. євро.

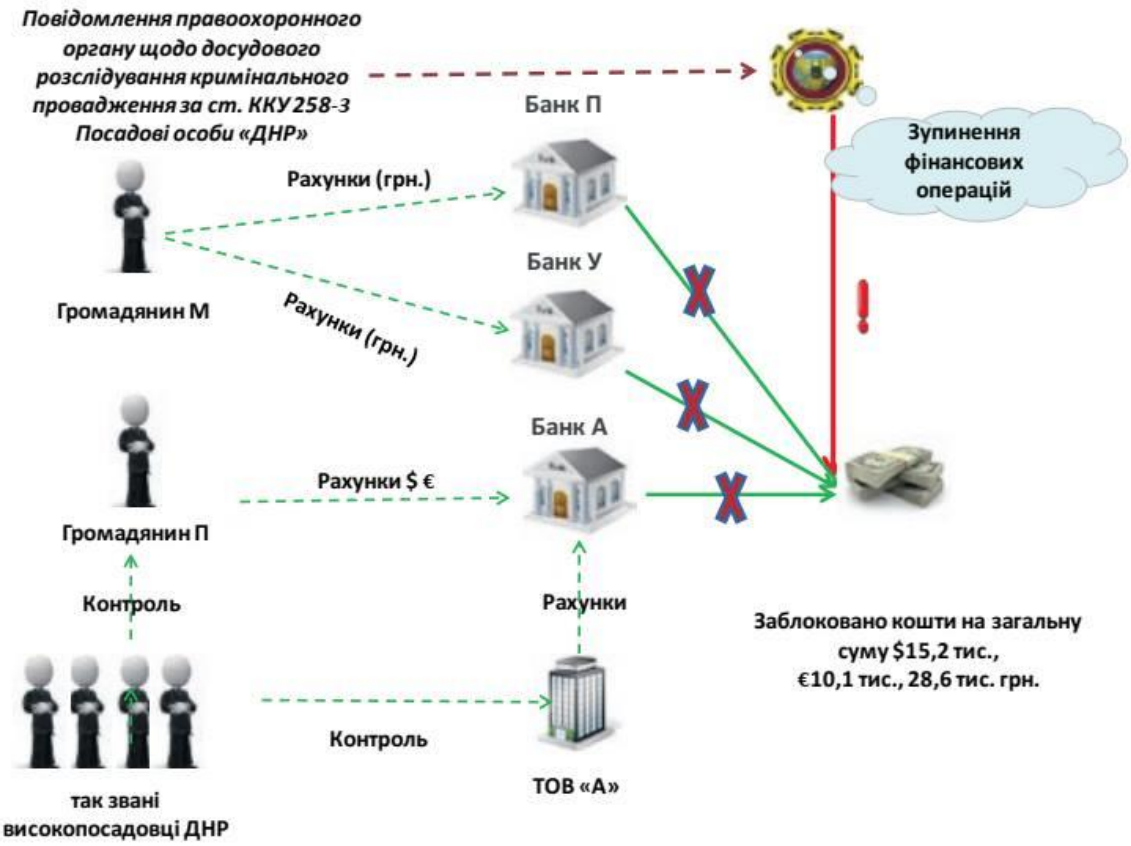

Рисунок Б.17 – Схема «Здійснення фінансових операцій з фінансування сепаратистської та терористичної діяльності на тимчасово окупованих територіях»

Схема № 16 – Відмивання брудних грошей через електронні платіжні системи та біржі криптовалют [134]

З кожним роком до тіньового каналу залучають усе більшу кількість осіб, а розвиток комп'ютерних технологій дозволяє за найшвидший термін проводити операції відмивання і подальшого переказу. На першому етапі відбувається переказ коштів на крипто-валютні біржі, серед яких: localbitcoins.com, binance.com, bitfl ip.cc, bitfi nex.com, bittrex.com, yobit.io та інші, де на «брудні» гроші купують одну з обраних вільноконвертованих криптовалют, за неї купують іншу криптовалюту (наприклад, Bitcoin – Monero – Bitcoin), процес може повторюватись, залежно від об'єму та походження брудних коштів, чим більше конвертацій, тим складніше відстежити походження таких коштів. Наступний етап – кошти переводять або на згадану дропкарту із наступним їх зняттям у нашій країні, або на іншу біржу для зберігання, чи навіть на одну з електронних платіжних систем (частіше за все PayPal – американські банки або не відповідають на запити вітчизняних правоохоронців, або відповідь буває через довгий проміжок часу, 1–2 місяці).

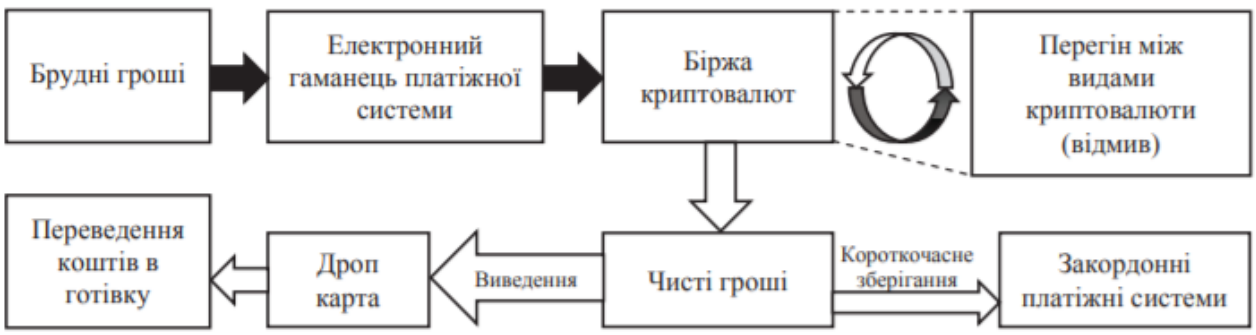

Рисунок Б.18 – Схема «Відмивання брудних грошей через електронні платіжні системи та біржі криптовалют»

Схема № 17 – Переведення коштів у готівку із використанням транзитних ям [134]

Ліва частина схеми є взаємодією між клієнтом і транзитною ямою, яка є мозком конвертаційного центру. Клієнт (реально чинне підприємство) купує товар і перераховує кошти за нього на р/р транзитної ями. Після переведення в готівку фіктивною фірмою, вона повертається до клієнта разом із документальним підтвердженням проведених операцій: договори, податкові та видаткові накладні або акти виконаних робіт на будь-який товар, роботи, послуги тощо – залежно від виду діяльності конкретної фіктивної фірми. Такі фінансово-господарські операції є правомірними і проходять у податкових деклараціях на додану вартість, які щомісяця подаються в органи ДФС. На отриману готівку клієнт купує тіньовий товар чи послуги за значно меншою ціною, а дохід від продажу надходить на власний рахунок від замовника, або таку готівку можуть використовувати для видачі заробітних плат у конвертах.

Права частина схеми дає нам зрозуміти як саме здійснюється трансфер у готівку. Ця схема характерна використанням діючих фірм-гуртівень, фірм-імпортерів, що спеціалізуються на торгівлі товарами, значна зміна цін на які не викликає підозр, що можна виокремити в окрему субсхему ухилення від сплати податків. Конвертцентр нібито купує товар у підприємств гуртової торгівлі за значно заниженою від реальної ціною, а вони, своєю чергою, реалізують товари за максимально можливу ціну у своїх торгових точках чи на ринку, а отриману готівку за реалізовану продукцію офіційно відображають у бухгалтерському та податковому обліку. У результаті такої роботи до центру повертається сума, але вже готівкою разом із відповідними документами для податкової на придбання продукції за нижчою ціною, а «гуртівня» отримує дохід від завищеної ціни на товар. Більшість дослідників зупиняються на тому, що такі схеми не можуть вільно існувати без відповідного втручання з боку корумпованих співробітників ДФС, податкової міліції чи депутатів. Після відпрацювання свого терміну організація декларує порожні графи у звітах, а фіктивні компанії переходять на так званий «етап прийняття боргів», а їх діяльність по декларації не здійснюється. Транзитна яма, як і фіктивні компанії, змінює власника і

переводить своїх клієнтів на нову організацію, крім того – приймає на р/р у банку борги від реальних суб'єктів, які задекларували та сформували собі витрати і кредит за виписаними документами, однак не встигли перерахувати кошти, тобто конвертувати їх у готівку. Таким чином, фірма готується до закриття або банкрутства, щоб забезпечити безпеку для клієнтів із боку перевіряючих організацій.

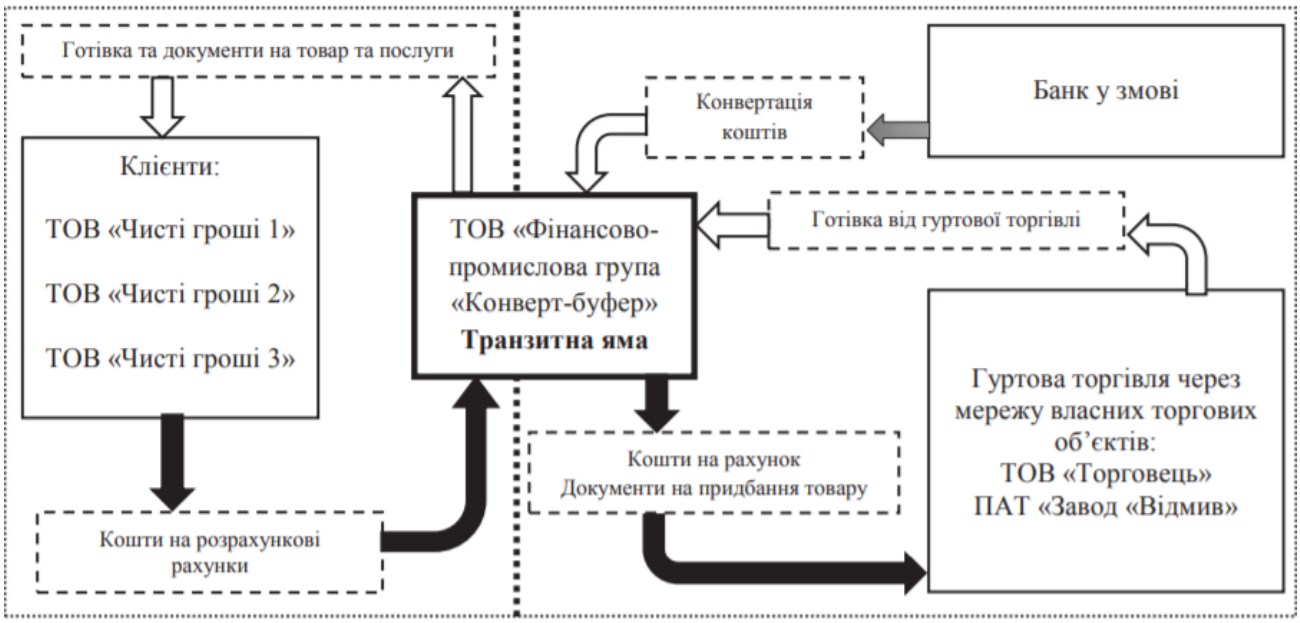

Рисунок Б.19 – Схема «Переведення коштів у готівку із використанням транзитних ям»

Схема № 18 – Отримання інвестиційного прибутку (фінансових операцій з ОВДП) [178]

Брокер, діючи від свого імені за рахунок і за замовленням юридичної особи – нерезидента, придбає у банка пакет ОВДП за ринковою ціною. В подальшому, цей брокер продає, а інший брокер придбає зазначений пакет ОВДП, діючи за рахунок і за замовленням фізичної особи, за ціною, що є нижчою від ціни придбання, але при цьому може бути в межах ринкових цін.

Надалі, цей же пакет ОВДП викуповує перший брокер, який діє від свого імені, за рахунок і за замовленням юридичної особи – резидента, за ринковою ціною та знову перепродає на користь фізичної особи, за ціною, нижчою від ціни придбання, але при цьому в межах ринкових цін. Ця фізична особа здійснює подальший продаж зазначеного пакету ОВДП банку за ціною, що є вищою за ціну придбання, але при цьому може бути в межах ринкових цін. За результатами проведення зазначених вище операцій купівлі-продажу пакету ОВДП фізична особа отримує інвестиційний прибуток у розмірі декілька мільйонів гривень, а юридичні особи - інвестиційний збиток у такому ж розмірі.

Рисунок Б.20 – Схема «Отримання інвестиційного прибутку»

Таким чином, виявлені фінансові операції з купівлі-продажу ОВДП, в тому числі ті, що наведені як приклад, характеризуються такими ознаками: -

регулярне/циклічне придбання фізичними особами ОВДП та подальший продаж ОВДП в день їх купівлі або протягом найближчих днів за ціною, яка є вищою за ціну придбання, але при цьому може бути в межах ринкових цін; - відсутність операцій за поточним рахунком фізичної особи з переказу коштів брокеру, спрямованих на купівлю ОВДП, у сумах, що відповідають вартості ОВДП.

Схема № 19 – Відмивання коштів отриманих з державного та місцевих бюджетів [179]

Підприємство А за результатами тендерних процедур визнано переможцем проведених торгів, оголошених Державними установами, що виконують схожі функції. Тобто, маючи спільні риси, Державні установи проводили подібні фінансові операції та залучали до схеми розкрадання коштів фізичних осіб – підприємців. При цьому, ні Підприємство А, ні фізичні особи-підприємці не мали жодних виробничих потужностей та майна, які б дали змогу надавати послуги, що були предметом тендерів. Крім того, Державні установи та Підприємство А мали різне географічне розташування, у зв'язку з чим виникає підозра щодо штучності надання визначених послуг за тендером. За угодою Державні установи на користь Підприємства А здійснили перерахування коштів, які надалі було перераховано на користь фізичних осіб-підприємців з подальшим зняттям готівкою та використанням для розрахунків у торговельно-розважальних закладах, що складає 63% від загальної суми бюджетних надходжень. Одержувачем готівкових коштів за довіреностями фізичних осіб-підприємців, була Посадова особа Підприємства А.

Рисунок Б.21 – Схема «Відмивання коштів отриманих з державного та місцевих бюджетів»

Схема № 20 – «Обготівкування» коштів з використанням послуг банків щодо інкасації [178]

Трьома фінансовими компаніями – клієнтами банку (далі – Фінансові установи) фінансових операцій із перерахування безготівкових коштів до трьох інших банків згідно з договорами на послуги інкасації. Ці кошти в подальшому засобами інкасації інших банків доставлялися готівкою до підрозділів фінансових установ, зокрема, для видачі кредитів. Кошти отримано клієнтами банку від інших юридичних осіб переважно як відступлення права вимоги або як розрахунок за цінні папери (поза фондовою біржою) у безготівковій формі без дотримання принципу «поставка цінних паперів проти оплати» за ціною реалізації, яка до 36 разів перевищувала номінальну вартість цих цінних паперів; в офіційних джерелах наявна інформація, що відокремлені підрозділи деяких з фінансових установ на момент укладення договорів на послуги інкасації не існували, щодо однієї фінансової установи згідно договору інкасації готівка розвозилась на 3 адреси, водночас відокремлених підрозділів у неї не було.

Рисунок Б.22 – Схема «Обготівкування» коштів з використанням послуг банків щодо інкасації»

Фінансові операції з погашення фізичними особами кредитів на відповідні суми та/або сплати відсотків за їх користування відсутні; одна з фінансових компаній не надавала звітність щодо укладених договорів з надання коштів у позику, зокрема і на умовах фінансового кредиту фізичним/юридичним особам;

фінансових компаній наявні ознаки фіктивності; щодо одного з емітентів цінних паперів у відкритих джерелах на момент проведення фінансових операцій була наявна інформація проанулювання всіх ліцензій на провадження господарської діяльності з надання фінансових послуг та виключення цього емітента з реєстру фінансових установ.

Схема № 21 – Приховування бенефіціарної власності через зміну реальних бенефіціарних власників [180]

Протягом двох днів Компаніями А та Б, які є власниками 92% акцій страхової компанії ПРАТ СК, було укладено з 6-ма фізичними та 4-ма юридичними особами низку типових договорів купівлі-продажу акцій останньої. При цьому, продаж акцій здійснювався за ціною, значно меншою за ринкову вартість акцій. В результаті укладених угод частка кожного нового власника страхової компанії склала менше ніж 10%, що дало можливість згідно з законодавством не розкривати інформацію щодо власника істотного пакета акцій.

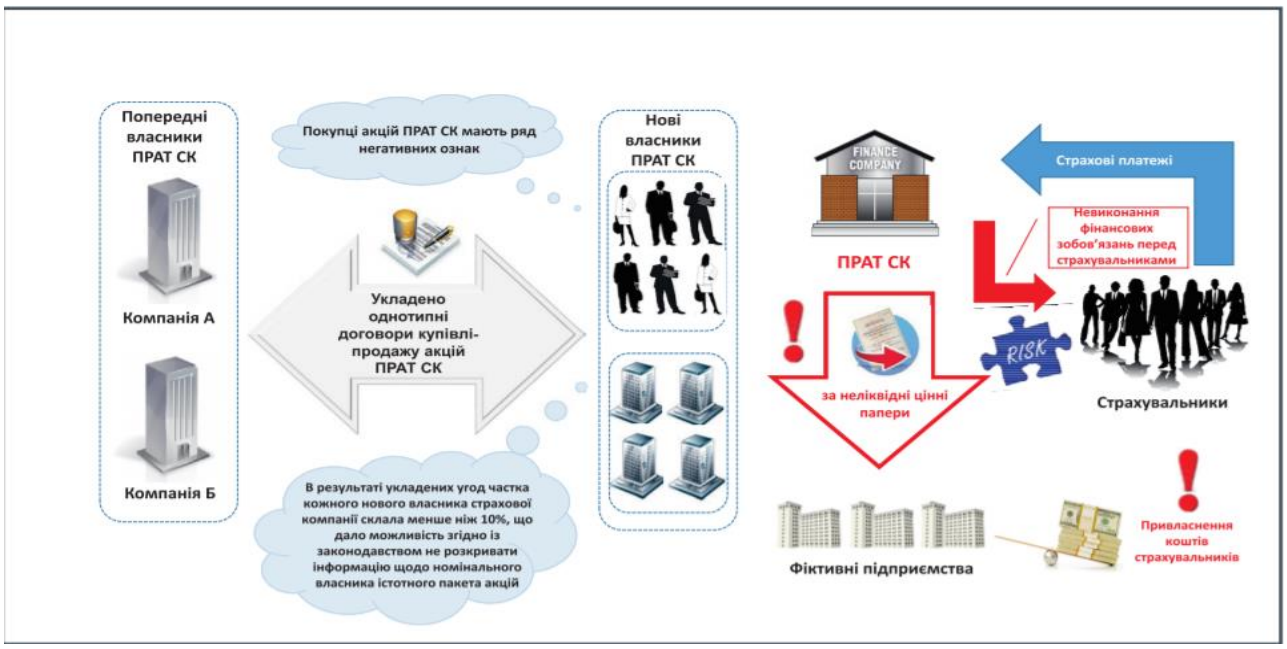

Рисунок Б.23 – Схема «Приховування бенефіціарної власності через зміну реальних бенефіціарних власників»

Покупці акцій ПРАТ СК мали ряд негативних ознак: юридичні особи зареєстровані в один і той же день лише за 10 днів до дати купівлі акцій та мають спільну адресу, одноосібний посадово-засновницький склад, фізичні особи не мають офіційно задекларованих доходів, кошти для придбання акцій внесено готівкою як поповнення власних рахунків та внесків до статутного капіталу юридичних осіб. За інформацією, отриманою від правоохоронних та державних органів, встановлено, що надалі службові особи компанії ПРАТ СК уклали

договори купівлі-продажу неліквідних цінних паперів з підприємствами з ознаками фіктивності та на підставі них вивели з компанії значну суму коштів. Таким чином, приховування справжніх бенефіціарних власників через переведення акцій компанії ПРАТ СК на підставних фізичних та юридичних осіб здійснено з метою уникнення відповідальності за невиконання фінансових зобов’язань внаслідок штучного банкрутства та привласнення коштів страхувальників, сплачених компанії як страхові платежі.

Схема № 22 – Фіктивні документи щодо настання страхового випадку та конвертування коштів у готівку [107]

Між ТОВ «А» та Страховою компанією укладено договір страхування майна. Укладений договір страхування майна передбачав: страхування тільки одного виду ризику – затоплення майна; мав низький страховий тариф – 0,025% при нормі 0,1%-0,3%; -короткий термін страхування, який склав 6 місяців.

Протягом двох тижнів, з моменту укладання договору страхування майна, настала страхова подія, у зв'язку з чим Страхова компанія виплатила ТОВ «А» страхове відшкодування у розмірі 6,5 млн. грн. В той же день ТОВ»А» надано фінансову допомогу ТОВ»Б» в сумі 6,5 млн. гривень. В подальшому, того ж дня, ТОВ «Б» перераховано 6,3 млн. грн. фізичній особі з призначенням «повернення фінансової допомоги».

При подальшому з'ясуванні місцезнаходження майна виявлено, що такої адреси та такого приміщення, яке вказано у акті про страховий випадок, не існує.

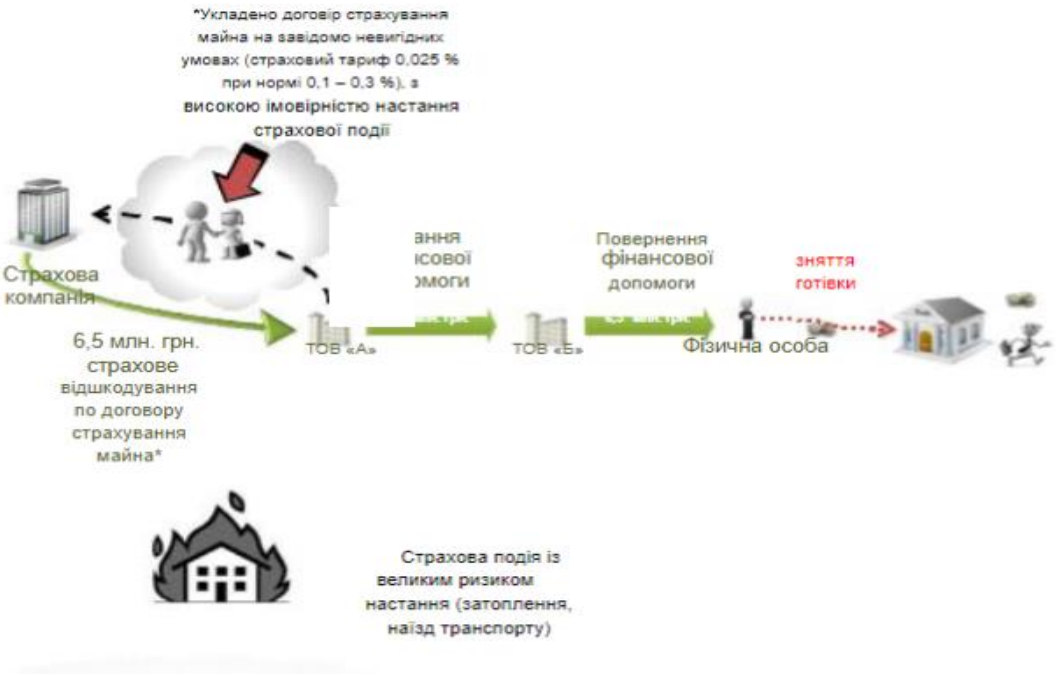

Рисунок Б.24 – Схема «Фіктивні документи щодо настання страхового випадку та конвертування коштів у готівку»

Схема № 23 – Відмивання злочинних доходів на страховому ринку [181]

Встановлено, що на рахунки двох страхових компаній зараховувались кошти від ряду суб'єктів господарювання: на рахунок Страхової компанії «А» (далі СК) надійшло 477,0 млн. грн. в якості оплати страхових платежів та 313,7 млн. грн. в якості оплати за акції. На рахунок СК «Б» зараховано 306 млн. грн. – за акції, векселі, оплати у якості переуступки боргу, поповнення власного рахунку, перестрахування платежів.

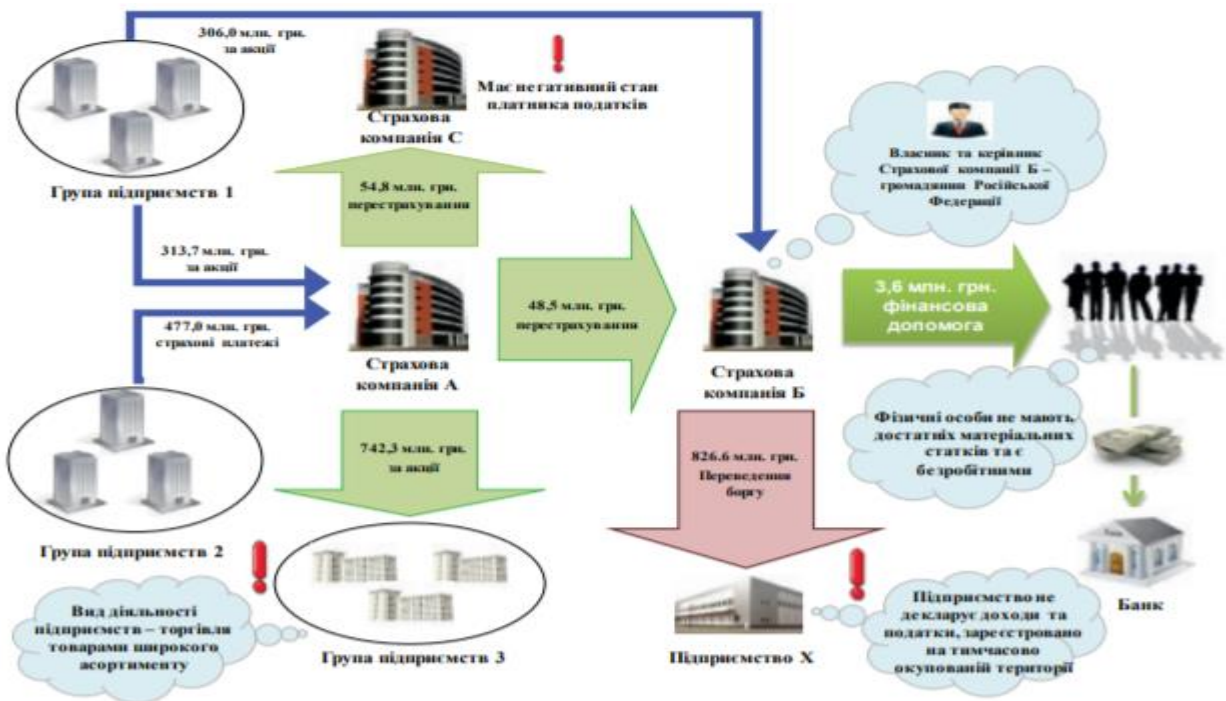

Рисунок Б.25 – Схема «Відмивання злочинних доходів на страховому ринку»

В подальшому, акумульовані СК «А» кошти перераховано на рахунки групи підприємств, основною діяльністю яких є роздрібна та посередницька діяльність в сфері торгівлі в сумі 742,3 млн. грн. у якості оплати за акції, на рахунок СК «С» (має негативний стан платника податків) в сумі 54,8 млн. грн. в якості перестрахування та на рахунок СК «Б» в сумі 48,5 млн. грн. у якості страхові премії. Крім того, СК «Б», власником та керівником якої є громадянин Російської Федерації, було перераховано кошти за договором переуступки боргу на рахунок Підприємства «Х» в розмірі 826,6 млн. грн. Підприємство «Х» не декларує доходи та податки, зареєстровано на тимчасово окупованій території. В подальшому, з рахунку СК «Б» частина коштів в сумі 3,6 млн. грн.

перерахована на рахунок трьох фізичних осіб в якості фінансової допомоги. Фізичні особи знімали грошові кошти готівкою в касі однієї банківської установи. Зазначені фізичні особи зареєстровані на тимчасово окупованій території, не мають достатніх матеріальних статків та є тимчасово безробітними. Рахунки двох фізичних осіб було закрито відразу після проведення фінансових операцій.

Схема № 24 – Відмивання злочинних доходів на ринку цінних паперів з метою заволодіння майна шляхом зловживання службовим становищем [181]

Банком «А» за участю громадянина Н (заступника Голови Правління банківської установи «А») укладено з ТОВ «Д» угоду та здійснено продаж облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) загальною номінальною вартістю 4,7 млн. дол. США (еквівалент – 60,8 млн. грн.) за 8,3 тис. Гривень. В подальшому, ТОВ «Д» ОВДП були продані іншому підприємству ТОВ «В» за 8,3 тис. грн., а потім придбані торговцем цінними паперами ТОВ «М» ОВДП у ТОВ «В» за 8,3 тис. грн., продані на біржовому ринку за ринковою вартістю 70,2 млн. грн. на користь ТОВ «І». Таким чином, на підставі розпорядження, виданого заступником Голови Правління Банку «А», ОВДП були продані за значно нижчою вартістю від їх номінальної вартості, що призвело до збитків на суму понад 60 млн. гривень.

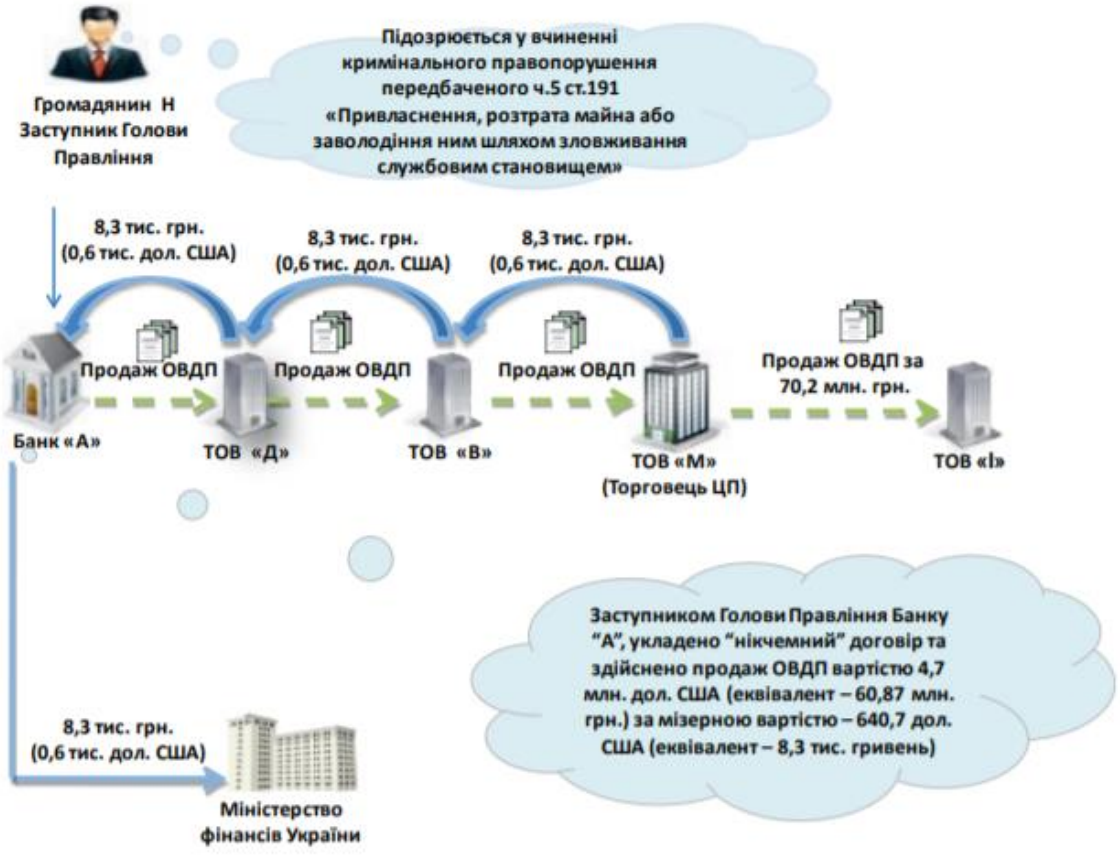

Рисунок Б.26 – Схема «Відмивання злочинних доходів на ринку цінних паперів з метою заволодіння майна шляхом зловживання службовим становищем»

Схема № 25 – Відмивання злочинних доходів на ринку цінних паперів з метою привласнення компанією-нерезидентом афілійованою з керівництвом банку коштів банківської установи, внаслідок проведення банком збиткових операцій з купівлі-продажу ОВДП [181]

Компанією «А» (Кіпр), з рахунку відкритого у латвійському банку перераховано кошти на власний рахунок у Банку «Б» в сумі 136,0 млн. дол. США, у якості інвестиційної діяльності та після конвертації в національну валюту зараховано на власний рахунок у цьому ж банку в сумі 1 106,2 млн. гривень.

Використовуючи «карусельну» схему, купівлі-продажу та продажу-купівлі одних і тих же ОВДП, вищезазначені кошти Компанією «А» (Кіпр) перераховувались на користь Банку «Б», у якості оплати за ОВДП відповідно до договорів купівлі-продажу ОВДП. У дні отримання від Банку «Б» коштів та оформлення актів приймання-передачі ОВДП, нерезидент продав (повернув) зазначеному банку в рамках інших договорів купівлі-продажу ОВДП. Отримані від Банку «Б» кошти від продажу ОВДП, разом із залишком невикористаних коштів при першому перерахуванні, Компанія «А» знову використовувала для придбання у Банку «Б» інших пакетів ОВДП. Кошти рухалися від Компанії «А» до Банку «Б» і повертались назад з прибутком від інвестиційної діяльності. Всього в результаті циклічних операцій Компанією «А» було перераховано кошти на користь Банку «Б» у якості оплати за ОВДП в сумі 7 705,3 млн. грн., в той час як отримано кошти від Банку «Б» в результаті продажу цих же ОВДП на користь даної банківської установи, в сумі 8 589,2 млн. гривень. Сума інвестиційного доходу Компанії «А» (Кіпр) та, відповідно, сума збитків Банку «Б» склала 883, 9 млн. гривень. Зазначений «інвестиційний» дохід у сумі 883,9 млн. грн. у складі суми 2 298,0 млн. грн. було перераховано на придбання валюти та, в подальшому, зараховано на рахунок в іноземній валюті кошти, в сумі 257,8 млн. дол. США (разом з прибутком на суму 110,5 млн. дол. США від інвестиційної діяльності в Україні). На останньому етапі зазначені кошти було перераховано за кордон на власний рахунок Компанії «А» в латвійському банку

у якості доходів, одержаних від операцій купівлі-продажу ОВДП, та поверненням коштів у зв'язку з припиненням інвестиційної діяльності.

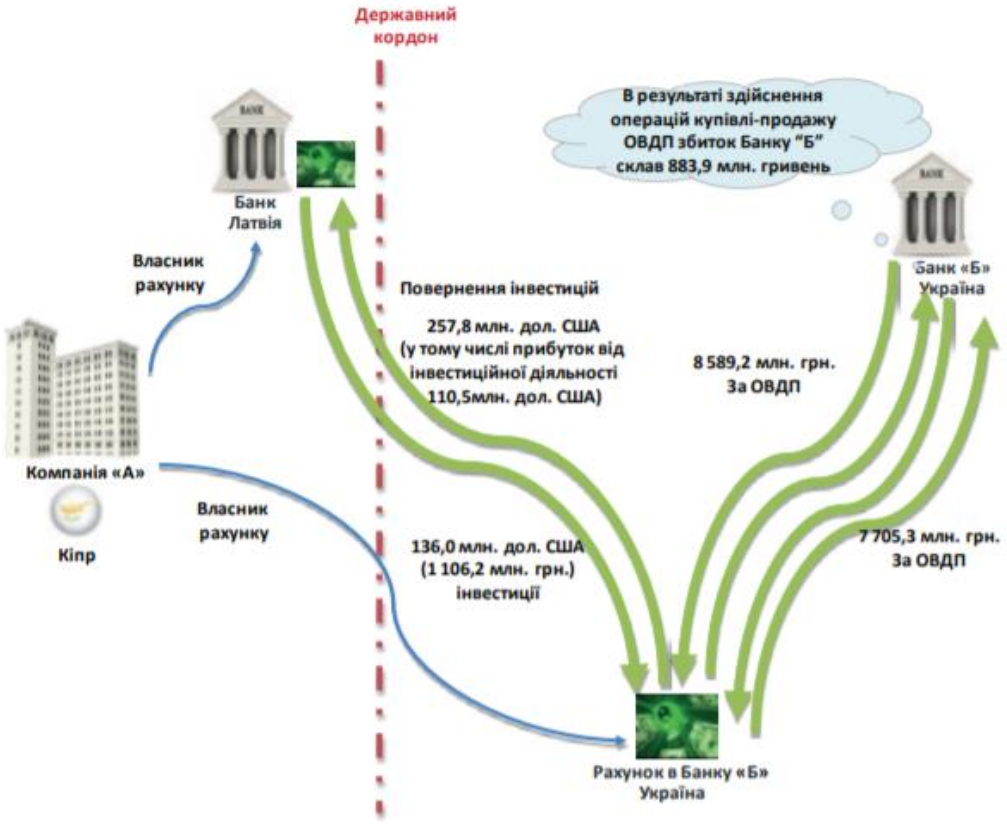

Рисунок Б.27 – Схема «Відмивання злочинних доходів на ринку цінних паперів з метою привласнення компанією-нерезидентом афілійованою з керівництвом банку коштів банківської установи, внаслідок проведення банком збиткових операцій з купівлі-продажу ОВДП»

ДОДАТОК В

ТИПОВІ МАТРИЦІ УЧАСТІ ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ У ТІНЬОВИХ СХЕМАХ

Таблиця В.1 – Характеристика типових матриць участі фінансових посередників у тіньових схемах

Назва	Учасники	Фінансовий посередник	Опис	Наслідки
Виведення капіталу	Вітчизняні та зарубіжні юридичні особи	Банк	Внесення змін до зовнішньоекономічного контракту стосовно умов розрахунків через банк: зміна визначеної валюти розрахунку на іншу, що має курс нижчий за ринковий в декілька разів. Банк проводить всі операції без належного валютного контролю.	Виведення капіталу з України, зменшення суми валютної виручки в декілька разів
Переведення в готівку	Юридичні особи	Банк	Маскування незаконних готівкових операцій юридичними особами, що є клієнтами одного банку (в т.ч. діяльність підприємств без належних дозволів та ліцензій) під законні можливості (відрядження, оплата праці, розрахунки з організаціями тощо). Відсутність з боку банку додаткових перевірок.	Незаконне отримання контрагентами готівки з однаковим призначенням платежу, незважаючи на різні види діяльності за КВЕД
Корупційна	Державні підприємства, посадові особи, юридичні особи	Банк	Нецільове використання отриманих внаслідок проведеного тендеру коштів, переведення їх у готівку та на користь юридичних осіб - фігурантів кримінальних справ.	Незаконне перерахування держпідприємствами коштів у великих обсягах на користь юридичних осіб, зняття готівки у великих обсягах

Продовження табл. В.1

Назва тіньової схеми	Учасники	Фінансовий посередник	Опис	Наслідки
Фіктивне формування доходів від продажу цінних паперів	Публічні діячі, банк, клієнти банку (фізичні та юридичні особи)	Банк	Всі учасники схеми є клієнтами одного банку. За рахунок кредитних коштів банку створюються умови для купівлі цінних паперів та надання фінансового кредиту на суму, що в рази перевищує суму кредитних коштів. Попередньо куплені цінні папери реалізуються, фінансовий кредит повертається за рахунок коштів банку.	Фіксація у деклараціях окремих фізичних осіб, а також публічних діячів отриманих незаконним шляхом доходів
Відмивання грошей через конвертаційний центр	Юридичні особи	Банк	Перерахування групою компаній за отриманий товар коштів, що акумулюються на рахунку юридичної особи. Безготівкові кошти перераховуються на рахунок іншої юридичної особи, яка частину суми знімає у вигляді готівки, а частину переводить на рахунки фізичних осіб (які також знімають кошти у вигляді готівки) під виглядом фінансової допомоги	Відмивання коштів компаніями, що не мають належного статутного капіталу, задекларованих валових доходів та інформації про сплачені податки
Створення підприємств на підставних осіб	Фізичні та юридичні особи	Юридичні особи, фізичні особи	Створення підприємств на підставних осіб з метою надання послуг по виведенню коштів підприємств реального сектору економіки з подальшим переведенням у готівку на підставі оплати за різні послуги.	Виведення коштів підприємств реального сектору економіки

Продовження табл. В.1

Назва тіньової схеми	Учасники	Фінансовий посередник	Опис	Наслідки
Формування статутних капіталів банківських установ за рахунок коштів вкладників банку	Керівництво та власники банку	Банк	Порушуючи чинне законодавство та зловживаючи службовим становищем, банківські установи організовують схему формування статутних капіталів за рахунок запозичених коштів (коштів вкладників)	Фальсифікація звітності, приховування неплатоспроможності банківськими установами
Кіберзлочини	Фізичні особи, що займаються шахрайством	Фізичні особи, що займаються шахрайством	Несанкціоноване списання коштів з рахунків з дистанційним керуванням організацій чи фізичних осіб та переведення їх у готівку	Втрата коштів фізичними особами внаслідок шахрайських дій
Відмивання коштів, отриманих з місцевих та державного бюджетів	Державні установи, фізичні особи-підприємці	Фізичні особи-підприємці, посадові особи	Державні установи, проводячи тендерні процедури, визначають переможцями фізичних осіб-підприємців, діяльність яких не відповідає предмету тендеру. Перераховані кошти на користь ФОП переводяться у готівку	Розкрадання державних коштів
Незаконні операції у сфері страхування	Страхова компанія, фізичні та юридичні особи	Юридичні особи	Оформлення фіктивних документів щодо настання страхових випадків із великим ризиком настання, переведення отриманих юридичною особою незаконним шляхом коштів у готівку.	Незаконне виведення готівки, шахрайство
Відмивання брудних грошей на ринку цінних паперів	Юридичні особи, посадові особи	Посадова особа	Укладання угоди між банком та юридичною особою про продаж цінних паперів. На підставі розпорядження посадової особи банківської установи вартість цінних паперів є значно заниженою порівняно з номінальною.	Заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем, збитки установ

Продовження табл. В.1

Назва тіньової схеми	Учасники	Фінансовий посередник	Опис	Наслідки
Тіньові схеми з експортом	Суб'єкти ЗЕД, комерційні банки, підприємства інших країн	Підприємства інших країн, банківські установи	Оформлення придбання товарно-матеріальних цінностей у фіктивних фірм та їх експорт до інших країн. Фактично ці товари не перетинають кордон. Імітація розрахунків відбувається за допомогою банків, що спеціалізуються на послугах конвертування	Погашення суб'єктами ЗЕД зобов'язань щодо сплати «імпортного» ПДВ фіктивно створеним податковим кредитом
Мінімізація податкових зобов'язань	Суб'єкти господарювання	Юридичні особи	Штучне завищення суб'єктами господарювання податкового кредиту за рахунок документального оформлення придбання товарів, використання яких не підтверджується в господарській діяльності підприємства. Оформлення документації щодо продажу власної продукції із зазначенням заниженої ціни.	Зниження сплати до бюджету ПДВ
Формування фіктивного податкового кредиту	Суб'єкти господарювання	Посадові особи підприємств	Реєстрація підприємствами податкових накладних без фактичного здійснення господарської діяльності, внесення неправдивих даних до ЄРПН, документальне оформлення безтоварних операцій із суб'єктами господарювання реального сектору	Мінімізація сплати податкових надходжень до бюджету, легалізація коштів, отриманих незаконним шляхом

Продовження табл. В.1

Назва тіньової схеми	Учасники	Фінансовий посередник	Опис	Наслідки
Тіньові схеми оплати праці, аутстафінг	Суб'єкти господарювання, працівники	Суб'єкти господарювання, фірми-посередники (аутстафери)	Неофіційні трудові відносини, виплата «тіньових» заробітних плат, відсутність соціального пакету у працівників, несплата роботодавцем внесків до Пенсійного фонду. Аутстафінг: працівник оформлює трудові відносини з посередником, а фактично працює в іншого роботодавця	Втрати бюджету від неформальної зайнятості населення, відсутність у працівників можливості отримати належне пенсійне забезпечення, виникнення перешкод для проведення соціальних реформ
Податкова яма	Суб'єкти господарювання	Підприємство (транзитер)	Використання суб'єктами господарської діяльності послуг підприємств (податкових ям) з метою отримання «податкових вигод» (сплата податків у неповному обсязі, мінімізація податків, незаконне відшкодування ПДВ з бюджету).	Відсутність декларування податкових зобов'язань і валового доходу
Корупційні схеми в митній сфері	Працівники митниці, фізичні особи	Посадові особи митниці	Штучне створення бюрократичних перешкод під час митних процедур уповноваженими особами митних постів та незаконне вирішення цих проблем, хабарництво, незаконне переміщення товарів, транспорту, предметів контрабанди та контрафактної продукції через державний кордон у пунктах пропуску.	Корупція в органах митної служби, потрапляння на територію держави контрабанди та контрафактної продукції